

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ ПРИ МЗС УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

АВСТРИЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ФОРУМ У КИЄВІ

АВСТРІЯ Й УКРАЇНА НА ІСТОРИЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ

Науковий збірник

Київ – 2016

DIPLOMATISCHE AKADEMIE DER UKRAINE
BEIM AUßENMINISTERIUM DER UKRAINE

NATIONALE TARAS-SCHEWTSCHENKO-UNIVERSITÄT KIEW

ÖSTERREICHISCHES KULTURFORUM KIEW

ÖSTERREICH UND DIE UKRAINE AN HISTORISCHEN KREUZUNGEN

Wissenschaftliche Beiträge

Kiew – 2016

УДК 94:327(477:436)(091)
ББК 66.4(4УКР)9(5АВТ)я431
А 22

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Дипломатичної академії України при МЗС України
(протокол № 1 від 30 вересня 2015 р.)*

А 22 Австрія й Україна на історичних перехрестях : наук. зб. / упоряд.: проф., д.і.н. І. В. Жалоба, доц., к.і.н. О. Р. Купчик, к.і.н. Л. В. Шпаковськи. – К.: Дипломат. акад. України при МЗС України, 2016. – 316 с. (укр. і нім. мовами).

Дана публікація постала як результат Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-австрійські читання», яка відбулася 26 червня 2014 року в Дипломатичній академії України при МЗС України. Її співорганізаторами виступили кафедра дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України, кафедра історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Австрійський культурний форум у Києві. Збірник вміщує статті, присвячені дослідженню українськими й австрійськими ученими історії Австрії, політичних, економічних, соціальних, військових, культурних і духовних аспектів українсько-австрійських відносин від давніх часів до сьогодення.

Для науковців, викладачів і студентів.

**УДК 94:327(477:436)(091)
ББК 66.4(4УКР)9(5АВТ)я431**

*Es wird nach dem Beschluss des Akademischen
Rates der Diplomatischen Akademie der Ukraine
beim Außenministerium der Ukraine gedruckt
(das Protokoll Nr. 1 vom 30. September 2015).*

Österreich und die Ukraine an historischen Kreuzungen : wissenschaftliche Beiträge / Herausgeber Prof., Dr. I. Zhaloba, Doz., Dr. O. Kupczyk, Dr. L. Spakovski. – Kiew : Diplomatische Akademie der Ukraine beim Außenministerium der Ukraine, 2016. – 316 S. (Ukrainisch und Deutsch)

Diese Publikation ist ein Ergebnis der internationalen Tagung «Ukrainisch-Österreichische Lesungen», die am 26. Juni 2014 an der Diplomatischen Akademie der Ukraine beim Außenministerium der Ukraine stattfand. Ihre Mitorganisatoren waren der Lehrstuhl für Diplomatischen und Konsularischen Dienst der Diplomatischen Akademie der Ukraine, Lehrstuhl für Geschichte für die humanitären Fakultäten der Nationale Taras Schewtschenko Universität Kiew und Österreichisches Kulturforum Kiew. Die Sammlung enthält die Beiträge, in denen von österreichischen und ukrainischen Historikern die Geschichte von Österreich, politische, wirtschaftliche, soziale, militärische, kulturelle und geistliche Aspekte österreichisch-ukrainischen Beziehungen von den alten Zeiten bis zur Gegenwart untersucht wurden.

Für Wissenschaftler, Lehrer und Studenten.

ЗМІСТ

Розділ I

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Ідзьо Віктор. Політичні відносини Русі-України з Австрійським герцогством в середині XIII століття	10
Троян Сергій. Австрійські Mitteleuropa-концепції напередодні та під час Першої світової війни	23
Форст-Баталья Якуб. Від Габсбурга до Гітлера: Перша Австрійська Республіка (1918–1938) – м'яч на міжнародному силовому полі	34
Брайт Андреа. Відень-Москва і Відень-Київ. Падіння СРСР і нова незалежність України з перспективи Відня	39
Папенко Наталія, Папенко Євгеній. Політика Австрійської Республіки з питання вступу до Європейського Союзу	75

Розділ II

ДИПЛОМАТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА АВСТРІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Татаренко Наталія. Камералізм як ментальна і економічна складова розвитку Австрії	88
Пивовар Сергій. Встановлення державних відносин між Австро-Угорщиною та Україною (1918 рік)	119
Дацків Ігор. Зовнішньоекономічні відносини України з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 року	139
Гай-Нижник Павло. Фінансові взаємини України з Австро-Угорщиною (кінець 1917–1918 рр.)	153
Купчик Олег. Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Австрійською республікою в 1921 р.	186
Матяш Ірина. Відень як центр «українського дипломатичного життя» 1918–1923 рр.	194
Ціватий Вячеслав. Модель дипломатії Австрійської республіки: традиційність і новаційність (погляд із України)	208

Розділ III
ОСОБИСТІСНИЙ ЗРІЗ
АВСТРІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН

Васильчук Володимир. Австрійці в українському історико-культурному процесі.	218
Купчик Яна. Альфред фон Вакано – австрійський пивовар «Жигулівського» з Галичини	233
Терещенко Юрій. Вільгельм Габсбург – учасник українського національно-визвольного руху	240
Осташко Тетяна. Ідеологічні центри українського монархічного руху в Австрії.	270

ДОКУМЕНТИ

«Хай живе Австрія, Геть Росію». Справа про мітинг у Києві 1914 року. Підготовка до друку, коментарі – Бетлій Олена.	286
Ситуація на Півдні Росії з особливою увагою на становище військовополонених. Донесення уповноваженого Міжнародного комітету Червоного Хреста д-ра Баціл'єрі (1921 р.). Підготовка до друку, переклад українською мовою – Жалоба Ігор та Шпаковські Любов.	294
Відомості про авторів	310

INHALT

Kapitel I

GEOPOLITIK IN DEN HISTORISCHEN PROZESSEN

Idzjo Viktor. Politische Beziehungen der Rus'-Ukraine zum Österreichischen Herzogthum in der Mitte des XIII. Jhs	10
Trojan Serhij. Österreichische Mitteleuropakonzeptionen vor dem und während des Ersten Weltkrieges	23
Forst-Battaglia Jakob. Von Habsburg bis Hitler: die Erste Republik Österreich (1918-1938) – ein Spielball im internationalen Kraftfeld.....	34
Brait Andrea. Wien-Moskau und Wien-Kiew. Der Zusammenbruch der UdSSR und die neue Unabhängigkeit der Ukraine aus der Wiener Perspektive	39
Papenko Natalja, Papenko Evgenij. EU-Beitrittspolitik der Republik Österreich	75

Kapitel II

DIPLOMATIE UND WIRTSCHAFT IN DEN ÖSTERREICHISCH-UKRAINISCHEN BEZIEHUNGEN

Tatarenko Natalija. Kameralistik als mentale und wirtschaftliche Grundlage der Entwicklung von Österreich	88
Pyvovar Serhij. Die Herstellung der staatlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und der Ukraine im Jahre 1918.....	119
Datskiv Ihor. Außenwirtschaftliche Beziehungen der Ukraine mit Deutschland und Österreich-Ungarn im Jahre 1918	139
Haj-Nyshnyk Pavlo. Finanzielle Beziehungen der Ukraine und Österreich-Ungarn (1917–1918)	153
Kuptschyk Oleh. Die Aufnahme der diplomatischen Beziehungen zwischen der Ukrainischen Sowjetrepublik und Republik Österreich im Jahre 1921	186
Matjasch Iryna. Wien als Zentrum «des ukrainischen diplomatischen Lebens in den Jahren 1918-1923».....	194
Tsivatyj Vjatcheslav. Diplomatiemodell der Republik Österreich: Tradition und Novation (Blick aus der Ukraine).....	208

Kapitel III PERSÖNLICHKEITEN IN DEN ÖSTERREICHISCH-UKRAINISCHEN BEZIEHUNGEN

Vasyltschuk Volodymyr. Österreicher in dem ukrainischen historisch-kulturellen Prozess	218
Kuptschyk Jana. Alfred von Vakano – der österreichische Brauer von «Shyhulivske» aus Galizien.....	233
Tereschenko Jurij. Wilhelm von Habsburg – der Teilnehmer der ukrainischen Befreiungsbewegung.....	240
Ostaschko Tetjana. Ideologische Zentren der ukrainischen monarchischen Bewegung in Österreich.....	270

QUELLEN

«Es lebe Österreich, raus Russland». Akte über eine Demonstration in Kiew 1914. <i>Vorbereitung zur Veröffentlichung, Kommentare – Betlij Olena</i>	286
Zustände in Südrussland mit besonderer Berücksichtigung der Lage der Kriegsgefangenen. Der Bericht des Delegierten des internationalen Roten Kreuzes Dr. Bacilieri (1921). <i>Vorbereitung zur Veröffentlichung, Übersetzung auf Ukrainisch – Zhaloba Ihor und Spakovski Ljubov</i>	294
Autorenverzeichnis	312

Розділ І

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Ідзьо Віктор

Політичні відносини Русі-України з Австрійським герцогством в середині XIII століття

Анотація: У статті досліджуються політичні відносини Русі-України в XIII столітті з державами Центральної та Західної Європи. Основний акцент концентрується на політичних відносинах Русі-України з Австрійським герцогством в середині XIII століття.

Ключові слова: Австрійське герцогство, Русь-Україна, Гертруда Бабенберг, Роман I Данилович, великий князь Данило Романович Галицький, угорський король Бела IV.

Політичні відносини Русі-України в XIII столітті з державами Центральної та Західної Європи і нині до кінця залишаються нез'ясованими¹.

В радянський час в контексті вивчення зовнішніх зв'язків Київської Русі з країнами Центральної та Західної Європи ці питання намагався з'ясувати московський історик А. Н. Сахаров², більш конкретно наступний московський історик В. Т. Пашуто³, з українських істориків – київський дослідник М. Ф. Котляр⁴.

¹ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253) // Науковий Вісник Українського Університету. – М., 2001. – Т. I. – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – Львів, 2006. – С. 368-375; Ідзьо В. С. Політичні взаємовідносини Русі-України з Австрійським герцогством середині 13 століття // Трипільська Цивілізація. Науково-практичний журнал. – Київ, 2012. – № 8. – С. 79-84.

² Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. – М., 1950. – С. 23-54; Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С. 21-34.

³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 45-62; Пашуто В. Т. Опыт переоценки русской дипломатии. – М., 1982. – С. 12-28.

⁴ Котляр М. Ф. Дипломатия Галицко-Волынской Руси в XIII вв. // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – М., 1999. – С. 122-123.

Однак праці вищезначених вчених не включали в себе дослідження політичних відносин Русі-України з Австрійським герцогством у XIII столітті і тим самим, вони не аналізували історичний розвиток Русі-України з Австрією в означений нами період української історії¹.

Слід зауважити, що відносини Русі-України в XIII столітті з країнами Центральної та Західної Європи і зокрема з Австрійським герцогством розглянуті раніше в окремих наукових статтях та науковій монографії «Українська держава в XIII столітті», тому дане дослідження пройде через призму відносин Української держави з Австрійським герцогством, винятково у 1235–1253 роках, оскільки подальші більш глибокі дослідження українсько-австрійських відносин в XIII столітті, для їх з'ясування, потребують більшого часу вивчення австрійських, угорських, польських, німецьких та чеських архівів...².

Характерно, що відносини Русі-України з Австрійським герцогством прослідковуються уже в 1230 роках, коли Данило Романович, тоді князь Волинський, вступає в союз з Австрійським герцогом Фрідріхом II (Войовником) Бабенбергом. Внаслідок переговорів між Волинським князем Данилом та Австрійським герцогом Фрідріхом II (Войовником) Бабенбергом був укладений наступальний союз проти Угорського королівства³.

Про це нам говорить і коротке свідчення Галицько-Волинського літопису, що під час походу імператора Фрідріха II Гогенштауфена на Австрію, князі Данило та Василько ходили в 1235–1237 роках походом в Австрію на допомогу австрійському герцогу Фрідріху II Бабенбергу⁴.

Похід був вдалий, українські та австрійські війська розбили передові війська німецького імператора і заставили тим самим укласти мир імператора з герцогом Австрії. Подальший рух україно-австрійських військ був спрямований на Угорщину, союзника німецького імператора. Однак перед цим походом австрійський герцог Фрідріх II та волинський князь Данило Романович вирішили остаточно розгромити імператора, для

¹ Ідзьо В. С. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 194-195; Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів, 2010. – С. 365-360; Ідзьо В. Українська держава в IX-XIV століттях. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 572-582.

² Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375; Ідзьо В. С. Політичні взаємовідносини Русі-України з Австрійським герцогством середині 13 століття. – С. 79-84.

³ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

⁴ Руський літопис. – К., 1989. – С. 234.

цього ними збирались усі наявні волинські та австрійські війська. Однак угорський король Бела IV шляхом особливого договору зумів відвернути подальшу війну і помирити австрійського герцога з німецьким імператором Фрідріхом II Гогенштауфеном й сам помиритися з волинським князем Данилом Романовичем¹.

В подальшому політичні стосунки Волинського князівства з Австрійським герцогством знову проходили через призму взаємодії з Угорським королівством. Так, за свідченнями Іпатіївського літопису, «в кінці 1248 на початку 1249 року: «Прислав король угорський до Данила просити в нього допомоги бо має він війну і битви з німцями»².

В той час уже могутній та єдиновладний володар Русі-України, великий князь Данило Романович Галицький згодився допомогти угорському королю Белі IV в оволодінні Австрійським герцогством і уклав з ним військово-політичний союз³.

Участь в австрійській війні великого князя Данила Романовича і родича угорського короля Бели IV, оскільки в 1247 році між Угорщиною і Руссю-Україною був укладений союзний договір, за яким князь Лев одружився з угорською принцесою Констанцією була потрібна Русі-Україні. Вона здійснювалася володарем Русі-України великим князем Данилом для того, щоб закріпити свій вплив у Центральній Європі і отримати свою частку з Австрійської спадщини⁴.

Закріплення великого князя Русі-України Данила Романовича в Австрії могло дати йому додатковий авторитет, щоб схилити володарів Центральної та Західної Європи для хрестового походу проти монголо-татар⁵.

У червні 1246 року, з цією метою великий князь Русі-України Данило Галицький разом з угорським королем Белою IV проводить бойові дії проти австрійського герцога Фрідріха II. За свідченням джерел українсько-угорські війська зустрілися з австрійськими військами в битві при Лейнци. Згідно з одним німецьким свідченням: «від руки руського короля в цій битві загинув Австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг»⁶.

¹ Ідзю В. С. Українська держава в XIII столітті. – С. 194-195.

² Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб., 1871. – С. 540.

³ Ідзю В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзю В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

⁴ Там само. – С. 368-375.

⁵ Там само. – С. 368-375.

⁶ Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1930. – Ч. II. – С. 205-211.

В австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга не залишилося сина, тому Австрія як васал повинна була відійти німецькому імператорові Фрідріху II Гогенштауфену. На зустрічі великого князя Русі-України Данила і угорського короля Бели IV з послами імператора Фрідріха II Гогенштауфена в місті Пресбурзі всі спірні питання щодо володіння Австрією були вирішені тимчасово¹.

Тому угорський король Бела IV і володар Русі-України Данило не залишили своїх планів щодо заволодіння Австрією².

У 1252 році, як зазначає Руський літопис: «король угорський шукає допомоги для заволодіння Австрією і послав посла до великого князя Данила говорячи: пошли мені сина Романа, я дам за нього сестру герцогову і дам йому землю Німецьку»³.

Було підписано новий договір між великим князем України-Русі Данилом та угорським королем Белою IV, згідно з яким племінниця покійного австрійського герцога Гертруда, дочка старшого брата австрійського герцога Фрідріха, який помер в 1248 році, ставала дружиною князя Романа і їм передавались, за підтримкою української та угорської військових організацій, всі політичні права на володарювання в Австрійському герцогстві⁴.

У цей же час, у покійного австрійського герцога Фрідріха II була сестра Маргарита, яка була вдовою і теж претендувала на володарювання Австрією, однак, за німецьким правом, жінка із правлячого роду, яка вийшла заміж, втрачала право на австрійський престол. Однак в кінці 1251 року Маргарита Бабенберг вийшла заміж за чеського королевича Пшемисла II Оттокара, який вважав себе основним претендентом на Австрійське герцогство⁵.

У розпалі такої політичної боротьби за австрійську спадщину, наголошують німецькі джерела, у 1248 році при зустрічі в Братиславі «руський король Данило, угорський король Бела IV та імператорські послі обговорювали питання про майбутнє австрійських земель». Про ці зустрічі

¹ Włodarski B. Polska i Rus. – Warszawa, 1966. – S. 140.

² Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

³ Летопись по Ипатьевскому списку. – С. 545.

⁴ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

⁵ Włodarski B. Polska i Rus. – S. 140.

і переговори розповідає і Руський літопис XIII століття, наголошуючи: «прислав король угорський Бела IV до Данила послів, просячи його на поміч. Є мені рать і війни з німцями. І пішов йому на поміч і прийшов на Погожу. І прийшли бо були послы німецькі до нього, бо цезар утримував один Відень і землю Ракушську і Штирську, герцог бо Фрідріх II уже убитий був». Восени 1251 року в боротьбу за австрійську спадщину втрутився чеський король Пшемисл II Оттокар, який, за підтримки частини австрійських баронів і австрійського духовенства, вступив з великим чеським військом в Австрію і проголосив себе Австрійським герцогом¹.

У лютому 1252 року він закріпив своє становище в Австрії шлюбом з уже не молодю сестрою австрійського герцога Фрідріха II Маргаритою Бабенберг, яка офіційно передала свої права і всі свої австрійські володіння чеському королю Пшемислу II Оттокару².

Угорський король Бела IV, у якого за повелінням Папи Римського Інокентія IV виховувалась з 1248 року племінниця покійного герцога Гертруда Бабенберг, вирішив втрутитися у боротьбу за австрійську спадщину. Угорський король Бела IV добився того, щоби Гертруда Бабенберг передала йому свої права на всі свої австрійські володіння, та оскільки угорський король не мав достатньо сил для ведення війни з могутнім Чеським королівством, він звернувся за підтримкою до володаря Русі-України Данила Романовича, обіцяючи йому теж якісь надбання у Центральній Європі. У зв'язку з цим, великий князь Русі-України Данило Романович з усім своїм військом вирушив походом в Європу, де на кордоні Австрії зустрівся з угорським королем Белою IV. Тут же за участю Гертруди Бабенберг та князя Романа Даниловича був оформлений договір, за яким син володаря України-Русі Данила Галицького князь Роман Данилович ставав після одруження з австрійською принцесою Гертрудою Бабенберг герцогом Австрії³.

На жаль, Руський літопис XIII століття не подає нам повного тексту договору, та з угорських та австрійських джерел видно, що у першій половині 1252 року союз був офіційно закріплений шлюбом князя Романа Даниловича з австрійською герцогинею Гертрудою Бабенберг⁴.

¹ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202–206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368–375.

² *Fontes Rerum Bohemicarum*. – Praze, 1874. – Т. II. – Р. 89; *Fontes Rerum Bohemicarum*. – Praze, 1874. – Т. III. – Р. 312.

³ *Monumenta Germanica Historica*. – Hannoverae, 1890. – Т. 5. – Pars 1. – S. 134–154.

⁴ Fischer M. *Merkwürdiger Schicksale des Stiftes und der Stadt Klosterntuburg aus Urkunden*

Урочистості вступу князя Романа Даниловича на австрійський престол проходили під Віднем в замку Гімберг при участі володаря Русі-України великого князя Данила Романовича Галицького та угорського кроля Бели IV¹.

Цікавим у цих подіях є те, як наголошував історик XX століття В. Т. Па-шуту, що Папа Римський Інокентій IV щодо австрійського спадку зайняв двояку позицію. Спочатку Папа Римський Інокентій IV визнавав спадкові права на Австрійське герцогство Гертруди Бабенберг, коли вона була дружиною Володислава Чеського, та, починаючи з 1253 року, Папа Римський Інокентій IV визнав законність шлюбу і права на Австрію чеського короля Пшемисла II Оттокара з сестрою герцога Маргаритою і почав титулувати останнього Австрійським герцогом².

Та ситуація швидко змінилася, оскільки військо чеського короля внаслідок могутнього удару українсько-угорської коаліції, змушене було залишити Австрію. Внаслідок завоювання Австрії, князь Роман Данилович та його дружина Гертруда Бабенберг стають володарями Австрії. Отже, вперше за всю історію українсько-австрійських взаємин український князь Роман вступає на австрійський престол і став австрійським герцогом, що мало велике значення для авторитету української середньовічної держави³.

Герцог Роман I Данилович, як незалежний австрійський володар, міг звертатися уже безпосередньо сам до володарів Центральної і Західної Європи з метою створення європейської коаліції проти монголо-татар і вести переговори з Заходом про надання військової допомоги Русі-Україні для боротьби проти монголо-татар. В цей час у нього в Західній Європі з'являються односторонні та союзники, серед яких слід виділити могутнього баварського князя та польських князів, які боялися зміцнення чеського короля Пшемисла II Оттокара⁴.

gezogen, (Urkundenbuch). – Wien, 1815. – № 60. – S. 217-218.

¹ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

² Fontes Rerum Bohemicarum. – Т. II. – S. 256; Fontes Rerum Bohemicarum. – Т. III. – S. 124-145.

³ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

⁴ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375.

Австрійського герцога Романа I Даниловича підтримував і ряд австрійських баронів, серед яких найвпливовішим був барон Бернгард Проусель. Таке швидке зміцнення герцога Романа на австрійському престолі, запровадження останнім широкомасштабних союзних зв'язків налякало «союзного» угорського короля Бела IV, який побоювся, що Австрійське герцогство може вийти з-під його впливу. Згідно з укладеним договором, підписаним між австрійським герцогом Романом I та угорським королем Белою IV, останній повинен був сприяти військовою допомогою утвердженню герцога Романа I на австрійському престолі. Угорський король Бела IV зобов'язувався присилати за потреби все угорське військо. Без будь-яких причин угорський король Бела IV відмовився надавати австрійському герцогу Роману I допомогу і почав вимагати від нього ряд австрійських земель в обмін на землі в Угорщині¹.

Однак австрійський герцог Роман I Данилович відхилив цю пропозицію, залишивши за собою цілісність Австрії і почав сам за допомогою своїх військ і військових загонів ряду відданих йому австрійських баронів, прибічників його дружини Гертруди Бабенберг, зокрема барона Бернарда Проуселя, захищати своє Австрійське герцогство від чеського короля Оттокара².

Як засвідчують чеські джерела, Оттокар Чеський вступив з великим військом в Австрію. Австрійський герцог Роман I, який вибрав за резиденцію Австрійського герцогства замок Гімберг, що поблизу Відня, вміло відбивав напади чехів. Утримуючи свої позиції в замку Гімберг в Австрії герцог Роман I надіявся на військову допомогу угорського короля Бели IV, оскільки, як зауважують джерела, «угорський король створив договір і поклявся, що буде допомагати герцогу Роману I, однак слова не дотримав і зажадав його австрійських міст»³.

Сучасний український дослідник М. Ф. Котляр вважає, що угорський король побажав перетворити австрійського герцога Романа I з частиною контрольованої ним Австрії на свого васала, однак австрійський герцог Роман I, розуміючи це, не бажав цього і намагався залишатися повноправним володарем Австрії. В цей час він навіть вступив в переговори з

¹ Monumenta Germanika Historika. – P. 599.

² Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202–206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368–375.

³ Летопись по Ипатьевскому списку. – С. 554.

чеським володарем Пшемислом II Оттокар, який використовував, за для утвердження в Австрії, хитрощі проти герцога Романа¹.

Як бачимо із джерел, угорський король Бела IV робив ус, щоб правління Романа в Австрії було якнайшвидше завершене. Руський літопис XIII століття зауважує: «Пшемисл II Оттокар неодноразово намагався штурмом взяти замок Гімберг, та Роман з успіхом відбивав усі наступи. Тоді чеський король Пшемисл II Оттокар сказав Роману – відійди від угорського короля і самі розділимо Німецьку землю»².

Та австрійський герцог Роман I відмовлявся віддавати Чехії частину австрійських земель, наголошуючи, що він зі своєю дружиною Гертрудою Бабенберг є володарем всієї Австрії, а щодо угорського короля, то він, австрійський герцог Роман I, дав слово королю угорському Бели IV, і гріх не виконати угоди. В цей же час австрійський герцог Роман I усі пропозиції Чехії спеціальним послом відправив угорському королю Бели IV, просячи у нього військової допомоги³.

Однак, як зауважує руський літописець, угорський король не прислав йому допомогу, а навпаки бажав його австрійських міст і обіцяв йому дати інші міста в Угорському королівстві⁴.

Видатний український вчений М. С. Грушевський слушно зауважував, що угорський король Бела IV побажав, щоб австрійський герцог Роман I передав йому всі австрійські замки й землі, що належали його дружині Гертруді Бабенберг, а сам отримав землі в Угорщині і тим самим став васалом угорського короля Бели IV⁵.

З цього питання сучасний український вчений М. Ф. Котляр слушно вважає, що угорський король захотів перетворити незалежного австрійського герцога Романа I з самостійного володаря на свого васала, забравши собі Австрійське герцогство, а Роману надати одну із угорських провінцій. Щось схоже він зробить в 1245 році зі своїм зятем, чернігівським князем Ростиславом, розбитим великим князем Русі-України Данилом Романовичем в Ярославській битві в 1245 році⁶.

У цей же час володар Русі-України Данило Романович вживав усіх заходів, щоб допомогти сину утримати за собою Австрійське герцогство.

¹ Котляр М. Ф. Дипломатия Галицко-Волынской Руси в XIII вв. – С. 122-123.

² Летопись по Ипатьевскому списку. – С. 554.

³ Там же. – С. 555.

⁴ Там же. – С. 555.

⁵ Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1991. – Т. III. – С. 75.

⁶ Котляр М. Ф. Дипломатия Галицко-Волынской Руси в XIII вв. – С. 123.

Розуміючи, що Австрійське герцогство без допомоги не зможе зупинити військо чеського короля Оттокара, щоб відвернути його від нападу на Австрію і почати захищати власну Чеську державу, володар України-Русі вирішив вчинити напад на Чехію¹.

Наступ на Чехію було придумано комбінований. Із заходу на підтримку австрійського герцога Романа I Даниловича вийшов з військами князь баварський, руські і польські володарі завдали удару по Чеському королівству з півночі напавши на місто Опаву. Угорський король теж вирушив з усім своїм військом на Австрію, та, не зумівши штурмом взяти чеське місто Оломоуц, надовго застряв під ним. Судячи зі свідчень західноєвропейських джерел та наших літописів, похід був підготовлений фундаментально².

У похід пішов сам володар Русі-України великий князь Данило, його син князь Лев, прийшла поміч від князя волинського-київського Василька. У похід пішли союзні Данилу литовські князі Товтавил та Едивид. З польського боку на стороні великого князя Данила в похід пішов краківський князь Болеслав Стидливий, зять угорського короля Бели IV, князь Володислав, син Казимира Ласкононого, Межек князь Опольський³.

Та польські князі, як засвідчують джерела, воювали проти Чехії з неохотою. Більшою мірою вони виступили на боці великого князя Данила, боячись із боку останнього прикликання монголо-татар. Особливо неохоче воював польський князь Володислав Опольський, володіння якого знаходились поблизу Чехії⁴.

Краківський князь Болеслав теж воював без бажання. Угорський король Бела IV, щоб втягнути його у війну проти Чехії, змушений був використати свої права тестя. Як висловився літописець: «Болеслав не хотів іти на війну, та дружина його Кінга, дочка угорського короля Бели IV допомагала великому князю Данилу словами». Для походу великий князь Данило Романович привів своє військо в Краків, Козин. Після з'єднання українсько-польські війська рушили в бік Чехії. Однак, як зауважують джерела, особливого успіху цей похід не мав через пасивність польських князів. Цей похід охопив незначну територію сілезько-моравського кор-

¹ Monumenta Germanika Historika. – P. 599.

² Huber A. Die steirische Reimchronik und die osterreichische Geschichtsforschung. – Innsbruck, 1883. – S. 573, 805.

³ Ідзьо В. С. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 194-195; Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів, 2010. – С. 365-360; Ідзьо В. Українська держава в IX–XIV століттях. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 572-582.

⁴ Там само. – С. 572-582.

дону. Результатом походу стало розорення околиць чеських міст Опави, Глубочиці, взяття Нессіделя¹.

Руський літописець XIII століття надає велику важливість цьому походу, однак відзначає, що у зв'язку зі зрадою польських князів, основна мета – допомога герцогу Роману I в Австрії проти чеського короля Пшемисла II Оттокара – не була досягнена, і тому через певний проміжок часу, будучи не в змозі оборонятися, князь Роман змушений був залишити Австрію. Літописець зберіг нам цікаві свідчення про останні місяці перебування герцога Романа I Даниловича на австрійському престолі в обложеному чехами замку Гімберг, в очікуванні допомоги від свого батька та угорського короля. Однак австрійський герцог Роман I, розуміючи швидке падіння замку Гімберг, за допомогою васала своєї дружини Гертруди Бабенберг, барона Бернарда Проуселя, зі своїм військом пробився із замку й подався за поміччю в Русь-Україну, щоб за допомогою військ Русі-України відновити своє панування в Австрійському герцогстві².

Незважаючи на те, що похід на Австрію був невдалим, і князь Роман Данилович не зміг утриматися на австрійському престолі, та й володар Русі-України великий князь Данило повертався з австрійського походу розчарований своїми європейськими союзниками, сам факт перебування майже рік герцога Романа I володарем Австрії є знаковим в українській середньовічній історії³.

Польський дослідник Б. Влодарський, підсумовуючи політичні прагнення короля Данила в Європі, наголошував: «що подальше володарювання герцога Романа I в Австрії могло б суттєво зблизити Русь-Україну з Німецькою імперією і заставити Європу в особі короля Русі Данила побачити керманіча хрестового походу проти монголо-татар, однак зрада угорського короля Бели IV, який побоювся посилення впливу України-Русі в Центральній Європі, не дала можливості реалізуватися планам короля Данила, однак вступ в Європу був не даремний. Усі побачили державну могутність Русі-України, що ще більше зміцнило її авторитет в Європі, змусило голову Союзу Католицьких держав, Папу Римського Інокентія IV, негайно офіційно коронувати великого князя Данила на короля Русі»⁴.

¹ Ідзьо В. С. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 194-195; Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів, 2010. – С. 365-360; Ідзьо В. Українська держава в IX–XIV століттях. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 572-582.

² Руський літопис. – С. 368.

³ Там же. – С. 368-369; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 259; Ідзьо В. С. Українська держава в XIII столітті. – С. 273-277.

⁴ Włodarski B. Polska i Rus. – S. 140-141.

Хоча за таких обставин доля сина короля Данила, австрійського герцога Романа I в Австрії була нещаслива, оскільки через неможливість захищати цю країну, він залишив Австрію і прибув до батька Данила в Русь-Україну, який вважав, що Австрію вже втрачено назавжди. Оскільки великий князь Данило був розчарований угорськими та польськими союзниками у боротьбі за Австрію, він більше не бажав відновлювати велику війну в Європі. В цей же час з Європи від голови Союзу Католицьких держав, Папи Римського Інокентія IV, були запевнення, що великий князь Данило після офіційної коронації на короля Русі, за умов невтручання в австрійські справи, матиме велику військову допомогу від могутнього Чеського королівства для війни проти монголо-татар¹.

У таких політичних реаліях, володар Русі-України Данило укладає в такому контексті союз з Литовським князівством, за яким колишній австрійський герцог Роман I стає зятем великого литовського князя Войшелка і отримує у володіння міста Новгородок і Слонім і стає князем всієї Чорної Русі².

У висновку дослідження наголосимо, що після невдалого походу володаря Русі-України великого князя Данила та його баварського, угорського, польських та литовських союзників на Австрію, король Русі Данило, після офіційної коронації на короля Русі у 1253 році, назавжди знімає свої претензії щодо Австрійського герцогства, за обіцянки Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, Тевтонського Ордену, голови Союзу Католицьких держав, Папи Римського Інокентія IV щодо участі всіх цих європейських країн у хрестовому поході проти монголо-татар³.

За таких політичних домовленостей у 1253 році відбулась офіційна коронація в Дорогичині великого князя Данила на короля Русі, а Австрійське герцогство, в цьому контексті, задля укладення союзної угоди Руського королівства, Чеського королівства, Угорського королівства, Польського королівства, Тевтонського Ордену та Литовського князівства проти монголо-татарської держави Золотої Одри, було поділене на дві

¹ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375; Ідзьо В. С. Політичні взаємовідносини Русі-України з Австрійським герцогством середини 13 століття. – С. 79-84.

² Летопись по Ипатьевскому списку. – С. 555.

³ Ідзьо В. С. Дипломатичні відносини Української держави з Австрійським герцогством в середині XIII століття (1235–1253). – С. 202-206; Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. – С. 368-375; Ідзьо В. С. Політичні взаємовідносини Русі-України з Австрійським герцогством середини 13 століття. – С. 79-84.

частини угорським королем Белою IV та чеським королем Пшемислом II Оттокаром¹.

Идзьо Виктор. Политические взаимоотношения Руси-Украины с Австрийским герцогством в середине XIII века.

Аннотация: В статье исследованы политические взаимоотношения Руси-Украины с государствами Центральной и Западной Европы в XIII веке. Главное внимание акцентировано на политических взаимоотношениях Руси-Украины с Австрийским герцогством середины XIII века.

Ключевые слова: Австрийское герцогство, Русь-Украина, Гертруда Бабенберг, Роман I Данилович, великий князь Даниил Романович Галицкий, венгерский король Бела IV.

Idzo Viktor. Political relations of Rus-Ukraine with the Duchy of Austria in the middle of the XIII century.

Annotation: The article researches political relations of Rus-Ukraine with states of Central and Western Europe in the XIII century. The focus is made on political relations of Rus-Ukraine with Duchy of Austria in the middle of the XIII century.

Keywords: Duchy of Austria, Rus-Ukraine, Gertrude Babenberg, Roman I Danylovych, Grand Prince Daniel Romanovych of Galicia, King of Hungary Béla IV.

¹ Włodarski B. Polska i Rus. – S. 140-141.

Троян Сергій

Австрійські Mitteleuropa-концепції напередодні та під час Першої світової війни

Анотація: На початку XX ст. на особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти та концепції реконфігурації європейського простору і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними австрійськими планами створення Міттельєвропи. Загалом їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914–1918 рр. Особливо активно в цьому напрямі працювали австрійські історики, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю підходів, але й деякою їх розбіжністю. Це, зокрема, показово для серединноєвропейських ідей представників австрійської історичної науки початку XX століття, що безпосередньо стосувалися долі слов'янських народів, які проживали як на території Австро-Угорської імперії, так і за її межами.

Ключові слова: Міттельєвропа, Центральна і Східна Європа, Австро-Угорщина, слов'яни, Перша світова війна.

Рубіж XIX–XX ст. характеризувався посиленням напруги у міжнародних відносинах, пов'язаної насамперед із загостренням суперечностей між провідними державами і конструюванням нової військово-політичної конфігурації сил. Офіційне оформлення Троїстого союзу (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти (Англія, Франція, Росія) вело до зростання загрози глобального військового конфлікту і супроводжувалося розробкою на різних рівнях планів територіально-політичної реконфігурації світу. Підвищену активність проявляли при цьому офіційні та суспільні кола провідних європейських держав. На особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти

та концепції, зокрема ті, які стосувалися центрально-східної та південно-східної частин Європи і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними німецькими й австрійськими планами створення Міттельєвропи (від нім. *Mitteleuropa* – Серединна Європа або Центральна Європа), які з'явилися напередодні та в роки Першої світової війни. У цілому їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914–1918 рр. Особливо активно в цьому напрямі працювали представники австрійських наукових і громадсько-політичних кіл, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, але й деякою розбіжністю. У зв'язку з цим варто виокремити три основні течії в австрійській суспільно-політичній і науковій думці щодо концептуалізації планів створення *Mitteleuropa* – національну, демократично-реформаторську і католицько-консервативну.

Виразники німецьких національних прагнень в Австрії Рудольф фон Скала, Гарольд Штайнакер, Раймунд Фрідріх Кайндль і Ганс Юберсбергер відстоювали провідні вимоги австрійських німців у Дунайській монархії. Ще до Першої світової війни вони неодноразово як усно, так і письмово висловлювали думки, що німці є головним державним народом Австро-Угорської імперії. Тому в основі серединноєвропейських планів цих учених знаходилася ідея про захист інтересів німецького народу як основний пункт програми. Скала ще 1903 р. сприяв заснуванню Національної ради, яка поставила за мету «збереження національного становища» і позицій німецтва в Австрії. Він вважав, що в «історичній боротьбі» між германським і слов'янським світами необхідне об'єднання «всіх національних сил німецького народу». Це важлива передумова щасливого майбутнього австрійського німецтва, якому Скала пророкував здатність вирішувати завдання дійсно світового масштабу¹.

Скалу підтримав Штайнакер, який у листі до відомого німецького пропагандиста серединноєвропейських планів Ф. Наумана писав: «Все прийде, як тільки будуть вирішені внутрішні національно-політичні державні питання». До одного з таких важливих питань він відносив об'єднання німецького народу та зміцнення його позицій у всіх частинах Австро-Угорської монархії, особливо в Угорщині, де головного противника посилення німецтва і династії Габсбургів історик бачив в особі графа Ш. Тіси. Про

¹ Skala R. V. Die Entwicklung des Deutschtums in Österreich // Der Panther. – 1916. – November. – S. 1341–1346.

угорського міністра закордонних справ професор з Інсбрука говорив так: «Він боявся німецького панування більше, ніж Росії»¹. Подібною тональністю супроводжувалася опублікована в жовтні 1914 р. стаття Скали, де він закликав покінчити з усіма панславістськими домаганнями, відповідного роду прагненнями і устремліннями в східних провінціях Австрійської імперії, що мало значно посилити позиції німців на Сході².

Захист і відстоювання провідних вимог австрійських німців на території Дунайської монархії рельєфно простежуються у представника цього ж напрямі – професора Чернівецького і Грацького університетів Р. Ф. Кайндля. Концепція Міттельєвропи була викладена ним у численних роботах, присвячених німецьким поселенцям у Східній і Південно-Східній Європі, а також їхньому впливу на культурний розвиток цих земель. Під час Першої світової війни Кайндль особливо активно займався питаннями долі німецьких поселенців у Карпатах і на Балканах. Він прагнув показати важливе значення посилення німецтва на шляху до Адріатики і домогтися збільшення кількості поселенців на Сході, особливо в Галичині, шляхом прибуття колоністів з німецьких земель. Він бачив у цьому просуванні на Схід «захист для всього німецького народу», «передове укріплення», яке здатне витримати облогу і штурм. Ці форпости зображувалися «зонами боротьби», які завжди повинні мати підтримку для захисту власне німецьких володінь. Історик також пропонував конкретні заходи для надання допомоги колоністам з боку німецької батьківщини: німецький капітал і німецькі підприємці повинні інвестувати в країни Східної Європи, займати багаті сировинні ринки, а родючі східні землі мали гарантувати великі успіхи німецьким фермерам.

Крім того, потреби і становище німецької народної групи мали обговорюватися в газетах і на зборах. Кайндль у зв'язку з цим зауважував таке: «Ми повинні засновувати газети на чужих мовах, які будуть німецькими за змістом... Ми повинні своїм близьким і далеким сусідам давати про нас пояснення, роз'яснювати суть нашої роботи і наших прагнень». Також німецькі католицькі церкви через пожертвування мають показати, що їм не байдужі потреби їхніх німецьких братів по вірі на сході Європи. Кайндль вважав, що «сильне і всебічне сприяння німцям у прикордонних областях є справою всього німецького народу»³.

¹ Ramhardter G. Geschichtswissenschaft und Patriotismus. Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918. – Wien, 1973. – S. 101.

² Skala R. V. Wofür kämpfen wir Deutschösterreicher? // Deutsche Arbeit. – 1914. – Oktober. – S.11–13.

³ Kaindl R. F. Deutsche Siedlung im Osten. – B.-Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1915. – S. 40.

Кайндль, виходячи з того, що Буковина у роки Першої світової війни була окупована російськими військами, пропонував перевести Чернівецький університет на територію власне Австрії. Слова, які він тоді знайшов, проливали світло на його спосіб думок: «Ми не хочемо, щоб у теперішній момент могутнього розквіту німецького духу німецький народ і здобутки його важкої праці згоріли на Сході... Оплот німецької культури в прикордонних землях не може загинути в теперішній переломний історичний час, оскільки підготовлений повний поворот німецьких прагнень і цілей, оскільки заклик на Схід знову прозвучав і його супроводжують прекрасні перемоги німецької зброї... Ми хочемо утримати, не залишивши малодушно, те, що там досягнуто потоками німецької крові. Хто сильніший, хто хоче наповнювати Австрію німецькими ідеями, мусить мати схожі почуття... Великий народ повинен у своїй прикордонній області проводити далекоглядну та передбачливу політику і приносити жертви для її відстоювання. До цього відноситься також збереження Чернівецького університету»¹.

Отже, німецька Середина Європа мала виникнути, на думку Кайндля, перш за все в результаті розширення німецької колонізації у східному напрямі, посилення культурної, організаторської та державно-правової ролі німецтва на Сході. Водночас австрійський історик був прихильним і толерантним до інших народів, виступав за реалізацію широких інтеграційних зв'язків у Європі. Це дало підстави Почесному консулу Австрії в Чернівцях Сергію Осачуку відзначити, що за характером і змістом своїх праць Кайндль можна назвати «першим євроінтегратором»².

Представники ще одного напряму австрійської суспільно-політичної думки початку XX ст. – демократично-реформаторського (найвідомішими його представниками були історики Ріхард Харматц і Людо Моріч Гартман) – виступали за федеративний переустрій Австро-Угорщини і боротьбу за самовизначення націй розглядали як важливу складову частину світової війни. Для них характерна політична активність за об'єднання навколо Австрії всіх територій дуалістичної монархії, де проживали німці. Зрозуміло, що йшлося також про слов'янські землі. У підході до планів

¹ Троян С.С. Німецтво versus слов'янство: австрійські концепції Мittleєвропи напередодні та під час Першої світової війни // Матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції «Сучасні дослідження історії слов'янських народів». До 20-річчя створення кафедри історії слов'ян. 19 вересня 2013 р. Івано-Франківськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pu.ifua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>

² Кайндль – завжди привід для інтелектуального діалогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dobrabiblioteka.cv.ua/ua/news?id=542097>

створення Міттельєвропи вони виражали погляди ліволіберальних суспільно-політичних кіл і виходили з розуміння необхідності здійснення кардинальних реформ для зняття внутрішньополітичної напруги в Австро-Угорщині. Це, зокрема, стосувалося і сфери національних відносин, де навіть пропонувалася реалізація відомої ідеї «культурно-національної автономії». Тому Харматц, наприклад, уже в перших своїх працях слово «демократичний» вживає у контексті з поняттями «національний» і «союзна держава». 1904 р. він опублікував працю під назвою «Демократично-національна союзна держава Австрія». Ф. Фельнер, один із біографів Харматца, писав, що «у розгортанні демократії, господарському розвитку і звідси у результативному культурному прогресі» історик вбачав майбутнє Австрії¹.

Харматц з 1899 р. був особисто знайомий з Науманом і в його журналі «Hilfe» коментував політичні події в Австро-Угорщині. На початку Першої світової війни австрійський історик прагнув швидкої реалізації серединноєвропейського проекту у вигляді тісного союзу Німецької та Австрійської імперій і з цією метою намагався «об'єднати всі політичні партії австрійських німців для єдиної національно-політичної діяльності в цьому напрямі»². Головною перешкодою в реалізації ідеї Міттельєвропи Харматц вважав сильну опозицію з боку австрійських і особливо угорських урядових кіл. У 1916 р. в австрійському уряді його підтримав новий міністр внутрішніх справ Ернст фон Кербер. На думку Харматца, «сердечні зв'язки між Австро-Угорщиною і Німеччиною як результат війни і як відшкодування важких втрат повинні продовжуватися надалі»³. Однак після відставки Кербера в грудні 1916 р. Харматц фактично втратив можливість отримати підтримку своїх серединноєвропейських планів.

Виявив інтерес до соціально-політичних питань, пов'язаних з майбутнім Австро-Угорської держави і слов'янських народів, які перебували у її складі, кращий учень Теодора Момзена, професор римської і середньовічної історії Віденського університету Л. Гартман. Найвищим пунктом його політичної кар'єри стала діяльність у Берліні з грудня 1918 по листопад 1920 рр. як посланця Німецько-Австрійської республіки (die Republik Deutsch-Osterreich). Гартман був вихований на революційних ідеях 1848 р. і виступав проти монархічної державної форми правління взагалі та ди-

¹ Fellner F. Richard Charmatz – Biograf Österreichs // Forum. – 1965. – März.

² Charmatz R. Die österreichische Sozialdemokratie und die Zukunft Österreichs // Die Hilfe. – 1916. – 20. Januar.

³ Charmatz R. Das Ministerium der Reformen // Die Hilfe. – 1916. – 9. November.

настії Габсбургів зокрема. Значення боротьби за національно-державний принцип у світовій війні він оцінював як боротьбу за право на самовизначення націй¹. Щоправда, в сприянні «національній федералізації» Австро-Угорщини він, передусім, вбачав лише перехідну стадію до майбутнього, безумовно, важливого «аншлюсу» Німеччини–Австрії в Німецьку серединноєвропейську імперію.

З 1916 р. Гартман розгорнув бурхливу агітацію за створення Міттельєвропи. З особливим ентузіазмом і пристрасстю історик працював над планами митного союзу з Німеччиною. Гартман боявся, що пануюча в Австрії бюрократія та аристократія знищать рух за Міттельєвропу. Тому, на його думку, «Німеччина повинна взяти ініціативу в свої руки і нав'язати Австрії митний союз»². Але злиття Австрії та Німеччини мало відбутися на принципах заперечення насилля, демократизації суспільно-політичного життя і посилення регулюючої соціальної ролі держави. Створення австро-німецької Міттельєвропи саме на таких засадах відстоював Гартман у 1918–1920 рр. у Берліні як представник республіки Німеччина-Австрія, але ця ідея так і не наповнилася жодним практичним змістом у результаті її нежиттєздатності після поразки Центральних держав у Великій війні.

Прихильники католицько-консервативних ідей в Австрії Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр і Людвіг фон Пастор розглядали Міттельєвропу як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії. Це була нова тогочасна культурно-політична течія в Габсбурзькій імперії, яка за своїм впливом почала витіснити ще пануючий ліберальний напрям. Піднесення та поширення християнських соціальних ідей припадає на період між 1890–1910 роками. Ідейним лідером католицько-консервативного напрямку вважається письменник і публіцист Кралік. Свої погляди він найповніше виклав у роботах «Суть і всесвітньо-історичне значення німецтва», «Католицизм і національності», «Австрійська історія», «Рішення у світовій війні. Три промови», «Історія світової війни», «Від світової війни до світового союзу», «Культурна місія Австрії для народів Європи», «Основи та ядро світової історії».

Кралік знаходився під впливом «християнсько-германської» світової ідеї Р. Вагнера і пізніх романтиків. Він був у захопленні від майже двотисячолітньої переможної ходи німецького народу, від його «героїчної доброчинності» і його «національних расових інстинктів». Кралік, як апо-

¹ Hartmann L. M. Der Krieg in der Weltgeschichte (Zur Zeit- und Weltlage. Vorträge gehalten von Wiener Universitätslehrern. I vol. (25 p.)). – Wien, 1915.

² Hartmann L. M. Deutschland und wir // Kampf. – 1918. – April.

логет австрійської династійної спадкоємності і монархії Габсбургів перебував в опозиції до пангерманців і критикував малонімецьку політику Пруссії та Отто фон Бісмарка. Світову війну він розглядав як боротьбу ідей 1789 і 1914 років, що велася «між пустими фразами Свободи, Рівності, Братерства, які прекрасно ілюстрували страшний час Французької революції, і німецькими ідеями Порядку, Відповідальності, Загальної Приналежності, Авторитету, Самовиховання, Дисципліни, Благодестя». Кралік був також противником США, американської демократії та республіканської форми правління. Він негативно і скептично поставився до перемоги соціалістичної революції в Росії, вважаючи, що більшовицький режим, як і всі утопічні системи, не має майбутнього.

На такий релігійно-консервативній основі Кралік та інші представники цього напрямку розвивали свої ідеї та плани створення Міттельєвропи, де пануватиме німецький дух і німецький порядок. Після підписання мирного договору в Брест-Литовську він так коротко сформулював свою концепцію Серединної Європи: «Міттельєвропа здобула колонізаційний вплив на Чорному морі та відновлює час Ганзи на Балтиці». Кралік вітав консолідацію балтійських країн як старих областей німецької колонізації та, подібно до Кайндля, бачив необхідність у розширенні німецької еміграції на Схід. Він розглядав Україну і кавказький регіон між Чорним і Каспійським морями як противаги, з одного боку, Росії, а, з іншого – Туреччині і Персії. Водночас Кралік, розвиваючи більш ранні положення німецького економіста Ф. Ліста, виступав за розширення і зміцнення Серединної Європи за рахунок включення до її складу територій Дунайського регіону. У праці «Австрійське відродження» він писав: «Завдання і майбутнє німецького народу знаходиться не на американському Московітовому узбережжі, а на нижньому Дунаї, весь Дунай мусить стати австрійським і так буде залучений до німецької Міттельєвропи». При цьому Кралік припускав, що військовий союз Туреччини з Центральними державами і розгром Сербії створюють для Австрії прекрасні можливості для розширення Міттельєвропи за рахунок земель Південно-Східної Європи, а потім і Близького Сходу. Саме тому важлива роль надавалась Дунайському простору як мосту, що має з'єднати різні частини Австро-Угорської монархії. Воротами, через які Австрія повинна пройти на Близький Схід і до Суецького каналу, служитиме Белград. Кралік писав про це образно і патетично: «Белград є землею принца Євгена, священною землею імператора Франца Йосипа. Белград – це наша Троя...»¹. Австрійська імперія

¹ Kralik R. v. Die Entscheidung im Weltkrieg. Drei Reden. – Wien: Adolf Holzhausen, 1914. – S. 10.

має використати весь регіон Східної та Південно-Східної Європи, а також Близького Сходу для своєї активної культуртрегерської діяльності.

Загалом Кралік вважав, що ядро Міттельєвропи складуть дві центральні союзні держави – Німецька імперія і Австро-Угорська монархія – при сильному, передусім, культурно-духовному впливові Австрії на східноєвропейські землі. Передовсім у такому результаті, а не у встановленні господарської автаркії в центрі Європи, він бачив головне значення Першої світової війни. Тому Міттельєвропа для нього була не просто самоціллю, а передумовою для зустрічі «інакомислячого світу з належною силою і рішучістю». Виступаючи за створення Великої Німеччини, Кралік, водночас, суттєву роль у цій державі відводив «пронімецьки орієнтованій Австрії». Саме ця територія, де «великі серединноєвропейські гірські масиви пробиваються і перехрещуються з великими ріками, постає в якійсь мірі серединним пунктом географічної та політичної системи координат». Звідси австрійським німцям за допомогою внутрішньої колонізації Габсбурзької імперії належало розвивати релігійну самосвідомість, культурний і політичний рівень інших народів.

З точки зору розробки конкретних планів проведення внутрішніх реформ в Австрії, найактивніше підтримував Краліка історик і державний діяч М. Мейр. У зміцненні Дунайської монархії за рахунок німецтва він бачив важливий фактор розвитку західноєвропейської християнської культури. Наприкінці грудня 1916 р. Мейр опублікував статтю «Внутрішньополітичні питання в Австрії після війни», де звернув увагу на необхідність сприяння буржуазним німецьким партіям і тісним зв'язкам з Німецькою імперією, введення «особливого становища» (Sonderstellung) для Галичини та Буковини, німецької мови як державної для національно змішаних регіонів, а також конституційних змін, які були життєво важливими і необхідними.

Мейр виступав за активну політику Австрії в південно-східному напрямі. Він виходив з того, що на долю Габсбурзької монархії після війни випаде велика місія на Балканському півострові, а тому розглядав цей регіон як дуже важливий з точки зору торгових шляхів і проникнення в район Чорного та Егейського морів. Своєрідним апогеєм балканської політики мало стати встановлення контролю над прямою залізничною лінією Белград – Салоніки, в результаті чого Австрія не тільки контролюватиме цю територію, але й одержить найкоротший шлях від центру монархії до Середземного моря. Він писав: «Важливим опорним пунктом у цьому напрямі є Сараєво і звичайно Белград... Російські форпости Сербія

і Чорногорія мусять віддалитися від південних воріт монархії. Така ціна сучасної великої світової війни для Австрії». У зв'язку з цим Мейр підтримував пангерманські серединноєвропейські плани XIX століття і виступав за тісний митний союз між Австрійською та Німецькою імперіями. Він вважав, що коли між Німеччиною і Дунайською монархією встановляться тісні економічні зв'язки, то до такої Міттельєвропи приєднаються Румунія і Болгарія на Балканах. Це створить особливо сприятливі умови і міцний фундамент для «світової політики» серединноєвропейських великих держав. Австро-Угорщина зможе використати Балкани як міст «для культурного і господарського підкорення країн Малої Азії, Сирії та Месопотамії».

У цілому представники католицько-консервативного напрямку дотримувалися думки про створення такої Міттельєвропи, яка стала б відновленою Священною Римською імперією, базою для проведення німецьтвом своєї релігійної і культурної місії, сприяла послабленню слов'янських впливів у Центрально-Східній Європі і поступовому витісненню звідти слов'янства німецьким етнічним елементом. Тому Першу світову війну, незважаючи на укладені мирні договори, вони розглядали як свого роду проміжний рубіж «у великій культурній боротьбі між серединноєвропейською ідеалістичною культурою і особливим матеріалістичним напрямом»¹, між німецькими і слов'янськими ідеями та етнічними впливами у центрі й на сході Європи.

Дуже близькими до ідей прихильників католицько-консервативної течії були погляди на майбутнє Австро-Угорської імперії, яких дотримувався відомий історик і публіцист Гайнріх Фрідюнг. Він ще у 70–80-х роках XIX ст. брав активну участь у національному русі австрійських німців, зокрема у створенні Німецького шкільного союзу, Німецької народної партії та підготовці Лінцької програми 1882 р. Уже з того часу Фрідюнг дотримувався думки про необхідність створення Міттельєвропи як великого політичного і господарського блоку німецьких земель на основі укладення митного союзу. Цей блок «складатиме фронт проти Сходу і Заходу», передусім, проти Росії та Англії. Ще 1877 р. він також проектував можливість включення країн Балканського півострова до цього «серединноєвропейського альянсу»².

¹ Kralik R. V. Geschichte des Völkerkrieges. – Graz : [Universitätsbuchdr. u.] Verlbh. «Styria», 1923. – S. V.

² Friedjung H. Der Ausgleich mit Ungarn. – Leipzig, 1977. – S. 82.

Найповніше плани тісного зближення між Австрією та Німеччиною були викладені Фрідюнгом під час Першої світової війни у пропагандистській праці «Меморандум по Німеччині-Австрії» (опублікована як рукопис у 1915 р. в Лейпцигу). Фактично це була доповідна записка групи австрійських пангерманців про необхідність укладення тісного господарсько-політичного союзу між Дунайською монархією і Німецькою імперією. До цієї групи належали, зокрема, відомий письменник, у майбутньому перший союзний президент Австрійської республіки д-р Міхаель Гайніш, професори Віденського університету Євген фон Філіпович і Ганс Юберсбергер. Зауважимо, що не всі вони поділяли серединноєвропейські плани Фрідюнга. Так, для професора Філіповича центральним пунктом був тільки господарський і митний союз між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною¹.

Меморандум проголошував головною метою укладення всебічного союзу з кайзерівською Німеччиною, який, на думку його авторів, зміг би забезпечити на майбутнє стабільне становище і цілісність Австро-Угорщини. Водночас, передбачався митний союз обох імперій. Далі визначалося, що серединноєвропейський союз укладався терміном на 25 років, тобто на час дії митного і торгового договору, який повинні були розглянути і затвердити парламенти в Берліні, Відні та Будапешті².

Фрідюнг і його однодумці сподівалися, що Австрія за допомогою тісних зв'язків з Німеччиною подолає господарські та фінансові труднощі, а також отримає велику користь від розширення своєї участі як серединноєвропейська імперія у світовій торгівлі.

Ще одним кардинальним досягненням внутрішнього характеру, чому сприятиме створення Міттельєвропи, стало б врегулювання національного питання, особливо заспокоєння чеського національного руху та рухів інших слов'янських народів. Габсбурзька монархія розглядалася як простір для розвитку всіх народів при збереженні сильної імперської влади, у віданні якої мали залишатися зовнішня політика, торгівля, армія і флот. У меморандумі передбачалося, що в результаті війни російсько-українські землі відійдуть до Австрії і об'єднаються зі Східною Галичиною, при можливому наданні їм «особливого становища» (*Sonderstellung*), тобто культурно-національної автономії, або ж створення «австрійської

¹ Philippovicz E. v. Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. – Leipzig, 1915.

² Friedjung H. Denkschrift aus Deutsch-Österreich. – Leipzig, 1915 (Manuscript). – S. 73.

України» чи так званого «коронного краю» (*osterreichisches Kronland*) з особливим державно-правовим статусом¹.

Обґрунтовуючи основні положення свого «Меморандуму», Фрідґунґ і його прибічники виходили з того, що світ уже поділений на сфери впливу між великими державами, і залишилася тільки Серединна Європа. Саме цей простір повинні використати Австро-Угорщина і Німецька імперія для зміцнення своїх позицій у світі та впливу на міжнародну політику. Однак концепція Фрідґунґа не була підтримана Австрією. До його серединноєвропейських планів скептично поставилися як у Відні, так і в Будапешті.

Загалом всі плани, які розроблялися австрійською суспільно-політичною думкою щодо врятування дуалістичної Дунайської монархії, в тому числі різні проекти створення Серединної Європи, виявилися або нежиттєздатними, сповненими романтизму і ностальгії за «золотою добою» в історії Австрійської імперії, або запізними. У пошуках адекватної відповіді численним австрійським (а також німецьким) схемам «Серединної Європи» у західних столицях особливу увагу надавали складним етнічним і національним проблемам регіону, сфокусованим в Австро-Угорщині. Саме з врахуванням дезінтеграційних процесів у Дунайській монархії, особливо в останні роки світового конфлікту, розроблялися основи стратегії і тактики країн Антанти і США у Центральній та Південно-Східній Європі. Важливе значення надавалося також укладенню сепаратного миру з Віднем.

Наслідком стало проголошення і конституювання низки нових незалежних держав, які утворилися в результаті геополітичних змін, ініційованих підсумками Першої світової війни і розпадом великих імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. З-поміж цих держав чільне місце в міжвоєнній Європі посіли слов'янські – Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), а також Білоруська й Українська радянські республіки, які 30 грудня 1922 р. ввійшли до складу СРСР. Відзначені геополітичні зміни в Європі стали основою нової міжвоєнної системи міжнародних відносин. Фундаментальні принципи повоєнного міжнародного порядку були закріплені відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Водночас, незважаючи на крах австрійсько-німецьких серединноєвропейських планів і здобуття

¹ Friedjung H. Denkschrift aus Deutsch-Österreich. – Leipzig, 1915 (Manuscript). – S. 84–85.

після Першої світової війни незалежності народами Центрально-Східної Європи, не втратили своєї актуальності та ваги проблеми подальшого розвитку інтеграційних процесів на території Європи. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Троян Сергей. Австрийские Mitteleuropa-концепции перед началом и во время Первой мировой войны.

Аннотация: В начале XX века особого внимания заслуживают немецкие и австрийские внешнеполитические проекты и концепции реструктуризации европейского пространства и судьбы славянства в этом контексте. Здесь выделяются теоретические конструкты и практические предложения в связи с различными австрийскими планами создания Миттельевропы. В целом их следует рассматривать в качестве составной части внешнеполитических концепций по новому оформлению границ Европы после Великой войны 1914–1918 гг. Особенно активно в этом направлении работали австрийские историки, взгляды которых отличались не только общностью подходов, но и некоторыми отличиями. Это, в частности, показательно для серединноевропейских идей представителей австрийской исторической науки начала XX века, непосредственно касавшихся судьбы славянских народов, проживающих как на территории Австро-Венгерской империи, так и за ее пределами.

Ключевые слова: славяне, Миттельевропа, Центральная и Восточная Европа, Австро-Венгрия, Первая мировая война.

Trojan Serhij. Austrian Mitteleuropa concepts before and during the First World War.

Annotation: Early XX century German and Austrian foreign policy projects and the concept of restructuring the European space, and the fate of the Slavs in this context deserve special attention of researchers. Among them were notable theoretical constructs and practical suggestions related to various Austrian plans for Mitteleuropa. In general, they should be regarded as a part of foreign policy concepts to design a new Europe after the Great War of 1914 – 1918. Austrian historians were particularly active in this field, with their views characterized not only by common approaches, but also by certain differences. This is particularly significant for Mitteleuropean ideas of Austrian historian in the early XX century, as it directly related to the fate of the Slavic peoples residing on the territory of the Austro-Hungarian Empire and beyond.

Keywords: Slavs, Mitteleuropa, Central and Eastern Europe, Austria-Hungary, First World War.

Forst-Battaglia Jakob

Von Habsburg bis Hitler: die Erste Republik Österreich (1918-1938) – ein Spielball im internationalen Kraftfeld

Voraussetzungen und Rahmenbedingungen

Der Waffenstillstand mit Italien von Villa Giusti bei Padua brachte Österreich-Ungarn das Ende des desaströsen Ersten Weltkriegs. Die Habsburgermonarchie war zwar militärisch nicht geschlagen, aber extrem geschwächt. Der Zusammenbruch erfolgte wegen Personal- und Materialmangel, Kriegsmüdigkeit und Auflösungserscheinungen des Vielvölkerreichs.

Zu spät war am 16.10.1918 das Manifest Kaiser Karls zur Bildung einer Föderation. Die Grundidee, Österreich dem Willen seiner Völker nach zu einem Bundesstaat zu machen, in dem jeder Volksstamm auf seinem Siedlungsgebiet sein eigenes Gemeinwesen bildet bedeutete faktisch die Aufforderung zur Auflösung der Monarchie und die Konstituierung eigener Nationalräte. So entstanden überall eigene Staaten oder es schlossen sich Gebiete an angrenzende auswärtige Staaten an. Eine Provisorische Nationalversammlung für Deutschösterreich, bestehend aus den 1911 gewählten deutschsprachigen Abgeordneten bildeten am 30.10.1918 eine Regierung.

Parallel bestand noch bis 11.11.1918 eine kaiserliche Gesamtregierung. An diesem Tag verzichtete Kaiser Karl «auf jeden Anteil an den Staatsgeschäften», ohne formell abzudanken und zog sich mitsamt seiner Familie nach Schloß Eckartsau bei Wien zurück. Im März 1919 verließ er das Land und reiste in die Schweiz. Ein Habsburgergesetz sprach am 3.4.1919 die Landesverweisung und Enteignung des Monarchen aus.

Zuvor hatte die Provisorische Nationalversammlung am 12.11.1918 die Gründung der «Republik Deutsch-Österreich als Teil der Deutschen Repub-

lik» beschlossen. Der neue Staat beanspruchte auch die deutschsprachigen Randgebiete von Böhmen, Mähren, Schlesien, die jedoch zur Tschechoslowakei kamen und das von Italien besetzte und annektierte Südtirol. Man hielt das «kleine Rumpfösterreich für nicht lebensfähig» und erlag Mißverständnissen über die tatsächliche Anwendung des Selbstbestimmungsrechts der Völker, die einen Kernbegriff der 14 Punkte des US-Präsidenten Woodrow Wilson vom Jänner 1918 gebildet hatten.

Am 10.9.1919 wurde in St.Germain bei Paris der Friedens-oder Staatsvertrag unterzeichnete, in dem das kleine Österreich als, ähnlich wie Ungarn, von den siegreichen Ententemächten als mitverantwortlich für den Krieg in der Rechtsnachfolge des Kaisertums betrachtet wurde. Der Art.88 sprach ein Anschlußverbot an Deutschland aus. Berlin hatte schon von sich aus schon Ende 1918 den Anschluß Österreichs abgelehnt.

Österreich sah sich nun selbst als Nachfolgestaat wie die anderen, wenn auch die Österreicher – ein Widerspruch in sich – sich als ehemaliges Staatsvolk sehen wollten. Es mußte auch kraft St.Germain weite Gebiete als Rechtsnachfolger der Monarchie offiziell abtreten.

Das neugewählte Parlament, der Nationalrat ratifizierte aber den Vertrag und gab dem Land den Namen «Republik Österreich». 1921 kam als neuntes Bundesland das Burgenland, also die Gebiete des einstigen Deutschwestungarn, an Österreich. Eine Volksabstimmung sicherte am 10.10.1920 den Verbleib von Südkärnten, in dem auch Slowenen lebten, bei Österreich. Die Ausgangsposition des kleines Landes war schwierig: viele wollten entweder Teil des Deutschen Reiches werden oder eine Donaukonföderation mit anderen Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie eingehen: es war, den rückblickenden Worten des Publizisten Hellmuth Andics gemäß, «der Staat den keiner wollte».

Nach Parteien gruppiert bewahrten Sozialdemokraten und Großdeutsche den Wunsch nach einem Anschluß, während Christlichsoziale eher zu einem Donaubund neigten, aber auch dem Traum vom «Heiligen Reich» erlagen, dem Erbe der alten, römisch-deutschen Reichsidee.

Die vom bedeutenden Juristen Hans Kelsen entworfene neue Verfassung vereinigte auf Wunsch der Sozialdemokraten Elemente des Zentralismus mit denen des Föderalismus, was den Bedürfnissen der Christlichsozialen entsprach. Es gab nun neun Bundesländer aber eine starke Position des Nationalrats und der Bundesregierung, eine schwache Rolle des Bundespräsidenten, die erst bei der Novelle von 1929 um einiges gestärkt wurde.

Ganz schwach war Österreichs Wirtschaft durch Gebietsverluste, Reparationen, neue Zollgrenzen und enorme Geldentwertung. Wien drohten Hunger und Kälte.

Die Außenpolitik

Der anschlussfreundige linke Sozialdemokrat Otto Bauer trat Ende Juli 1919 als Staatssekretär für Äußeres zurück und ermöglichte so seinem pragmatischeren Parteifreund Karl Renner zu einem tragbaren Modus Vivendi mit Siegermächten und Nachbarn zu gelangen. Hauptsächlich bemühte sich Renner um eine Annäherung mit der Tschechoslowakei, was im Jänner 1920 zu einem Geheimabkommen zur Abwehr ungarischer Revisionsbestrebungen und im Dezember 1921 zu einem Grundsatzvertrag zwischen dem verarmten Österreich und der wesentlich finanzkräftigeren CSR führte. In Zeiten wirtschaftlicher Autarkie gelang es Österreich aber nicht, eine Zollunion mit Nachbarn, sei es mit der CSR, oder mit Italien, dann 1931 gar mit Deutschland, einzugehen. Der Donauraum blieb geteilt. Die Bemühungen des neuen christlichsozialen Bundeskanzlers Ignaz Seipel brachten 1922 immerhin eine hohe Anleihe des Völkerbundes von 650 Mio Goldkronen, dazu eine Bekräftigung des Anschlussverbots. Man fürchtete in Paris und Prag sonst eine Verschiebung des Kräftegleichgewichts in Mitteleuropa zugunsten Italiens oder Ungarns, das zunächst noch im Sinne des französisch-tschechoslowakischen Friedenssystems gewahrt werden konnte.

Dazu trug auch die Kleine Entente zwischen Tschechoslowakei, SHS-Staat/Jugoslawien und Rumänien bei. Für Seipel bedeutete dies, Österreich müsse abwarten, bevor eine neue Kombination mit Deutschland oder dem Donauraum sich ergeben könnte.

Tatsächlich zeichnete sich um 1930 eine Annäherung zwischen Österreich, Italien und Ungarn ab. Sie gipfelte im März 1934 in den Römischen Protokollen, Ausdruck von Mussolinis faschistischer Donauraumpolitik, allein zu einer Zollunion kam es nicht. Dem war 1930 ein Freundschaftsvertrag zwischen Wien und Rom vorausgegangen, den die sozialdemokratische Linke heftig ablehnte. Zu einer Zollunion mit Italien kam es dabei ebenso wenig wie 1931 zu einer bereits vertraulich vereinbarten deutsch-österreichischen Zollunion oder 1932 auf französischen Wunsch hin – man nannte es den Tardieu-Plan – zur Einrichtung eines Zollpräferenzsystems zwischen den Ländern der Kleinen Entente, Österreich und Ungarn. Italien und das wiedererstarke Deutschland wußten das zu verhindern. Ganz im Gegensatz zu einer in Europa erst Jahre nach dem Zweiten Weltkrieg verfolgten Politik der wirtschaftlichen Integration und des regionalen Zusammenschlusses

bestimmte protektionistische Abschottung die Gangart der Staaten, zumal in Jahren der Konsolidierung nach 1918 und der Krise nach 1929.

In Österreich geisterte nach wie vor, zumindest bis 1933, die Idee eines möglichen Anschlusses an Deutschland umher, sollte es zu keiner Donaukonföderation «unter deutsch-österreichischem Vorzeichen» kommen, wie Seipel sich äußerte. Man versuchte ständig zwischen mehreren Optionen zu lavieren. Als 1933 Hitler in Berlin die Macht übernahm schworen auch die Sozialdemokraten der Anschlußidee ab. Frühe Gedanken einer offiziellen Neutralisierung Österreichs kamen auf, wie sie erst unter anderen Vorzeichen 1955 verwirklicht werden sollten.

1934 gab Großbritannien eine Garantie für den Fortbestand Österreichs ab, als dessen wirksamster Verteidiger sich damals noch Mussolini gegenüber Hitler gebärdete: er ließ seine Truppen an der Brennergrenze aufmarschieren, als die Nationalsozialisten im Juli 1934 in Österreich einen Putsch versuchten und Bundeskanzler Dollfuß ermordeten. Zuvor hatte Engelbert Dollfuß am 1. Mai 1934 die autoritäre Verfassung eines Ständestaates verkündet. Dem war ein tragischer, kurzer Bürgerkrieg im Februar 1934 vorausgegangen, im Zuge dessen Bundesheer und Heimwehren den Aufstand des sozialdemokratischen Schutzbundes niederschlugen. Das Parlament hatte sich selbst im März 1933 gelähmt und war von Dollfuß aufgelöst worden.

Noch 1935 gab auch die Kleine Entente im jugoslawischen Bled eine Sicherheitsgarantie für Österreich ab, zerbröckelte aber selbst immer mehr und mit ihr die gesamte französische Mitteleuropapolitik. Eine Annäherung zwischen Wien und Prag, zwischen Bundeskanzler Kurt Schuschnigg und Ministerpräsident Milan Hodza stieß wiederum auf den Widerstand Italiens und Ungarns.

Mit der Abessinienkrise 1935/36 vollzog sich ein Schwenk Italiens zugunsten Deutschlands. Mussolini begann sich von Österreich zu desinteressieren. Das Juliabkommen vom 11.7.1936 zwang Österreich auf druck Italiens hin zu Konzessionen an Berlin und Amnestie für österreichische Nazis. Letzte Versuche eines Schulterschlusses zwischen Wien und Prag scheiterten 1937. Das Ende nahte für beiden Staaten, die nun, Österreich mit dem Anschluß im März 1938, die CSR zwischen September 1938 und März 1939, von den Westmächten im Stich gelassen, den Expansionsgelüsten des Dritten Reiches zum Opfer fielen.

Die Tragödie Österreichs resultierte aus dem hoffnungslosen Parteienhader, der latenten Wirtschafts- und Identitätskrise nach dem Zerfall der Donaumonarchie und dem verlorenen Ersten Weltkrieg, ja aus dem Umstand,

daß, einem Sprichwort gemäß, «die Demokraten keine Patrioten und die Patrioten keine Demokraten» waren. Mit den Demokraten waren die Sozialdemokraten gemeint, mit den Patrioten die Christlichsozialen. Sicherlich gab es in beiden Lagern Menschen, die sowohl Patrioten als Demokraten gewesen wären, allein sie konnten sich nicht durchsetzen.

Die Nationalsozialisten waren keines von beiden sondern Erfüllungshelfen einer fremden Macht. Die Westmächte mit ihrer schreckhaften Appeasement-Politik Hitlerdeutschland gegenüber trugen das Ihre zum Debakel bei, indem sie irrtümlich meinten den Frieden zu retten, wenn sie Mitteleuropa dem Moloch überließen.

Daß Österreich als Staat und viele Österreicher als Individuen erste Opfer der Expansionspolitik des Dritten Reiches waren und es für sieben Jahre von der Landkarte verschwand bleibt eine unleugbare Tatsache, auch wenn die Mehrheit damals den Anschluß in Unwissenheit der kommenden Kriegskatastrophe durchaus begrüßte, ja in der Folge allzu viele Österreicher zu willigen Werkzeugen eines verbrecherischen Systems geworden waren. Der Preis, den Österreich für den Anschluß zu zahlen hatte, war hoch, mit Abertausenden Gefallenen und Bombenopfern, von den 65.000 ermordeten und gut 130.000 vertriebenen und geflüchteten Juden, davon Eliten des Geistes, den hingerichteten Regimegegnern, den materiellen und moralischen Schäden ganz zu schweigen.

Brait Andrea

Wien-Moskau und Wien-Kiew Der Zusammenbruch der UdSSR und die neue Unabhängigkeit der Ukraine aus der Wiener Perspektive

OFFENE GRENZEN – NEUE BARRIEREN – GEWANDELTE IDENTITÄTEN

Viele Medien sprechen, seitdem der Konflikt zwischen der Ukraine und Russland 2014 eskalierte und zu einer Annexion der Krim sowie zu militärischen Auseinandersetzungen in der Ostukraine¹ führte, von einem «neuen Kalten Krieg» in Europa. Zahlreiche Experten und auch Politiker wie Michail Gorbatschow warnten davor, dass sich die Welt an einem Wendepunkt zu einem neuen solchen befinde.² Die Befassung mit dem Kalten Krieg und dessen bislang angenommenes Ende mit den Revolutionen des Jahres 1989³

¹ Für erste Überblicke und Analysen über die Ereignisse vgl. Andruchowytsch, Juri (Hrsg.): Euromaidan. Was in der Ukraine auf dem Spiel steht, Berlin 2014; Kappeler, Andreas: Kleine Geschichte der Ukraine, 4. überarbeitete und aktualisierte Auflage, München 2014, S. 334–382; Auer, Stefan: Der Maidan, die EU und die Rückkehr der Geopolitik, in: Raabe, Katharina/Sapper, Manfred (Hrsg.): Testfall Ukraine. Europa und seine Werte, Berlin 2015, S. 205–220; Kappeler, Andreas: Vom Kosakanlader zum Euromaidan. Ukrainische Widerstandstraditionen, in: Raabe, Katharina/Sapper, Manfred (Hrsg.): Testfall Ukraine. Europa und seine Werte, Berlin 2015, S. 33–45; Krone-Schmalz, Gabriele: Russland verstehen. Der Kampf um die Ukraine und die Arroganz des Westens, München 2015. Außerdem sei auf Zeitzeugenberichte und Experteninterviews verwiesen, zu finden in: Wehrschütz, Christian: Brennpunkt Ukraine. Gespräche über ein gespaltenes Land, Wien/Graz/Klagenfurt 2014.

² Die diesbezüglichen Argumente füllen mittlerweile Bücher und müssten in einer eigenen Studie untersucht werden, vgl. u.a. Kendall, Bridget: Rhetoric hardens as fears mount of new Cold War, <http://www.bbc.com/news/uk-30010263> (online am 16. April 2015).

³ So formuliert Michael Gehler in seinem Überblickswerk zur österreichischen Außenpolitik aus dem Jahr 2005 ganz klar: «1989 ging der Kalte Krieg in Europa zu Ende.» Gehler, Michael: Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts, Innsbruck 2005, S. 726.

und der Auflösung des Warschauer Paktes 1991¹ ist daher gegenwärtig von besonderem Interesse.

Aktuelle Studien können auf einer ganzen Reihe von politikwissenschaftlichen und historischen Untersuchungen aufbauen. Diese nehmen die Reformen von Gorbatschow,² die Vorgänge im Verlauf des Jahres 1989³, die Auswirkungen auf die internationale Ordnung⁴ sowie die Entwicklungen in der UdSSR⁵ in den Blick. Das Ende des bipolaren Systems, das Ende des Jahres 1989 unausweichlich wurde, war aber nicht nur für die Staaten Mitteleuropas von großer Bedeutung. Für das neutrale Österreich ist zu bedenken, dass die außenpolitische Stellung wesentlich durch die Bedingungen des Kalten Krieges geprägt war.⁶ Christoph Reinprecht betont zu Recht: «Ohne die bis 1989 wirksame bipolare Konstellation der Supermächte wäre

¹ Vgl. hierzu u.a. Malek, Martin: Österreich und der Auflösungsprozess des Warschauer Paktes (1989–1991), in: Rauchensteiner, Manfred (Hrsg.): Zwischen den Blöcken. NATO, Warschauer Pakt und Österreich (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, Salzburg 36), Wien/Köln/Weimar 2010, S. 557–614.

² Von der unendlichen Fülle an Literatur sei nur auf einige wenige aktuelle Werke und die dort zitierte Literatur verwiesen: Asenbaum, Hans: Demokratie im Umbruch – Alternative Gesellschaftsentwürfe der russischen Perestroika-Bewegung, Wien 2013; Figes, Orlando: Hundert Jahre Revolution. Russland und das 20. Jahrhundert, München 2015.

³ Vgl. hierzu u.a. McDermott, Kevin/Stibbe, Matthew (Hrsg.): The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe. From Communism to Pluralism, Manchester/New York 2013; Karner, Stefan/Kramer, Mark/Ruggenthaler, Peter/Wilke, Manfred: Die Sowjetunion und Osteuropa 1989. Zur Einleitung, in: Karner, Stefan/Kramer, Mark/Ruggenthaler, Peter/Wilke, Manfred et al (Hrsg.): Der Kreml und die «Wende» 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Dokumente (Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung. Sonderband 15), Innsbruck/Wien/Bozen 2014, S. 13–66; Mueller, Wolfgang/Gehler, Michael/Suppan, Arnold (Hrsg.): The Revolutions of 1989. A Handbook (Internationale Geschichte 2), Wien 2015 sowie die dort zitierte Literatur.

⁴ Vgl. hierzu u.a. Volgy, Thomas J./Imwalle, Lawrence E.: Hegemonic and Bipolar Perspectives on the New World Order, in: American Journal of Political Science 4/39 (1995), S. 819–834; Sarotte, Mary Elise: 1989. The Struggle to Create Post-Cold War Europe, Princeton/Oxford 2009; Volgy, Thomas J./Šabič, Zlatko/Roter, Petra/Gerlak, Andrea K. (Hrsg.): Mapping the new world order, Oxford/Malden, MA 2009; Newton, Julie M.: Gorbachev, Mitterrand, and the Emergence of the Post-Cold War Order in Europe, in: Europe-Asia Studies 2/65 (2013), S. 290–320.

⁵ Vgl. hierzu u.a. Lozo, Ignaz: Der Putsch gegen Gorbatschow und das Ende der Sowjetunion, Köln/Weimar/Wien 2014 sowie die dort zitierte Literatur.

⁶ Vgl. Luif, Paul: Österreich zwischen den Blöcken. Bemerkungen zur Außenpolitik des neutralen Österreich, in: Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft 2/11 (1982), S. 209–220; Klambauer, Otto: Der Kalte Krieg in Österreich. Vom Dritten Mann zum Fall des Eisernen Vorhangs, Wien 2000; Suppan, Arnold/Mueller, Wolfgang (Hrsg.): «Peaceful coexistence» or «Iron Curtain». Austria, Neutrality, and Eastern Europe in the Cold War and Détente, 1955–1989 (Europa orientalis 7), Wien/Münster 2009.

das Österreich der Zweiten Republik nicht möglich gewesen».¹ Doch nicht nur Politiker, sondern auch die Österreicher verstanden den Staat als «neutrale Friedenszone zwischen den Machtblöcken» sowie als «Brücke zwischen Ost und West».² Susanne Fröhlich-Steffen resümiert: Das «Image als Makler zwischen den Blöcken war für die Identität von grundlegender Bedeutung».³ Folglich änderte sich die außenpolitische Stellung Österreichs infolge der weltpolitischen Veränderungen in den Jahren 1989 bis 1991 massiv und der angestrebte Beitritt zu den Europäischen Gemeinschaften (EG, später Europäische Union), das im Juli 1989 mit dem berühmten «Brief nach Brüssel» offiziell gemacht wurde, wurde wesentlich erleichtert.⁴ Außerdem wird immer wieder gerne betont, dass das Ende des bipolaren Systems eine «Rückkehr» Österreichs «in die Mitte Europas» bedeutete.⁵ Doch waren für Österreich in der Folge auch die neu hinzugekommenen «Bedrohungsformen und Gefahrenpotentiale» zu bedenken, die «eine Umorientierung der bisher vorliegenden militärpolitisch bestimmten Strategien in Richtung auf einen erweiterten Sicherheitsbegriff hin erforderlich» machten.⁶

Aufgrund verschiedener Umstände, insbesondere die Nichtzugänglichkeit der Archivquellen und die Distanz der Zeitgeschichte von Untersu-

¹ Reinprecht, Christoph: Österreich und der Umbruch in Osteuropa, in: Sieder, Reinhard/Steiner, Heinz/Talos, Emmerich: Österreich 1945–1995. Gesellschaft Politik Kultur (Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 60), Wien 1995, S. 341–353, hier S. 341.

² Dies ergaben Meinungsumfragen in den Jahren 1964, 1980 und 1987, vgl. Bruckmüller, Ernst: Österreichbewußtsein im Wandel. Identität und Selbstverständnis in den 90er Jahren (Schriftenreihe des Zentrums für Angewandte Politikforschung 4), Wien 1994, S. 133.

³ Fröhlich-Steffen, Susanne: Die österreichische Identität im Wandel, Wien 2003, S. 189.

⁴ Vgl. hierzu u.a.: Gehler, Michael: Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts, Innsbruck 2005, S. 605–615; dass sich die Chancen auf Aufnahme vergrößert haben, wurde schon 1990 angenommen, vgl. u.a. Stankovsky, Jan: Das neue Osteuropa und Österreich, in: Österreichisches Jahrbuch für Internationale Politik 7 (1990), S. 19–24, hier S. 21. Gehler meint, dass sich ein größeres Verständnis der UdSSR für Österreichs Absichten, der EG beizutreten, schon im Oktober 1988 beim Besuch von Mock und Vranitzky in Moskau bei Gesprächen mit Nikolaj Ryschkow angekündigt habe. Vgl. Gehler, Michael: Österreichs Weg in die Europäische Union, Innsbruck/Wien/Bozen, S. 108. Auch Vranitzky erlebte diesen Besuch als «wichtige[n] Durchbruch», vgl.: Vranitzky, Franz: Politische Erinnerungen, Wien 2004, S. 316.

⁵ Vgl. u.a. ÖVP-Spitzenkandidat Othmar Karas im Zuge der Werbekampagne für die Wahlen zum Europäischen Parlament 2014, verfügbar unter: <http://www.othmar-karas.at/de/schwerpunkte.php?cat=8&id=1451> (online am 15. Juni 2014). Für eine kritische Analyse vgl. u.a.: Schwell, Alexandra: Austria's Return to Mitteleuropa. A Postcolonial Perspective and Security Cooperation 1/42 (2012), S. 21–39.

⁶ Höll, Othmar: Das internationale System im Umbruch, in: Vranitzky, Franz (Hrsg.): Themen der Zeit (Passagen Politik, Wien 1994, S. 391–399, hier S. 393; vgl. dazu auch Zemanek, Karl: Veränderungen im internationalen System und die dauernde Neutralität, Salzburg 1991.

chungsgegenständen, die noch die Politikwissenschaft für sich beansprucht, blieben die Ereignisse des Jahres 1989 und die Auswirkungen auf Österreich jedoch lange ein Forschungsdesiderat. Dieses wurde zum Ausgangspunkt für das vom Zukunftsfonds der Republik Österreich geförderte und bei der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek (Salzburg) angesiedelte Forschungsprojekt «Offene Grenzen, neue Barrieren und gewandelte Identitäten. Österreich, seine Nachbarn und die Transformationsprozesse in Politik, Wirtschaft und Kultur seit 1989» (Projektleiter: Michael Gehler),¹ aus dem mittlerweile neben einigen kleineren Publikationen ein Sammelband² und ein Themenheft der Zeitschrift «Zeitgeschichte»³ hervorgegangen sind.

Im Rahmen des Projekts wurden für eine geplante Edition⁴ auch Akten des Außenministeriums gesichtet, die Auskunft über die Beziehungen Österreichs zur UdSSR geben; für den vorliegenden Artikel wurden darüber hinaus jene Akten analysiert, die sich auf die diplomatischen Beziehungen Österreichs zur Ukraine in den Jahren 1991 bis 1993 beziehen.⁵ Damit ergibt sich zum ersten Mal ein Einblick in die Wahrnehmung des Zusammenbruchs der Sowjetunion durch das österreichische Außenministerium.⁶ Die nachfolgende Analyse kann demnach keine Gesamtdarstellung leisten, sondern hat vielmehr den Anspruch, einen ersten Schritt zu einer genaueren Untersuchung zu machen.

¹ Vgl. die Projektwebsite: <https://www.univie.ac.at/offenegrenzen> (online am 1. Mai 2015).

² Vgl. Brait, Andrea/Gehler, Michael (Hrsg.): *Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich* (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, Salzburg 49), Wien/Köln/Weimar 2014.

³ *Zeitgeschichte* 3/41 (2014): Österreich und der Epochenbruch 1989 in Ostmitteleuropa. Politiken und Wahrnehmungen.

⁴ Vgl. Gehler, Michael/Brait, Andrea (Hrsg.): *Von den Umbrüchen in Mittel- und Osteuropa bis zum Zerfall der Sowjetunion. Eine Dokumentation aus der Perspektive der Ballhausplatzdiplomatie*, 2 Bände (in Vorbereitung).

⁵ Die Autorin dankt an dieser Stelle dem Bundesministerium für Europa, Integration und Äußeres sehr herzlich und insbesondere Frau Dr. Gudrun Graf und Frau Rosemarie Profahs.

⁶ Zu den seit der Unabhängigkeit 1991 etablierten Beziehungen der Ukraine zu manch anderen Staaten gibt es bereits erste Studien, vgl. Hajda, Lubomyr A. (Hrsg.): *Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State*, Cambridge 1998). Zu den Beziehungen zu Österreich gibt es nur einige wenige Hinweise in: Agstner, Rudolf: *Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten – Österreich und die Ukraine 1785–2010* (Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes 3), Münster 2011, S. 199–203. Darüber hinaus findet sich ein Aufsatz, in dem die Auswirkungen der historischen Einflussnahmen von Polen, Österreich und Russland in der Ukraine zu Beginn der 2000er-Jahre bewertet werden, vgl. Kappeler, Andreas: *The Politics of History in Contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe*, in: Besters-Dilger, Juliane (Hrsg.): *Ukraine on its Way to Europe. Interim Results of the Orange Revolution*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien 2009, S. 217–232.

BEOBACHTUNGEN DES ÖSTERREICHISCHEN AUSSENMINISTERIUMS ZUR ÄRA GORBATSCHOW

Othmar Huber und Gregor Razumovsky meinen in einem Vorwort zu einer Ausgabe der Zeitschrift «Der Donauraum», in der Referate publiziert wurden, die anlässlich des Workshops «Die Ukraine – 6 Jahre nach der Unabhängigkeit» am 29./30. September 1997 an der Universität Klagenfurt gehalten wurden: «Zwischen Österreich und der Ukraine bestehen traditionell tiefe Beziehungen, die weit über das Maß der bloßen gemeinsamen staatspolitischen Geschichte hinausgehen».¹ Allerdings zeigt ein genauerer Blick auf die Entwicklung der bilateralen Beziehungen, dass die Ukraine während sie Teil der Sowjetunion war und insbesondere seit die UdSSR einer der Signatarstaaten des österreichischen Staatsvertrages von 1955 war von Österreich relativ wenig beachtet wurde. Die österreichische Außenpolitik bemühte sich seit 1945, aber auch nach Abschluss des Staatsvertrages 1955 insbesondere um gute Beziehungen zu Moskau, also zur Führung der UdSSR.²

Das österreichische Außenministerium verfolgte daher von Beginn der Ära Gorbatschow die durch ihn angestoßenen Reformen mit großer Aufmerksamkeit. Im September 1986 fasste die Botschaft Moskau zusammen: «Seit dem Amtsantritt Michail Gorbatschows hat sich der politische Sprachgebrauch der Sowjetunion deutlich gewandelt. Der Parteichef hat es verstanden, seinen erklärten innenpolitischen Neuerungs willen in einigen einprägsamen Schlagwörtern zum Ausdruck zu bringen. [...] Unter Gorbatschow hat sich aber nicht nur die politische Sprache, sondern auch der politische Stil in der UdSSR gewandelt».³ Österreichs Botschafter in Moskau, Herbert Grubmayr, zeigte sich zu diesem Zeitpunkt jedoch noch recht skeptisch, inwiefern sich in der UdSSR tatsächlich ein tiefgreifender Wandel vollziehen werde.⁴

Rund ein Jahr später konstatierte die Botschaft Moskau zwar bereits einen erweiterten Handlungsspielraum der Warschauer Pakt-Staaten, blieb aber weiterhin eher zurückhaltend in der Bewertung der Entwicklungen. So hieß es in einer Analyse vom Dezember 1987: «Es entwickelt sich ein grö-

¹ Huber, Othmar/Razumovsky, Gregor: Vorwort, in: Der Donauraum 4/37 (1997), S. 5–6 S.

² Vgl. hierzu insbesondere: Mueller, Wolfgang: A Good Example of Peaceful Coexistence? The Soviet Union, Austria, and neutrality 1955–1991 (Zentraleuropa-Studien 15), Wien 2011.

³ Weht in Gorbatschows Sowjetunion wirklich ein neuer Wind?, BMEIA, GZ 225.03.00/27-II.3/86, Kt. UdSSR 1986.

⁴ Vgl. Ebd.

ßerer Handlungsspielraum der WP-Staaten im Sinne erweiterter Möglichkeiten zur Erreichung unveränderter Zielsetzungen. Es kann daher eher von einem Dezentralisierungs- als einem Demokratisierungsprozeß gesprochen werden».¹ Gorbatschow wollte, wie Wolfgang Mueller zusammenfasst, «die sowjetische Einmischung und damit auch die sowjetischen Verpflichtungen in Osteuropa reduzieren, gleichzeitig aber die Vasallen zur freiwilligen Vertiefung der osteuropäischen Integration und zur Nachahmung der Perestrojka bewegen und überdies eine Destabilisierung des Systems vermeiden, was unter den gegebenen Bedingungen einer Quadratur des Kreises gleichkam».²

Die Folgen sind bekannt: Die Entwicklungen führten in den ost- und mitteleuropäischen Staaten im Verlauf des Jahres 1989 zum Zusammenbruch der kommunistischen Systeme. Österreich war dabei kein entscheidender Akteur,³ aber ein wichtiger Partner für seine Nachbarstaaten, insbesondere im kulturellen und wirtschaftlichen Bereich.⁴ Nur ein einziges Mal trat Österreich, wie Helmut Wohnout meint, international in Erscheinung, als nämlich Österreichs Außenminister Alois Mock gemeinsam mit seinem ungarischen Amtskollegen Gyula Horn am 27. Juni 1989 mediengerecht den Stacheldraht des Eisernen Vorhangs an der österreichisch-ungarischen Grenze durchtrennte;⁵ die Inszenierung diente dazu, die Medien in aller Welt darauf aufmerksam zu machen, dass Ungarn begonnen hatte, den Eisernen Vorhang abzubauen. «Die Fernsehaufnahmen stellten in größtmöglicher

¹ Analyse «Sowjetische Außenpolitik unter Gorbatschow; Bewegungsspielraum für WP-Staaten?», 11. Dezember 1987, BMEIA, Zl. 225.03.00/78-II.3/87, Kt. 1987 / 225.01.01-225.04.20 / 39.

² Mueller, Wolfgang: Der Warschauer Pakt und Österreich 1955–1991, in: Rauchensteiner, Manfred (Hrsg.): Zwischen den Blöcken. NATO, Warschauer Pakt und Österreich (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für politisch-historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, Salzburg 36), Wien/Köln/Weimar 2010, S. 135–191, hier S. 188.

³ Zur Rolle Österreich vgl. besonders: Gehler, Michael: Bonn – Budapest – Wien. Das deutsch-österreichisch-ungarische Zusammenspiel als Katalysator für die Erosion des SED-Regimes 1989/90, in: Brait, Andrea/Gehler, Michael (Hrsg.): Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, Salzburg 49), Wien/Köln/Weimar 2014, S. 136–162.

⁴ Vgl. Brait, Andrea: Kultur als Grenzöffner? Motive und Schwerpunkte der österreichischen Kulturaußenpolitik im Verhältnis zu den östlichen Nachbarstaaten in den Jahren 1989–1991, in: Zeitgeschichte 3/41 (2014), S. 166–183; Kühschelm, Oliver: «Goldener Osten». Die Ostöffnung in österreichischen Wirtschaftsmagazinen, 1988–1992, in: Zeitgeschichte 3/41 (2014), S. 150–165.

⁵ Zur Vorgeschichte vgl. insbesondere Graf, Maximilian: Österreich und die DDR 1949–1989/90. Beziehungen – Kontakte – Wahrnehmungen, Wien 2012 (ungedruckte Dissertation), S. 793–808.

Anschaulichkeit unter Beweis, dass der Eiserne Vorhang brüchig geworden war», wie Wohnout betont.¹ Der Prozess der Desintegration der DDR wurde dadurch massiv vorangetrieben.²

EINSCHÄTZUNGEN ZUM ZERFALLSPROZESS DER UDSSR

In den Zerfallsprozess der UdSSR war Österreich nicht involviert, er wurde aber vom österreichischen Außenministerium und den Diplomaten vor Ort aufmerksam verfolgt. Außerdem wurde man mit den Wünschen, Hoffnungen und Ängsten der sowjetischen Bevölkerung auch direkt in Form zahlreicher Briefe konfrontiert, wie sich Georg Heindl, der Ende 1989 seinen Dienst an der Botschaft Moskau antrat, erinnert. Nicht wenige wandten sich an die Botschaft mit dem Wunsch, nach Österreich auszuwandern.³ Im Oktober 1990 folgte Friedrich Bauer auf Grubmayr als österreichischer Botschafter in Moskau;⁴ Grubmayr wechselte an Bauers vorige Station nach Bonn. Die österreichische Botschaft in Moskau war zu dieser Zeit die weltweit größte Vertretung Österreichs im Ausland.⁵ Diese sandte regelmäßige und teilweise sehr ausführliche Berichte nach Wien, mittels derer alle Facetten der politischen Wandlungerscheinungen sowie innen- und außenpolitische Spannungen nachvollzogen werden konnten. Die folgende Analyse beschränkt sich aber auf jene Dokumente, die Auskunft über die Unabhängigkeitsbestrebungen der Sowjetrepubliken und speziell der Ukraine geben.

¹ Wohnout, Helmut: Vom Durchschneiden des Eisernen Vorhangs bis zur Anerkennung Sloweniens und Kroatiens. Österreichs Außenminister Alois Mock und die europäischen Umbrüche 1989–1992, in: Brait, Andrea/Gehler, Michael (Hrsg.): Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich. (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, Salzburg 49), Wien/Köln/Weimar 2014, S. 185–219, hier S. 189–192.

² Vgl. hierzu u.a. Oplatka, Andreas: Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze, Wien 2009; Graf, Maximilian: Die Welt blickt auf das Burgenland – Die Grenze wird zum Abbild der Veränderung, in: Graf, Maximilian/Lass, Alexander/Ruzicic-Kessler, Karlo (Hrsg.): Das Burgenland als internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert, Wien 2012, S. 135–179; für eine Langzeitperspektive vgl. u.a. Graf, Maximilian: Österreich und das «Verschwinden» der DDR 1989/90. Ostdeutsche Perspektiven im Kontext der Langzeitentwicklungen, in: Brait, Andrea/Gehler, Michael (Hrsg.): Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich (Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Dr.-Wilfried-Haslauer-Bibliothek, Salzburg 49), Wien/Köln/Weimar 2014, S. 221–242.

³ Vgl.: Heindl, Georg: Ein junger österreichischer Diplomat erlebt den Untergang der Sowjetunion, in: Malek, Martin/Schor-Tschudnowskaja, Anna (Hrsg.): Zerfall der Sowjetunion. Ursachen – Begleiterscheinungen – Hintergründe, Baden-Baden 2012, S. 147–165, hier S. 150 f.

⁴ Vgl. Bauer, Friedrich: Russische Umbrüche. Von Gorbatschow über Jelzin zu Putin, Wien [2008], S. 8.

⁵ Vgl. Bauer, F. 2008, S. 36.

Mock bilanzierte in einem Vortrag an den Ministerrat im Jänner 1992, dass die langsam einsetzende Wiederbesinnung auf nationale und staatliche Eigenständigkeit spätestens 1988 «zu einem der Kernprobleme der gesamten Reformpolitik Gorbatschows» geworden war.¹ Der frühere österreichische Außenminister Peter Jankowitsch drückte bereits im Februar 1990 nach einem Aufenthalt in Moskau seine Sorge über die anhaltenden Spannungen in der Sowjetunion aus.² Die Unabhängigkeitserklärung von Litauen vom 11. März 1990 wurde von Österreich offiziell begrüßt. In einer Erklärung des Außenministeriums hieß es: «Österreich, das grundsätzlich für die Ausübung des Selbstbestimmungsrechts eintritt, nimmt zur Kenntnis, dass das litauische Volk von seinem Recht auf Selbstbestimmung in demokratischer Weise Gebrauch gemacht hat».³ Eine Debatte im Bundesrat, bei der Mock am 3. Mai 1990 die Lage in der UdSSR infolge dieser Unabhängigkeitserklärung als «riskant» einschätzte,⁴ zeigt, dass das Außenministerium die Entwicklungen in der Sowjetunion daraufhin sehr genau und mit einer gewissen Sorge verfolgte. Nachdem in den baltischen Republiken Gewalt angewendet worden war, um deren Unabhängigkeitsbestrebungen zu unterbinden,⁵ erklärte die österreichische Bundesregierung am 14. Jänner 1991: «Die jüngsten Ereignisse in den baltischen Republiken, insbesondere das militärische Vorgehen in Litauen und die dadurch verursachten Opfer an Menschenleben geben zu größter Bestürzung Anlaß. Die Bundesregierung ist der Ansicht, daß Druck, Zwang und Gewalt sowie deren Androhung keine geeigneten Mittel sind, die schwierige Situation in den baltischen Republiken einer Lösung näherzubringen. Diese Vorgangsweise ist gerade in einer Zeit der Überwindung der totalitären Herrschaftsformen in Euro-

¹ Mündlicher, schriftlich aufliegender Vortrag an den Ministerrat: Das Ende der UdSSR; Eigenstaatlichkeit der Nachfolgerepubliken und Gründung der Gemeinschaft Unabhängiger Staaten (GUS), BMEIA, GZ 225.03.00/260-IL.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

² Vgl. Chronik zur Außenpolitik 1. Jänner bis 31. Dezember 1990, in: Österreichisches Jahrbuch für internationale Politik 7 (1990), S. 95–166, hier S. 112.

³ BMAA-Erklärung zu Litauen vom 12. März 1990, Beilage zu UdSSR; Überreichung des Beglaubigungsschreibens durch den sowjetischen Missionschef, BMEIA, GZ 225.02.01/16-II.3/90, Kt. 1990 / 225.01.01-225.09.06 / 54. Bei der Betrachtung des Schreibens fällt auf, dass auf dem mit Schreibmaschine beschriebenen Papier einige Wörter zwischen «Selbstbestimmung» und «in demokratischer Weise» gelöscht wurden.

⁴ Vgl. Vgl. Chronik zur Außenpolitik 1. Jänner bis 31. Dezember 1990, in: Österreichisches Jahrbuch für internationale Politik 7 (1990), S. 95–166, hier S. 131; allgemein zur Frage von Gewalt im Zuge der Umbrüche vgl. u.a. Sabrow, Martin: 1989 und die Rolle der Gewalt, Göttingen 2012.

⁵ Zur Entwicklung in den baltischen Republiken vgl. zusammenfassend: Pravda, Alex: The collapse of the Soviet Union, 1990–1991, in: Leffler, Melvyn P./Westad, Odd Arne (Hrsg.): The Cambridge History of the Cold War, Cambridge 2010, S. 356–377, hier S. 364–371.

pa unverständlich und bedeutet einen Rückschritt in der demokratischen Entwicklung. Bestehende Gegensätze und unterschiedliche Auffassungen müssen auf dem Verhandlungsweg gelöst werden.

Die Bundesregierung erachtet die Ereignisse in Litauen als ernsten Verstoß gegen den Geist und die Prinzipien der KSZE-Schlußakte von Helsinki, insbesondere gegen jene Grundsätze der europäischen Sicherheit und Zusammenarbeit, die erst vor kurzem in der Charta von Paris von allen europäischen Nationen bekräftigt wurden».¹

Gorbatschow wurde von der sterreichischen Regierungsspitze jedoch nicht angegriffen. Vranitzky meinte, dass er davon überzeugt sei, dass dieser seine Einstellungen, für die er historische Anerkennung erfahren habe, nicht ändern werde und Mock gab dem Druck von Hardlinern und dem Militär die Schuld.² Deutlich schärfer fiel etwa das Urteil der USA aus: Bush drohte Gorbatschow mit der Einstellung von allen Finanzhilfen. Allerdings hatten viele Staaten andere Interessen, die eine eindeutige Unterstützung der baltischen verhinderten, wie Kristina Spohr Readman herausgearbeitet hat. Der deutsche Bundeskanzler Kohl meinte etwa, dass er zwar Sympathien für die baltischen Wünsche hätte, aber eine Desintegration der Sowjetunion nicht im Interesse Deutschlands sei.³

Ende März 1991 berichtete die sterreichische Botschaft Moskau von einem stärker werdenden russischen Nationalismus, der zu einem «maßgeblichen Problem des Frderationsproblems» geworden sei. In der Ukraine wurde zu dieser Zeit eine «merkbar Intensivierung der Unabhängigkeitsbewegung» festgestellt.⁴ Jedoch konzentrierte sich Österreich zu diesem Zeitpunkt weiterhin hauptsächlich auf die Pflege der Beziehungen zu Moskau. Ende Juni 1991 war zu diesem Zweck der sowjetische Ministerpräsident Walentin Sergejewitsch Pawlow zu einem offiziellen Besuch in Österreich. Die Beziehungen der beiden Staaten wurden dabei von Bundeskanzler Vranitzky als «sehr gut» beschrieben; Pawlow wiederum betonte, dass er sicher sei, dass «künftige Kontakte auch mit der neuen UdSSR eng und konstruktiv» sein werden sowie dass eine Ausweitung der Beziehungen wünschenswert

¹ Außenpolitischer Bericht 1991, S. 142 f.

² Chronik zur Außenpolitik 1. Jänner bis 31. Dezember 1991, in: sterreichisches Jahrbuch für internationale Politik 8 (1991), S. 68–141, hier S. 70 f. sowie 76.

³ Vgl. Readman, Kristina Spohr: Between Political Rhetoric and Realpolitik Calculations: Western Diplomacy and the Baltic Independence Struggle in the Cold War Endgame, in: Cold War History 1/6 (2006), S. 1–42, hier S. 25 f.

⁴ Bericht der B Moskau an das AM Wien «Sowjetunion; innenpolitische Bestandaufnahme; Stand: 31. März 1991» BMEIA, GZ 225.03.00/23-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

sei.¹ Vranitzky wurde in der Folge auch für Oktober in die Sowjetunion eingeladen, der Besuch sollte von 30. September bis 1. Oktober 1991 stattfinden,² jedoch von den politischen Veränderungen des Sommers geprägt sein. Vranitzky meinte, Otto Klambauer zufolge, später, dass er zu dem Zeitpunkt im Zuge eines Zusammentreffens mit den 16 Präsidenten der Sowjetrepubliken anlässlich eines Weltraumstarts «typische Zeichen von Auflösungstendenzen» bemerkt habe.³

Bereits seit dem Herbst 1990 war versucht worden, einen neuen Unionsvertrag auszuarbeiten, der die Verbindung der Republiken neu regeln sollte; als im August 1991 schließlich ein Papier vorlag, das von zumindest zehn Republiken unterzeichnet werden sollte, kam es zu einem Putschversuch gegen Gorbatschow,⁴ der von Wissenschaftlern im Nachhinein immer wieder als «Selbstmord» des Regimes bezeichnet wird;⁵ Gorbatschow wurde, nachdem er die Zustimmung zur Verhängung des Notstandes und die Übertragung seiner Vollmachten an Vizepräsident Gennadi Janajew verweigert hatte, am Abend des 18. August während seines Ferienaufenthalts auf der Krim unter Hausarrest gestellt. Am folgenden Morgen wurde von der sowjetischen Nachrichtenagentur TASS eine Erklärung von Janajew veröffentlicht, dass dieser die Funktionen des Präsidenten übernommen habe.⁶

In ersten Reaktionen der österreichischen Regierungsspitze zeigte sich eine gewisse Unsicherheit, wie die Vorgänge in der UdSSR einzuschätzen sind; es folgte der Rückzug auf die Haltung eines Neutralen. Vranitzky, der

¹ Offizieller Besuch des sowjet. MP Pawlow in Österreich; Resuméprotokoll der Delegationsgespräche (27. und 28.6.91), Zusammenfassung, BMEIA, GZ 225.18.08/12-II.3/91, Kt. 1991 / 225.10.07-225.20.00 / 58.

² Der Besuch wurde für Österreichs Beitritt zur EU wichtig, da Gorbatschow während der Pressekonferenz nach dem rund eineinhalbstündigen Gespräch meinte, dass dieser Schritt eine «souveräne Entscheidung» Österreichs sei, «doch sollten die Interessen der Sowjetunion dabei gewahrt bleiben», wie sich Friedrich Bauer erinnerte. Bauer, F. [2008], S. 68. Die Formulierung findet sich bereits in: Klambauer, O. 2000, S. 190.

³ Klambauer, O. 2000, S. 194.

⁴ Vgl. zu den Vorgängen u.a. Gorbatschow, Michail: Der Staatsstreich, München 1991; Altrichter, Helmut: Russland 1989. Der Untergang des sowjetischen Imperiums, München 2009, S. 399–402; Uhl, Matthias: Das Komitee für Staatssicherheit während des Zerfalls der Sowjetunion, in: Malek, Martin/Schor-Tschudnowskaja, Anna (Hrsg.): Zerfall der Sowjetunion. Ursachen – Begleiterscheinungen – Hintergründe, Baden-Baden 2012, S. 215–233; Lozo, I. 2014.

⁵ Simon, Gerhard: Von der Sowjetunion zur «Union Souveräner Staaten», in: Europäische Rundschau 4/19 (1991), S. 13–19, hier S. 13; Preuß, Detlev: Umbruch von unten. Die Selbstbefreiung Mittel- und Osteuropas und das Ende der Sowjetunion, Wiesbaden 2014, S. 709.

⁶ Der Wortlaut wurde weltweit verbreitet und so auch in österreichischen Medien abgedruckt, vgl. u.a. Erklärung der Machthaber im Wortlaut, in: Der Standard vom 20. August 1991, S. 2.

in Prag während eines Besuches bei Staatspräsident Václav Havel von den Ereignissen erfuhr, gab an, rasch mit dem deutschen Kanzler Helmut Kohl und US-Präsident George Bush telefoniert zu haben und deren Auffassung zu teilen, dass Gorbatschow «größte Verdienste um die weltweite Entspannung erworben» habe. Zum Putsch selbst und dem «Staatskomitee für den Ausnahmezustand» äußerte er sich aber nicht. Vizekanzler Erhard Busek sprach sich für «Gelassenheit und gegen sterile Aufgeregtheit» aus, verweigerte aber auch eine konkrete Stellungnahme zu den Geschehnissen.¹ Die österreichische Bundesregierung traf sich schließlich am 20. August zu einer Sondersitzung, um die Vorgänge in der UdSSR zu besprechen.² In der Folge wurde eine Erklärung publiziert, in der es hieß: «Die Bundesregierung hat die jüngsten Ereignisse in der Sowjetunion mit Besorgnis zur Kenntnis genommen. [...] Die Bundesregierung hofft [...], daß die Errungenschaften der letzten Jahre auf den verschiedenen Gebieten, insbesondere im Bereich der Menschenrechte und Grundfreiheiten sowie bei der demokratischen Öffnung, für die Bürger der UdSSR ebenso wie für den gesamteuropäischen Kooperationsprozeß erhalten bleiben. Die Bundesregierung appelliert eindringlich an die sowjetische Führung, die politischen und wirtschaftlichen Probleme des Landes ausschließlich auf demokratischem und gewaltlosem Weg zu lösen. Sie fordert die sowjetische Führung auf, im Sinne ihrer Zusage, alle internationalen Verpflichtungen weiterhin einzuhalten, auch die in der KSZE-Schlußakte sowie in der Charta von Paris festgelegten Prinzipien und Bestimmungen in vollem Umfang zu respektieren».³

Vranitzky betonte nach der Regierungssitzung außerdem, dass die Lage noch unklar sei und daher nicht abschließend beurteilt werden könne. Busek nahm das nach Ministerräten übliche Pressegespräch zum Anlass, Gorbatschow bereits als gescheitert zu bezeichnen,⁴ womit Kanzler und Vizekanzler ein prinzipiell aufgeschlossenes Signal an etwaige neue Machthaber sendeten. Busek ging sogar soweit, dass er über eine Schuld Gorbatschows spekulierte: «So sehr Gorbatschow in Europa eine positive Entwicklung ermöglicht hat, inwieweit er selber hier der Täter war oder es zulassen mußte, wird die historische Beurteilung ergeben [...]. Man soll sich doch klar werden, dass er möglicherweise daran gescheitert ist, daß man

¹ Vranitzky und Havel rechnen mit Flüchtlingen, in: Der Standard vom 20. August 1991, S. 4.

² Vgl. Außenpolitischer Bericht 1991, S. 146.

³ Jüngste Ereignisse in der Sowjetunion; Erklärung der Bundesregierung vom 20.8.1991, BMEIA, GZ 225.03.00/44-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁴ Vgl. Österreich ist «bestürzt», in: Der Standard von 21. August 1991, S. 1.

ein demokratisches System mit einem Einparteiensystem nicht kombinieren kann».¹ Außenminister Mock verurteilte die Vorgänge in der UdSSR in seiner offiziellen Erklärung vom 21. August 1991 deutlicher: «Der Versuch, Freiheit und Demokratie mit Gewaltmittel zu unterdrücken, könne nicht akzeptiert werden und sei zum Scheitern verurteilt. Österreich trete für die unverzügliche Wiederherstellung der verfassungsmäßigen Ordnung ein. Das österreichische Interesse an guten Beziehungen zur Sowjetunion könne kein Anlass sein, den Versuch einer Rückkehr zum kommunistischen System nicht mit aller Schärfe zu verurteilen».²

In beiden Erklärungen wurde Gorbatschow zwar für seine Reformen gewürdigt, aber auf eine Forderung, dass seine Entmachtung rückgängig gemacht werden müsse, wurde verzichtet, wenngleich Mock eine Wiederherstellung des status quo vor dem Putsch forderte; währenddessen setzten sich Demonstranten vor der sowjetischen Botschaft in Wien für die Demokratie ein. Mueller meint, dass die zurückhaltende Erklärung der österreichischen Bundesregierung, die sich darauf beschränkte zu einem Gewaltverzicht und der Einhaltung der internationalen Abkommen aufzurufen, umso befremdlicher war zumal Boris Jelzin und die führenden Westmächte den Putsch bereits zwei Tage zuvor verurteilt hatten.³ Die Europäische Union hatte viel deutlichere Worte der Unterstützung für Gorbatschow gefunden: In der Erklärung der EG-Außenminister hieß es: «The European Community and its member States are deeply concerned at the coup d'état in the Soviet Union. They strongly condemn the removal of President Gorbachev from office [...]».⁴

Über die Motive der österreichischen Regierung kann nur spekuliert werden, aber es scheint als ob man sich bei etwaigen neuen Machthabern nicht völlig unbeliebt machen wollte. Die Wortwahl der österreichischen Regierung wurde von den Oppositionsparteien FPÖ und den Grünen heftig kritisiert: Die außenpolitische Sprecherin der Grünen, Marijana Grandits, warf der Regierungsspitze vor, dass sich diese bereits wenige Stunden nach dem Putsch mit den neuen Machthabern arrangieren wollten.⁵ Die Grünen

¹ Spudich, Helmut: «Putschweg nicht billigen», in: Der Standard von 21. August 1991, S. 5.

² Ereignisse in der Sowjetunion Erklärung des Herrn Bundesminister, BMEIA, GZ 225.03.00/58-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

³ Vgl. Mueller, W. 2011, S. 269.

⁴ Erklärung der EG-Außenminister vom 20.8. in: Niederländische EG-Präsidentschaft; außerordentliches Ministertreffen der EPZ am 20.8.1991 in Den Haag betreffend Machtwechsel in der Sowjetunion, BMEIA, Zl. 4.32.00-62/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁵ Vgl. Österreich ist «bestürzt», in: Der Standard von 21. August 1991, S. 1.

forderten deutlichere Schritte, wie beispielsweise das Einfrieren von Krediten für die Sowjetunion.¹ FPÖ-Chef Jörg Haider warf Vranitzky einen «Hang zur Kooperation mit Stalinisten» vor und verwies darauf, dass dieser mit diversen kommunistischen Machthabern bis kurz vor dem Zusammenbruch dieser Regime Kontakte unterhalten habe.² FPÖ-Klubchef Norbert Gugerbauer meinte untergriffig: «Vranitzky und Busek wirken wie zwei feige Bürger, die in der U-Bahn wegschauen, wenn jemand zusammengeschlagen wird.» Dem entgegnete der Klubobmann der SPÖ, dass man in außenpolitischen Fragen mit einem deutlich kühleren Kopf agieren müsse, doch auch aus den Reihen der SPÖ gab es Kritik an der abwartenden und zurückhaltenden Haltung der Regierung.³

Als Gorbatschow am 22. August die Macht wieder in seinen Händen hatte, meinte Vranitzky – schnell auf die neuen, alten Machtverhältnisse reagierend –, dass dies das erfreulichste Ereignis des Jahres sei.⁴ Bundespräsident Kurt Waldheim⁵ sendete eine Grußbotschaft an Gorbatschow und drückte darin «Freude und Erleichterung» über das Scheitern des Umsturzversuches aus. Weiter hieß es darin: «Das sowjetische Volk hat in den letzten Tagen und Stunden ein eindrucksvolles Bekenntnis zu den Prinzipien der Demokratie, der Freiheit, der Menschenrechte und der Rechtsstaatlichkeit abgelegt. Unter großem persönlichen Risiko haben tausende Menschen, aber auch mutige und kluge politische Führungspersönlichkeiten der Welt gezeigt, daß der Prozeß der demokratischen Umgestaltung in der Sowjetunion unumkehrbar ist. Ihr persönliches unbeugsames Eintreten für diese Werte hat hiezu entscheidend beigetragen. [...] Gerne versichere ich Ihnen, Herr Präsident, dass Österreich die Sowjetunion auch weiterhin auf diesem Wege unterstützen wird».⁶

¹ Vgl. Vranitzky und Busek verurteilten «Putsch», in: Die Presse vom 21. August 1991, S. 4.

² Kommunismus tot, sagt Mock, in: Der Standard vom 24./25. August 1991, S. 5; zur Haltung Vranitzkys in Bezug auf die DDR vgl. ausführlicher: Brait, Andrea: «Österreich hat weder gegen die deutsche Wiedervereinigung agitiert, noch haben wir sie besonders begrüßt». Österreichische Reaktionen auf die Bemühungen um die deutsche Einheit, in: Deutschland Archiv 2014, Bonn 2015, S. 82–102.

³ Mock: «Ein Erfolg für die Demokratie», in: Die Presse vom 22. August 1991, S. 4.

⁴ Vgl. Chronik zur Außenpolitik 1. Jänner bis 31. Dezember 1991, S. 114.

⁵ Waldheim war aufgrund von Diskussionen über seine militärische Vergangenheit während der NS-Zeit international isoliert und stand auf der amerikanischen watch list für mutmaßliche Kriegsverbrecher.

⁶ Brief Kurt Waldheim an Michail Gorbatschow, BMEIA, in GZ 225.03.00/72-IL3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

Auch in der Erklärung von Außenminister Mock vom 23. August 1991 wurde der Zusammenbruch des Putschversuchs als «Sieg der Freiheit über die Unterdrückung, der Demokratie über die Diktatur» gefeiert. Darüber hinaus würdigte Mock insbesondere Jelzin, dessen Verdienst es sei, dass der Putsch gescheitert sei.¹

Diese Reaktionen machten die Haltung der Regierung zum Putsch jedoch nicht vergessen, auch nicht in der UdSSR: Radio Echo Moskau bezeichnete Österreich in einer Sendung, in der auf den Putsch zurückgeblickt wurde, als «letztes sozialistisches Bruderland der Sowjetunion in Europa». Wien wurde zwar nicht mit Libyen gleichgestellt, wo man den Putsch gepriesen habe, aber man meinte, dass man in Wien «kein Manuskript» gehabt hätte und dann hätte man sich einfach auf die Neutralität zurückgezogen, weil Außenminister Mock seinen Urlaub nicht unterbrechen wollte. Wie «Der Standard» berichtete, war nicht nur Mock, sondern auch Bauer in Urlaub, weshalb die Botschaft Moskau vom Gesandten Michael Stiegelmaier geführt worden sei. Dieser gab an, dass er in ständigem Kontakt zum Wiener Außenministerium gestanden habe, jedoch keine Gespräche mit Mitgliedern der Bundesregierung direkt geführt habe, was auch nicht üblich sei. Der stellvertretende russische Außenminister Alexander Fjedorow bezeichnete die österreichische Regierungserklärung als «plötzlichen Schwächeanfall», der bedauerlich sei, da Österreich geschätzt und deshalb gehört werde. Fjedorow erinnerte an eine – in seiner Wahrnehmung – scharfe Verurteilung des Einmarsches der Warschauer Pakt-Truppen in Prag 1968² und an die seiner Ansicht nach kon-

¹ Erklärung des HBM anlässlich der Pressekonferenz am 23.8.1991, BMEIA in GZ 225.03.00/176-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

² Zu den österreichischen Reaktionen vgl. u.a. Ruggenthaler, Peter: Der Neutralität verpflichtet: die sowjetisch-österreichischen Beziehungen 1968, in: Karner, Stefan/Tomilina, Natalja/Tschubarjan, Alexander (Hrsg.): Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. 1. Beiträge, Graz 2008, S. 993–1006; Ebner, Paulus: Bewunderung und Unverständnis. Die Wahrnehmung der Ereignisse in der ČSSR im Jahre 1968 durch die österreichische Tagespresse, in: Der Donauraum 1-2/48 (2008), Seite 145–156; Eger, Reiner: Krisen an Österreichs Grenzen. Das Verhalten Österreichs während des Ungarnaufstandes 1956 und der tschechoslowakischen Krise 1968. Ein Vergleich, Wien/München 1981. Bundeskanzler Josef Klaus vermied in einer ersten Stellungnahme im Rundfunk am Morgen des 21. August 1968 jegliche Kritik an der Intervention des Warschauer Paktes. Obwohl die österreichische Bundesregierung in den folgenden Tagen gegen Luftraumverletzungen protestierte, agierte sie insgesamt äußerst zurückhaltend und ganz der österreichischen Neutralität verpflichtet. Als einzige offizielle Reaktion kann die Verschiebung einer geplanten Reise von Nationalratspräsident Alfred Maleta in die Sowjetunion gewertet werden. Die österreichische Bundesregierung bemühte sich sehr darum, der sowjetischen Führung keinen Anlass zur Verschlechterung der bilateralen Beziehungen zu liefern. Die Reaktionen der ÖVP-Allein-Regierung sind insbesondere im Vergleich zu den Stellungnahmen anderer neutraler Staaten wie der Schweiz und Schweden als sehr moderat zu bewerten.

sequente Haltung in Bezug auf die Jugoslawien-Krise, weshalb die Reaktion Österreichs zum Putsch besonders geschmerzt habe.¹

Als wichtigste Folge des Putsches machte die Botschaft Moskau schon am 22. August aus, dass Gorbatschow sein «Präsidentenamt nun wesentlich der Hilfe Jelzins verdankt». Außerdem ging man davon aus, dass Gorbatschow nun «mehr denn je auf die Unterstützung der anderen Unionsrepubliken angewiesen sein» werde. Die Botschaft betonte, dass dies für Österreich bedeute, dass man «vorerst bei Kontakten und erst recht beim Eingehen von Verpflichtungen mit der Sowjetunion wird vorsichtig sein müssen. [...] Desweiteren werden bei allen Kontakten und vertraglichen Vereinbarungen die Unionsrepubliken im Vordergrund zu stehen haben [...]» Man forderte das Außenministerium dazu auf, dass man sich Gedanken über Vertragsprojekte in den Bereichen Wirtschaft, Wissenschaft, Technik und Kultur machen sollte, die Österreich mit den einzelnen Unionsrepubliken abschließen könnte.²

Eine Gesamtbeurteilung der Botschaft Moskau erfolgte am 26. August – sie fiel durchaus zwiespältig aus: Einerseits wurde betont, dass die «KPdSU und mit ihr die Träger eines zentralistischen Sowjetpatriotismus [...] weg vom Fenster» seien, andererseits gab man zu bedenken: «An ihre Stelle tritt der Nationalismus der Russen, Ukrainer, Litauer, Esten, Letten, Armenier und Georgier mit Tendenzen zu chauvinistischer Übersteigerung. Der islamische Nationalismus in den zentralasiatischen Republiken wird wachsen. Der moldawische Nationalismus führt letztlich [...] zur Rückkehr nach Großrumänien und zu Komplikationen auf dem Balkan (Besorgnisse der Ungarn, Serben und Bulgaren).» Hinsichtlich eines möglichen Fortbestands der UdSSR gab man sich keinen Illusionen hin und meldete nach Wien: «Die Auflösung der Sowjetunion ist eine Frage der Zeit, sie mag über eine Konföderation laufen. Ein schweizerisches Wunder wird es im Sowjetland nicht geben».³

Für Ernst Sucharipa, den Politischen Direktor im österreichischen Außenministerium, brachte das Scheitern des Putsches den Beweis der «These von der Irreversibilität der demokratischen Entwicklung». Jedoch bleibe

¹ «Letztes sozialistisches Bruderland», in: Der Standard vom 27. August 1991, S. 2.

² Telefax der ÖB Moskau an das AM Wien «Politische und wirtschaftliche Entwicklung der SU nach dem Zusammenbruch des Putschversuchs vom 19. und 20. August 1991, Ausblick», 22. August 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/82-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

³ Telefax der ÖB Moskau an das AM Wien «Wie geht es weiter in der Sowjetunion?», 26. August 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/97-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

eine vielleicht sogar noch größere Unsicherheit hinsichtlich der weiteren Entwicklung.¹

EINSCHÄTZUNGEN ZU DEN UNABHÄNGIGKEITSBESTREBUNGEN DER UKRAINE

Die Botschaft Moskau befasste sich auch mit der Haltung der einzelnen Unionsrepubliken zum Augustputsch. Hinsichtlich der Ukraine wurde festgestellt, dass das ukrainische Parlament das Komitee für den Ausnahmezustand auf dem Territorium der Ukraine für inexistent erklärt habe und der Vorsitzende des ukrainischen Obersten Sowjet, Leonid Krawtschuk, die Handlungen des Komitees für «milde ausgedrückt verfassungswidrig» erklärt habe. Die politische Bewegung «unabhängige demokratische Ukraine» habe in der Folge zu einem politischen Streik aufgerufen und am 21. August habe es dann in Kiew eine große Demonstration gegen den Putsch gegeben.²

Am 24. August erklärte die Werchowna Rada, das ukrainische Parlament, auf ihrer ersten Sitzung nach dem gescheiterten Augustputsch die Unabhängigkeit der Ukraine; für den 1. Dezember wurden ein Referendum und gleichzeitig Präsidentenwahlen angekündigt.³

Die Ukraine wurde bald als bedeutendster Faktor hinsichtlich des Weiterbestehens der UdSSR eingeschätzt. Botschafter Bauer betonte: «Die größte Gefahr für den Bestand einer sowjetischen Konföderation geht vom ukrainischen Nationalismus aus. Führt er zum Versuch, die ‚historische Stunde‘ für die Unabhängigkeit zu nutzen? Bisher laviert der ehemalige Reformkommunist Krawtschuk zwischen dem russophilen separatistischen Osten und dem gesamtstaatstreuen Westen. Wie lange noch? Und wie wird Jelzin auf eine Ablösung der Ukraine – dort steht die Wiege Russlands – reagieren? Die sowjetische Armee beginnt russisch zu werden. Polen, Tschechen und auch Ungarn ist der Gedanke einer selbständigen Ukraine nicht geheuer».⁴

¹ Sucharipa, Ernst: Österreichs aktive Ostpolitik, in: Europäische Rundschau 4/19 (1991), S. 135–138, hier S. 136.

² Vgl. Bericht der ÖB Moskau «Die Unionsrepubliken während des Putschversuches in der Sowjetunion vom 19. bis 21.8.1991 und danach», BMEIA, GZ 225.03.00/204-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

³ Vgl. zum Prozess der ukrainischen Unabhängigkeit u.a. Nahaylo, Bohdan: The Ukrainian resurgence, London 1999.

⁴ Telefax der ÖB Moskau an das AM Wien «Wie geht es weiter in der Sowjetunion?», 26. August 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/97-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

Seine Einschätzung wurde von vielen Beobachtern zu dieser Zeit geteilt. Gerhard Simon meinte etwa, dass der Ukraine eine Schlüsselstellung hinsichtlich der Neugestaltung der politischen und ökonomischen Verhältnisse auf dem Boden der UdSSR zukomme. Er ging außerdem davon aus, dass eine Umkehr auf dem bereits eingeschlagenen Weg zur nationalstaatlichen Selbstständigkeit nicht denkbar sei, da dies wohl zu einer Teilung des Landes führen würde, zumal insbesondere die Bevölkerung der Westukraine und in den zentralen Gebieten um Kiew nicht mehr bereit sei, hinzunehmen, dass ukrainische Angelegenheiten in Moskau entschieden werden.¹

Bauer befasste sich auch mit der Position Österreichs und betonte, dass es wichtig sei, dass Österreich «baldmöglichst durch eine Task-Force eine Prioritätenliste» erstellt, in der alle Interessen zusammengefasst werden sollten. «Wir werden mit den in der Konföderation verbleibenden Republiken sehr rasch bilaterale Verträge über Wirtschaft, Kultur, Wissenschaft und Technik und andere Bereiche abzuschließen haben. [...] Österreich wird es mit zunehmend selbstbewussten, aber unerfahrenen Republiken zu tun haben».² Inwiefern das österreichische Außenministerium auf diese Forderung reagierte, lässt sich aus den überlieferten Akten nicht abschließend beurteilen. Fest steht aber, dass der inneren Entwicklung viel Aufmerksamkeit geschenkt wurde und sich auch die Medien mit dieser immer wieder befassten.

Wenn man sich die Medienberichterstattung ansieht, dann fällt aber auf, dass zwar umfassend über den Zerfallsprozess der Sowjetunion informiert wurde, aber in den meisten Fällen bezogen sich die Meldungen auf alle Sowjetrepubliken zugleich. Die Tageszeitung «Der Standard» publizierte etwa am 26. August 1991 eine Infografik, die dies gut veranschaulicht.

Die Entwicklungen in der UdSSR wurden von der Botschaft auch weiterhin aufmerksam verfolgt. Auf Basis der Berichte wurde im November 1991 vom Wiener Außenministerium die Lage in der Sowjetunion in einer umfangreichen Darstellung analysiert. Man kam darin zum Schluss, dass die «Mehrheit der ‚souveränen Staaten‘ [...] das Zusammenleben in einer Wirtschaftsgemeinschaft, einer konföderativen ‚Union‘ und – allenfalls – in einer Verteidigungsgemeinschaft» anstrebe. «Die Verwirklichung dieser drei Ziele ist (noch) im Gange, ein Scheitern des einen oder anderen Zieles nicht auszuschließen.» Das Außenministerium war sich zu diesem Zeitpunkt be-

¹ Vgl. Simon, G. 1991, S. 16.

² Telefax der ÖB Moskau an das AM Wien «Wie geht es weiter in der Sowjetunion?», 26. August 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/97-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

reits sehr sicher, dass die UdSSR nicht mehr weiterbestehen bleiben würde und befürchtete auch größere Konflikte in der Region: «Eine längere, von Instabilität, ethnischen Konflikten und Wirtschaftskrisen gekennzeichnete Übergangsperiode steht bevor. An ihrem Ende könnten sogar mehr als zwölf neue Völkerrechtssubjekte stehen, wenn der Emanzipationsprozeß (der z.T. ein echter Dekolonialisierungsprozeß ist) auch innerhalb der Republiken voll einsetzt bzw. weitergeht. In der einen oder anderen Form werden aber (wirtschaftliche, politische, strategische, militärische) Gemeinsamkeiten auf konföderativer Basis und/oder im Rahmen einer Wirtschaftsgemeinschaft weiterbestehen».¹

Mit Verweis auf die Ukraine betonte das Außenministerium, dass man «[a]uf einige Randrepubliken [...] in diesem Zusammenhang ‚verzichteten‘ [werde] können (und müssen)».² Dies zeichnete sich bereits vor dem Referendum über die ukrainische Unabhängigkeit vom 1. Dezember ab, zumal die Ukraine nicht zu jenen Republiken gehörte, die im November ihre grundsätzliche Zustimmung zur Bildung einer «Union souveräner Staaten» erteilten. Das Außenministerium ging im November 1991 davon aus, dass «die Sorge, die Verteidigung und die Verfügungsgewalt über das Waffen-, insbesondere das Atomwaffenpotential» betreffend der einzige Faktor sein könnte, der die «Republiken in ihrem ‚Ausleben der Souveränität‘ auf ‚Unionslinie‘ zurückbringen könnte».³ Die Ukraine wurde vom Außenministerium als «das größte Fragezeichen im Prozeß der Bildung einer neuen Union» bezeichnet: «Als bevölkerungsreichste Republik nach Rußland [...] und mit einem sehr großen industriellen und landwirtschaftlichen Potential ist sie eine ‚Schlüsselrepublik‘ sowohl für eine Wirtschafts- als auch für eine Verteidigungsgemeinschaft. Andererseits ist sie – längerfristig – durchaus in der Lage, mit Hilfe ihrer Ressourcen [sic] ein völlig eigenständiges staatliches Dasein zu führen. Im Wissen darum und eingedenk der in den 20er und 30er Jahren von russischer Seite konsequent [...] betriebenen Entnationalisierungspolitik erlebt die Ukraine derzeit eine Periode größter nationaler (bis hin zu nationalistischer) Begeisterung».⁴

¹ Analyse des AM Wien «Das Ende der «alten» Sowjetunion – was kommt danach?», Executive Summary, BMEIA, GZ 225.03.00/228-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

² Analyse des AM Wien «Das Ende der «alten» Sowjetunion – was kommt danach?», Executive Summary, BMEIA, GZ 225.03.00/228-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

³ Analyse des AM Wien «Das Ende der «alten» Sowjetunion – was kommt danach?», BMEIA, GZ 225.03.00/228-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁴ Bericht der ÖB Moskau «Das Ende der ‚alten‘ Sowjetunion» (Bestandaufnahme und Analyse«), Beilage zu Mündlicher, schriftlich aufliegender Vortrag an den Ministerrat, 12. Dezember

Das Außenministerium betonte, dass keine Zweifel bestehen, dass sich die Ukrainer beim Referendum am 1. Dezember für die Unabhängigkeit aussprechen werden,¹ zumal diese Republik an den neuen interrepublikanischen Institutionen nicht teilnehme und auch den «Wirtschaftsvertrag nur mit großer Verspätung und zahlreichen Vorbehalten unterzeichnet» habe. «Der Emanzipationsprozeß ist durch umfassende legistische Maßnahmen schon sehr weit vorangetrieben worden. Für Kiew scheint ein friktionsfreies Verhältnis zum großen Nachbarn Rußland wesentlicher zu sein (mehrere bilaterale Abkommen zeugen davon) als u.U. einengende Bindungen innerhalb der Republikengemeinschaft.» Den Entscheidungen der Ukraine wurde vom österreichischen Außenministerium mit Verweis auf eine Erklärung von Gorbatschow, der gemeint habe, dass er sich eine Union ohne die Ukraine eigentlich nicht vorstellen könne, weiterhin große Bedeutung hinsichtlich der weiteren Entwicklung der Sowjetunion beigemessen: «An der Haltung der Ukraine nach dem 1. Dezember könnte sich das weitere Schicksal der (ehemaligen) Sowjetunion entscheiden».² Die Haltung der ukrainischen Führung bereiteten der österreichischen Botschaft durchaus Sorge: «Politisches- und Handelsübereinkommen mit der RSFSR (abgeschlossen im November) können nicht darüber hinwegtäuschen, daß angesichts Schaffung eigener Armee und Nationalgarde in der Ukraine gerade was das Verhältnis zu Rußland betrifft (wo ebenfalls Nationalgarden aufgestellt werden sollen) erhebliches Konfliktpotential angesammelt wird».³

Das Außenministerium hoffte aber hinsichtlich der mittel- und längerfristigen Entwicklung, dass die «normative Kraft des Faktischen, insbesondere gemeinsame Wirtschaftsinteressen, [...] nationale (nationalistische) Überschwänge [...] auf ein ‚erträgliches‘ Ausmaß reduzieren» werden. Außerdem war man sich bewusst, dass die Umbrüche der letzten Jahre zahlreiche positive Veränderungen gebracht hatten: «Die Tatsache, daß ein Dutzend neue Völkerrechtssubjekte am internationalen Geschehen teilnehmen wollen, sollte nicht ‚abschreckend‘ wirken – vor allem dann nicht, wenn man

1991, BMEIA, GZ 225.03.00/231-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

¹ Zu bedenken ist, dass sich alle sechs Kandidaten der für den gleichen Tag angesetzten Präsidentenwahlen für die Unabhängigkeit aussprachen, Vgl. Nahaylo, Bohdan: *The Ukrainian resurgence*, London 1999, S. 407.

² Analyse des AM Wien «Das Ende der «alten» Sowjetunion – was kommt danach?», BMEIA, GZ 225.03.00/228-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

³ Bericht der ÖB Moskau «SU – Innenpolitische Bestandsaufnahme (Stand: 25. November 1991), BMEIA, GZ 225.03.00/230-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

bedenkt, was sonst alles an Negativem durch den Prozeß der Perestrojka zum Verschwinden gebracht worden ist».¹

DAS ENDE DER UDSSR AUS DER SICHT DES ÖSTERREICHISCHEN AUSSENMINISTERIUMS

Die am 8. Dezember 1991 beschlossene Gründung der Gemeinschaft Unabhängiger Staaten (GUS) durch die Präsidenten der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik (RSFSR), Weißrusslands und der Ukraine wurde vom Außenministerium als positiven Schritt zur Entspannung der Lage begrüßt; Mock sah darin einen «großen Fortschritt» für die Völker der ehemaligen Sowjetrepubliken.² Bauer³ betonte in seinem Bericht vom 9. Dezember 1991 an das Außenministerium: «Damit ist vorerst, nach menschlichem Ermessen, die Gefahr eines Krieges zwischen den Republiken, im ‚worst-case-scenario‘ unter Einsatz taktischer Atomwaffen, gebannt».⁴ Eine Analyse des Außenministeriums vom 11. Dezember 1991 zeigt deutlich eine optimistische Stimmung: «Die am 8.12.1991 zwischen Rußland, der Ukraine und Weißrußland ins Leben gerufene ‚Gemeinschaft Unabhängiger Staaten‘ könnte der Ansatzpunkt für eine neue Form des Zusammenwirkens der ehemaligen Sowjetrepubliken sein. Die Gründung der ‚Gemeinschaft‘ ist jedenfalls ein ‚positiver Versuch‘».⁵

Vranitzky gab sich abermals sehr vorsichtig und äußerte zu den Vorgängen nur seine Hoffnung, dass es zu keinen «größeren politischen Verwicklungen» kommen werde.⁶ Botschafter Bauer war sich aber sehr wohl bewusst, dass die wirtschaftlichen Probleme der Republiken viel schwieriger zu lösen sein werden.⁷ Wie schnell der Zusammenbruch der Strukturen der

¹ Analyse des AM Wien «Das Ende der «alten» Sowjetunion – was kommt danach?», BMEIA, GZ 225.03.00/228-IL.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

² Koalitionsstreit schwelt weiter, in: Der Standard vom 23. Dezember 1991, S. 1.

³ Bauer bezeichnet in seiner Rückschau auf diese Zeit den Beschluss der Präsidenten Russlands, Weißrusslands und der Ukraine, die UdSSR aufzulösen als «revolutionäre[n] Verfassungsbruch: Die Präsidenten dieser drei Teilstaaten waren zu diesem Beschluss verfassungsmäßig nicht befugt.» Bauer, Friedrich: Russische Umbrüche. Von Gorbatschow über Jelzin zu Putin, Wien [2008], S. 12.

⁴ Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «SU-Ende-1991», 9. Dezember 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/241-IL.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁵ Bericht der ÖB Moskau «Das Ende der ‚alten‘ Sowjetunion» (Bestandaufnahme und Analyse«), Beilage zu Mündlicher, schriftlich aufliegender Vortrag an den Ministerrat, 12. Dezember 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/231-IL.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁶ Außenpolitischer Bericht 1991, S. 152.

⁷ Vgl. Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «SU-Ende-1991», 9. Dezember 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/241-IL.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

UdSSR erfolgte, überraschte Bauer, wie er am 9. Dezember an das Außenministerium berichtete. Er fügte an, dass es sich um eine «Ironie der Geschichte» handle: «Die Putschisten haben genau das bewirkt, was sie verhindern wollten: nämlich die Auflösung des Imperiums».¹

Wie bereits die Reaktion auf den gescheiterten Putsch zeigte, wollte das Außenministerium rasch gute Kontakte zu Jelzin herstellen. Zu diesem Zweck wurde schon am 10. Dezember 1991 ein Einladungsschreiben an Jelzin entworfen. Darin wurde betont, dass sich die «Beziehungen zwischen Österreich und der Russischen Föderation [...] im Verlauf der letzten Jahre sehr erfreulich entwickelt und an Intensität gewonnen» hätten. Sie hätten laut Außenministerium im Zuge der Veränderungen in der UdSSR «neue Qualität und Bedeutung erfahren».²

Am 21.12. erfolgte in Alma Ata die Erweiterung der GUS auf insgesamt elf Unterzeichnerstaaten: Armenien, Aserbaidshan, Kasachstan, Kirgisien, Moldawien, Russland, Tadschikistan, Turkmenistan, Ukraine, Usbekistan, Weißrussland.³ Drei Tage später trat Gorbatschow als Präsident der UdSSR zurück; die Sowjetunion hörte mit 31. Dezember 1991 auf zu existieren.⁴ Die noch wenige Wochen zuvor optimistische Einschätzung des Außenministeriums sollte sich dadurch rasch ändern: In einem Vortrag an den Ministerrat im Jänner 1992 meinte Mock, dass die GUS «eher eine Zweck- denn eine Wertegemeinschaft zu sein und deshalb auf schwachen, weil fast beliebig verschiebbaren Fundamenten zu stehen [scheint]».⁵ In einem Bericht der (neuen) österreichischen Botschaft Kiew vom Oktober 1992 wurde betont, dass die Ukraine die GUS als «Notgemeinschaft in einem zivilisierten Scheidungsverfahren» betrachte. Die Ukraine sah ihre Mitgliedschaft nur tem-

¹ Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «SU-Ende-1991», 9. Dezember 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/241-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

² Russische Föderation; Einladung Präsident Jelzins nach Österreich durch den HBP, BMEIA, GZ 225.10.06/27-II.3/91, Kt. 1991 / 225.05.55-225.10.06 / 57.

³ Vgl. hierzu u.a. Sagorskij, Andrej W.: Variable Geometrie: Grundlagen der Kooperation der Gemeinschaft Unabhängiger Staaten, in: Schulze, Peter W./Spanger, Hans-Joachim (Hrsg.): Die Zukunft Russlands. Staat und Gesellschaft nach der Transformationskrise (Studien der Hessischen Stiftung Friedens- und Konfliktforschung 33), Frankfurt am Main 2000, S. 320–344.

⁴ Für Österreich war hinsichtlich des Staatsvertrages insbesondere von Bedeutung, dass Russland international als Rechtsnachfolger anerkannt wurde, auch wenn dies in keinem Abkommen genau festgelegt worden war. Vgl. Mündlicher, schriftlich aufliegender Vortrag an den Ministerrat: Das Ende der UdSSR; Eigenstaatlichkeit der Nachfolgerepubliken und Gründung der Gemeinschaft Unabhängiger Staaten (GUS), BMEIA, GZ 225.03.00/260-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁵ Mündlicher, schriftlich aufliegender Vortrag an den Ministerrat: Das Ende der UdSSR; Eigenstaatlichkeit der Nachfolgerepubliken und Gründung der Gemeinschaft Unabhängiger Staaten (GUS), BMEIA, GZ 225.03.00/260-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

porär und wehrte sich gegen die Etablierung von supranationalen Strukturen.¹ Betrachtet man die Entwicklung der letzten Jahre, dann zeigt sich, dass diese Einschätzungen längerfristig nicht ganz falsch waren.²

AUFNAHME DIPLOMATISCHER BEZIEHUNGEN ZUR UKRAINE

Im Zuge des sich langsam anbahnenden Zerfallsprozess der Sowjetunion befasste sich das österreichische Außenministerium auch immer wieder speziell mit der Ukraine. Bereits im Juli 1990 berichtete Österreichs Botschafter in Moskau, Herbert Grubmayr, nach einer Reise in die, wie er betonte, «zweitwichtigst[e] Teilrepublik der Sowjetunion»: «In der Ukraine hat sich in viel konkreterer und ‚westlicherer‘ Form als in den meisten anderen Unionsrepubliken eine parlamentarische Opposition gebildet».³ Grubmayr berichtete seinen ukrainischen Gesprächspartnern auch, dass in Österreich überlegt werde, in Kiew ein Österreichisches Generalkonsulat (ÖGK) einzurichten, dass es aber noch keinen Beschluss dazu gebe. Diese Überlegungen wurden sehr positiv aufgenommen. Allerdings wurden von der Botschaft Moskau schon im Herbst desselben Jahres Bestrebungen der Ukraine beobachtet, die in Richtung einer größeren Selbstständigkeit von der Sowjetunion, auch auf dem Gebiet der Außenpolitik, gingen. Die Moskauer Botschaft mahnte das Außenministerium daher zur Vorsicht: «Es läßt sich nämlich angesichts der aktuellen Lage in der Ukraine selbst, aber auch aufgrund der [sic] derzeit ungeklärten Verhältnisses der Ukraine zur Union die Signalwirkung der Eröffnung eines ÖGK in Kiew [...] nicht abschätzen. Letztlich mag es auch nicht im österreichischen Interesse liegen, daß die Errichtung eines ÖGK Kiew als allfälliger Spielball zwischen verschiedenen innerukrainischen und innersowjetischen Interessen(sgruppen) benützt wird».⁴

Die ukrainische Unabhängigkeitserklärung vom 24. August 1991 sollte die Beziehungen schließlich nachhaltig verändern. Das Außenministerium

¹ Vgl. Bericht der ÖB Kiew «Ukraine; außenpolitische Bestandaufnahme; Stand: 21. Oktober 1992», 21. Oktober 1992, ÖStA, GZ 269.02.02/3-II-3/92.

² Peter W. Schulze und Heinz Timmermann betonen, dass die GUS abgesehen von der «erfolgreichen Abwicklung des sowjetischen Erbes wenig greifbare Erfolge» verzeichnen könne. «Offiziellen Angaben zufolge funktionierte 1998 nur jedes zehnte der 800 Abkommen, die im Rahmen der GUS geschlossen wurden. Schulze, Peter W./Timmermann, Heinz: Einleitung, in: Schneider-Deters, Winfried/Schulze, Peter W./Timmermann, Heinz (Hrsg.): Die Europäische Union, Russland und Eurasien. Die Rückkehr der Geopolitik, Berlin 2008, S. 25–53, hier S. 35.

³ Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «Ukraine, derzeitige Situation», BMEIA, GZ 225.03.00/43-II.3/90, Kt. 1990 / 225.01.01-225.09.06 / 54.

⁴ Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «SU; Ukraine; eigene außenpolitische Wege», BMEIA, GZ 225.02.02/13-II.3/90, Kt. 1990 / 225.01.01-225.09.06 / 54.

nahm diese zum Anlass, Michael Weninger von der Botschaft Moskau als Wissenschaftsrat nach Kiew zu senden, mit dem Ziel, möglichst bald die Errichtung einer österreichischen Vertretungsbehörde in Angriff zu nehmen.¹ Dieser berichtete nur wenige Tage nach seiner Ankunft in Kiew am 5. September an das Außenministerium in Wien, dass «alle Gesprächspartner initiativ eine geradezu euphorische Erwartungshaltung zu einer möglichen Eröffnung eines österr. Generalkonsulats in Kiev an den Tag gelegt» hätten. «Österreich genießt», so Weninger, «[...] als politischer, wirtschaftlicher und kulturell-wissenschaftlicher Partner der Ukraine höchstes Ansehen.» Immer wieder sei betont worden, dass «Wien die geografisch nächstliegende westliche Hauptstadt und damit für die meisten Ukrainer das buchstäbliche ‚Tor zum Westen, zur Freiheit, zur Demokratie und zur Marktwirtschaft‘» sei. Weninger meinte, dass aufgrund der «außerordentlichen Bedeutung, die Österreich zugesprochen werde», die «alsbaldige Errichtung von konsularischen Vertretungsbehörden in beiden Staaten ein Gebot der Vernunft» sei; er meinte, es gehe «sogar darum, ein vorhandenes Manko in den Beziehungen zu beseitigen».²

Österreich gehörte schließlich zu den ersten Staaten, die nach der ukrainischen Unabhängigkeitserklärung sogenannte «pro forma» Beziehungen zur Ukraine aufnahmen. Außenminister Mock unterzeichnete am 26. September 1991 einen Konsularvertrag mit seinem Amtskollegen aus der Ukraine, Anatoli Zlenko. Nach Deutschland, Frankreich, Kanada und den USA war Österreich damit der fünfte westliche Staat, der bereits während des Bestehens der Sowjetunion in Kiew institutionell vertreten war.³ Mock meinte damals zur Tageszeitung «Die Presse», dass er dieses Ziel schon seit längerem verfolgt habe. Während seines letzten Besuchs in der Sowjetunion hätten ihn die Ukrainer informiert, dass demnächst rund 20 diplomatische Missionen in der Ukraine eröffnet werden sollten. Mock betonte aber auch, dass Moskau selbstverständlich von Österreichs Schritt informiert worden sei. Hinsichtlich der Frage, ob dies bereits einer Anerkennung des

¹ Vgl. Weninger, Michael: Diplomatiegeschichte – Wie alles begann ..., in: (Hrsg.): Österreichisch-ukrainische Begegnungen, [L'viv] [2013], S. 129–134, hier S. 129. Wie Agstner herausgearbeitet hat, erfolgte dies ohne großes Aufsehen zu erregen. In den Weisungen und Mitteilungen des Außenministeriums vom Oktober 1991 findet sich nur der Hinweis: «Wissenschaftsrat Dr. Michael Weninger, Botschaft Moskau, ist bis auf Weiteres in Kiew unter nachstehender Adresse erreichbar: Hotel Intertourist, Zimmer 1010, Kiew.» Agstner, R. 2011, S. 199.

² Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «Republik Ukraine; Wunsch nach Errichtung eines österr. Generalkonsulats in Kiev», 16. September 1991, ÖStA, GZ 225.10.07/8-II.3/91.

³ Vgl. Weninger, M. [2013] 130.

Staates gleichkomme, meinte Mock: «Das wäre eine gewagte Interpretation. Anerkennung ist Anerkennung, und dies ist ein Konsularvertrag».¹ Wie Gehler betont, warten vorsichtige Regierungen bei Staatsneugründungen oft ab und beschränken sich auf eine De-Facto-Anerkennung, die nur vorläufige Rechtsfolgen entfaltet.² So ging das österreichische Außenministerium auch im Falle der Ukraine vor: Man beschränkte sich auf den Konsularvertrag und beobachtete die weiteren Entwicklungen sowie das Agieren der Staatenwelt, insbesondere der EG.

Die Entwicklungen in der Ukraine wurden in der Folge aufmerksam verfolgt. Weninger berichtete am 15. Oktober nach einem Gespräch mit zwei ukrainischen Ministern, dass er den Eindruck gewonnen habe, dass «die Ukraine mit Neid auf die Baltischen Republiken blickt und mit Nachdruck die Schaffung einer völlig unabhängigen Republik betreibt, allerdings unter der gleichzeitigen Absicht, ein möglichst enges Netz vertraglicher Kooperation mit den Nachbarn zu knüpfen und das frühere diktatorische Regime durch eine parlamentarische Republik westlichen Musters zu ersetzen».³

Am 1. Dezember 1991 folgte das Referendum über die ukrainische Unabhängigkeit, wobei sich rund 90 Prozent (bei einer Beteiligung von über 84 Prozent) für die Unabhängigkeit aussprachen.⁴ Das Außenministerium hob in seinen Analysen hervor, dass es auch in den von mehrheitlich Nicht-Ukrainern bewohnten Gebieten zum Teil sehr große Mehrheiten für die Unabhängigkeit gab,⁵ was insbesondere hinsichtlich der zurückhaltenden österreichischen Bewertung der 2014 erfolgten Annexion der Krim durch Russland interessant erscheint. Noch an diesem 1. Dezember 1991 wurde Weninger zum österreichischen Generalkonsul für die Ukraine ernannt, was von der Ukraine auch begrüßt wurde;⁶ die Amtsräumlichkeiten waren zunächst in einem Hotel untergebracht.⁷

Das in der Literatur immer wieder zu findende Urteil, dass Österreich auf die Unabhängigkeitserklärung (sowie auf den Ausgang des Referend-

¹ Österreich eröffnet Konsulat in Kiew, in: Die Presse vom 26. September 1991, S. 2.

² Vgl. Gehler, M. 2005, S. 707.

³ Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «Republik Ukraine; einige Aspekte der aktuellen politischen Situation», ÖStA, GZ 225.10.07/15-II-3/91.

⁴ Vgl. Außenpolitischer Bericht 1991, S. 150.

⁵ Zur Lage in der Sowjetunion; mündlicher, schriftlich aufliegender Vortrag an den Ministerrat, 12. Dezember 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/231-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁶ Vgl. Bericht des GK Kiew an das AM Wien, 16. Dezember 1991, ÖStA, GZ 225.10.07/47-II.3/91.

⁷ Vgl. Weninger, M. [2013], S. 130.

ums) «rasch und positiv reagiert» habe,¹ kann also absolut bestätigt werden. Doch dann agierte Österreich – das wird von österreichischen Politikern und Diplomaten wie Weninger gerne vergessen² – recht zögerlich. Laryssa Choroletz, die damalige Kulturministerin der Ukraine, besuchte im Dezember 1991 München und Wien, um für den neuen ukrainischen Staat zu werben. Gegenüber den Medien betonte sie, wie wichtig es sei, dass Österreich die Ukraine nun auch offiziell anerkenne.³ Doch dies sollte noch dauern, obwohl die Botschaft Moskau bereits am 10. Dezember 1991 die formelle Anerkennung empfahl.⁴

Österreich war hinsichtlich der Frage der Anerkennung sehr an einer Abstimmung mit anderen Staaten interessiert, weshalb die Haltung der Staatengemeinschaft genau verfolgt wurde. Innerhalb der EG wurde schon vor dem Referendum vom 1. Dezember über die Anerkennung diskutiert. Hinsichtlich der Aufnahme diplomatischer Beziehungen wurde Ende November festgelegt, dass man den Ausgang des Referendums abwarten wolle sowie die Anerkennung der ukrainischen Unabhängigkeit durch die anderen Republiken, denn die «EG möchte keinesfalls zu einer Beschleunigung des Zerfallsprozesses in der SU beitragen»; als weitere Voraussetzungen für die Anerkennung wurden «glaubhafte Absichts- und Garantieerklärungen der ukrainischen Autoritäten hinsichtlich der KSZE, der Minderheitenrechte, des CFE-Vertrages, der Nonproliferation von Massenvernichtungswaffen, der Schuldenübernahme» definiert.⁵ Deutschland erklärte, dass man hinsichtlich der Anerkennung der Ukraine «in enger Abstimmung mit den übrigen EG-Staaten vorgehen» wolle.⁶

Am EG-Außenministerrat vom 2. Dezember 1991 in Brüssel wurde die Frage der Anerkennung «nicht weiter diskutiert», wie die Österreichische Delegation Brüssel an das Außenministerium berichtete. Die EG machte

¹ Vgl. Huber, O./Razumovsky, G. 1997, S. 5.

² Erhard Busek behauptete in einem Kommentar, in dem er für eine Auseinandersetzung in Österreich mit der Ukraine-Krise warb: «Wir waren unter den Ersten, die sie als Staat anerkannten». <http://derstandard.at/2000005943255/Oesterreich-und-die-Ukraine-Was-nun> (online am 22. Mai 2015). Weninger blendete die Debatten um die formelle Anerkennung in seinem Text «Diplomatiegeschichte – Wie alles begann...» völlig aus, vgl. Weninger, M. [2013].

³ Sajdik, Marianne: Wer braucht Gorbatschow?, in: Der Standard vom 6. Dezember 1991, S. 4.

⁴ Vgl. Telefax der ÖB Moskau an das AM Wien, 10. Dezember 1991, BMEIA, GZ 225.03.00/242-II.3/91, Kt. 1991 / 225.01.01-225.05.00 / 56.

⁵ Telefax der ÖD Brüssel an das AM Wien, 27. November 1991, ÖStA, ohne Zl. (Der Text wurde durch die Autorin in Groß- und Kleinschreibung wiedergegeben.)

⁶ Telefax der ÖB Bonn an das AM Wien, 29. November 1991, ÖStA, ohne Zl. (Der Text wurde durch die Autorin in Groß- und Kleinschreibung wiedergegeben.)

sich weiterhin insbesondere Gedanken über die Übernahme der Schulden der Sowjetunion, für die nach Ansicht der EG alle Republiken haften sollten, sowie um die Verpflichtungen, die sich aus der Charta von Paris und im Rahmen der KSZE ergaben.¹ In der offiziellen Deklaration des Außenministrates hieß es: «The European Community and its member States have taken note of the referendum in Ukraine in which a clear majority expressed itself in favour of independence.»² Am 2. Dezember teilte die britische Botschaft in Wien dem österreichischen Außenministerium mit, dass man folgende Vorgangsweise verfolge: «Our general idea is not to set out a series of formal legal criteria for recognition but rather to achieve a coordinated list of objectives which we would seek to achieve before granting recognition.»³ Die USA zeigten sich in ihrem Statement nach dem Referendum hingegen aufgeschlossener: «The United States welcomes this expression of democracy which is a tribute to the spirit of the Ukrainian people. [...] For its part, the United States looks forward to the kind of normal relationship with Ukraine that one would expect it to have with a democratizing country.»⁴

Deutlich vorsichtiger gewählt waren die Worte der Presseaussendung des österreichischen Außenministeriums vom 3. Dezember 1991, in der nicht nur auf jene zu klärende Fragen verwiesen wurde, die auch die EG beschäftigten, sondern auch explizit gesagt wurde, dass sich Österreich an der Entscheidung anderer europäischer Staaten – womit zweifelsohne die Mitgliedstaaten der EG gemeint waren – orientieren werde: «BM Mock bezeichnete das Resultat des ukrainischen Unabhängigkeitsreferendums [...] als deutlichen Ausdruck des Volkswillens der Einwohner der Republik. Dieser Vorgang wird von der internationalen Staatengemeinschaft sicherlich als legitimer Ausdruck des Selbstbestimmungsrechtes der Völker zur Kenntnis zu nehmen sein.

Österreich hat schon bisher mit der Ukraine, zu der es ja geschichtlich gewachsene enge Verflechtungen gibt, gute Beziehungen unterhalten und

¹ Telefax der ÖD Brüssel an das AM Wien, 3. Dezember 1991, ÖStA, Zl. 800.135/56-a/91. (Der Text wurde durch die Autorin in Groß- und Kleinschreibung wiedergegeben.)

² Declaration on Ukraine (EPC Ministerial Meeting, Brussels, 2 December 1991), Beilage zu Telefax der ÖD Brüssel an das AM Wien, 3. Dezember 1991, ÖStA, Zl. 800.135/56-a/91.

³ Schreiben der britischen Botschaft Wien an das AM Wien, Beilage zu Telefax der ÖD Brüssel an das AM Wien, 3. Dezember 1991, ÖStA, Zl. 800.135/56-a/91.

⁴ Regular Briefing, 2. Dezember 1991, Beilage zu Telefax der ÖB Washington an das AM Wien, ÖStA, GZ 3.44.3/20-A/91. Damit war die Haltung der USA hinsichtlich der Unabhängigkeit der Ukraine deutlich optimistischer als hinsichtlich jener Kroatiens und Sloweniens. Die österreichische Botschaft meinte, dass dies insbesondere damit zu tun habe, dass die Ukraine über Atomwaffen verfügte. Vgl. Telefax der ÖB Washington an das AM Wien, ÖStA, GZ 3.44.3/20-A/91.

in diesem Sinne bereits ein eigenes österreichisches Generalkonsulat in Kiew errichtet. Für die Zukunft ist an einen weiteren Ausbau dieser Beziehungen gedacht.

Was eine Anerkennung betrifft, sind verschiedene wichtige Fragen zu klären. [...] Ähnlich wie im Falle Slowenien und Kroatien steht Österreich in dieser Frage in engem Kontakt mit anderen europäischen Staaten».¹

Am 12. Dezember 1991 teilte der ukrainische Gesandte Yuri Kostenko² Außenminister Mock offiziell mit, dass die Ukraine um Aufnahme diplomatischer Beziehungen ansuche. Aus «politischen Gründen» würde man auch eine formelle Anerkennung begrüßen, obwohl die Ukraine bereits Mitglied der Vereinten Nationen sei. Außerdem wurde eine Einladung an Mock in die Ukraine bekräftigt. Mock stellte in dem Gespräch die Aufnahme diplomatischer Beziehungen «vor oder unmittelbar nach Weihnachten» sowie die Reise einer österreichischen Beamtenkommission in die Ukraine in Aussicht. Österreich sei «an vollen diplomatischen Beziehungen sehr interessiert». Mock bat um Unterstützung bei der Errichtung einer Außenstelle des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts in Lemberg sowie bei der Organisation von Räumlichkeiten für das ÖGK in Kiew.³

Am 16. Dezember 1991 berichtete Weninger, dass die Ukraine bislang durch Polen, die ČSFR, Ungarn, Bulgarien, Kanada, Argentinien, Estland, Litauen, Russland und Georgien anerkannt worden sei; mit Ungarn, Bulgarien, Kanada, Estland und Litauen seien auch schon diplomatische Beziehungen aufgenommen worden.⁴ Am selben Tag wurden von den Außenministern der EG «Richtlinien für die Anerkennung neuer Staaten in Osteuropa und der Sowjetunion» verabschiedet. Am 23. Dezember wurde von den EG erklärt, dass man mit Russland «unter Berücksichtigung seines geänderten Verfassungsstatus» auf der Basis der vertraglichen Beziehungen zur UdSSR weiterverkehren wolle. Es folgte am 31. Dezember die Ankündigung, dass man auch die übrigen Nachfolgestaaten der Sowjetunion anerkennen

¹ Telefax von AM Wien an ÖB Moskau, 3. Dezember 1991, ÖStA, GZ 225.10.07/31-II.3/91.

² Kostenko war der Ständige Vertreter der Ukraine bei den Vereinten Nationen und wurde von Österreich «zugleich auch als Vertreter der Ukraine bei der österr. Bundesregierung» akzeptiert, vgl. Aktennotiz zu Ukraine; Vorsprache von Ges. Kostenko im Kab. d. HBM, GZ 225.10.07/22-II.3/91.

Bei der Formulierung hat man sich an der Vorgangsweise orientiert, die hinsichtlich des Vertreters der PLO in Österreich angewendet worden war. Vgl. Einsichtsbemerkung der Abt. I.2 zu EA Zl. 225.10.07/22-II.3/91.

³ Amtsvermerk «Ukraine; Fragen der Anerkennung, der Aufnahme diplomatischer Beziehungen, der Unterbringung des ÖGK u.a.», ÖStA, GZ 225.10.07/45-II.3/91.

⁴ Vgl. Bericht des GK Kiew an das AM Wien, 16. Dezember 1991, ÖStA, GZ 225.10.07/47-II.3/91.

wolle. Deutschland hatte bereits am 26. Dezember diplomatische Beziehungen zu Russland aufgenommen und gleichzeitig die Ukraine völkerrechtlich anerkannt.¹

Doch Österreich wartete weiter zu. Diese Haltung ergab sich aus einem Streit innerhalb der Regierungskoalition: Die SPÖ lehnte die Aufnahme von Beziehungen mit Kroatien und Slowenien lange Zeit ab und die ÖVP, welche letztere unbedingt durchsetzen wollte, akzeptierte keine Anerkennung der neuen Republiken auf dem Gebiet der UdSSR, wenn nicht gleichzeitig auch die südosteuropäischen Staaten anerkannt werden.²

Mitte Jänner 1992 sollte eine hochrangige österreichische Beamtendelegation unter der Leitung von Ernst Sucharipa nach Kiew und Minsk reisen, um die Neugestaltung und Vertiefung der politischen und wirtschaftlichen Beziehungen Wiens zu den beiden unabhängig gewordenen Republiken Ukraine und Weißrußland zu sondieren und die Aufnahme diplomatischer Beziehungen vorzubereiten.³ Die Reise wurde jedoch aufgrund schlechten Wetters, aber auch aufgrund der unübersichtlichen innenpolitischen Entwicklung in Kiew, wie es in der Tageszeitung «Die Presse» hieß, verschoben.⁴ Man merkte zu dem Zeitpunkt schon eine gewisse Ungeduld von Seiten der Ukraine: Der Dichter Dimitri Pawlytschko, Gründungsmitglied der ukrainischen Unabhängigkeitsbewegung, hatte in einem Interview mit der österreichischen Tageszeitung «Der Standard» am 9. Jänner 1992 betont, dass 60 Staaten die Ukraine bereits anerkannt hätten. Außerdem hätte Österreich die Unabhängigkeit der Ukraine auch 1918 und 1922 anerkannt, weshalb man auf eine individuelle Betrachtung hoffe.⁵

¹ Bos, Ellen: Die GUS-Staaten, in: Schmidt, Siegmund/Hellmann, Gunther/Wolf, Reinhard (Hrsg.): Handbuch zur deutschen Aussenpolitik, Wiesbaden 2007, S. 455–467, hier S. 456.

² Weiter Koalitions-Gerangel in der Anerkennungsfrage, in: Der Standard vom 9. Jänner 1992, S. 1; Mayer, Thomas: Anerkennungsfrage und Ministerrat ohne Ende, in: Die Presse vom 15. Jänner 1992, S. 5. Wie entscheidend die Anerkennung Sloweniens und Kroatiens durch die EG war, erkennt man daran, dass noch am 14. Jänner keine Einigung unter den Koalitionsparteien erzielt werden konnte; der Ministerrat wurde auf unbestimmte Zeit unterbrochen und erst am 15. Jänner 1992 fortgesetzt. Vgl. Guter, bedeutender Tag für Europa, in: Der Standard vom 16. Jänner 1992, S. 3. Für einen Überblick über die Debatten um die Anerkennung Sloweniens und Kroatiens vgl. Gehler, M. 2005, S. 706–712.

³ Vgl. Wiener Delegation nach Kiew und Minsk, in: Die Presse vom 15. Jänner 1992, S. 2; Unterberger, Andreas: Mocks Kurier in Kiews Schnee, in: Die Presse vom 16. Jänner 1992, S. 3.

⁴ Vgl. Ukraine-Reise mußte verschoben werden, in: Die Presse vom 17. Jänner 1992, S. 2.

⁵ Sajdik, Marianne: Anerkennung ist für Kiew «Herzenssache», in: Der Standard vom 9. Jänner 1992, S. 3.

Erst am 15. Jänner 1992 wurde in einer Sondersitzung des Ministerrates nach langen Diskussionen die Anerkennung der Ukraine und der anderen GUS-Mitglieder (außer Georgien) gleichzeitig mit jener Kroatiens und Sloweniens beschlossen, nachdem die Anerkennung der beiden Balkanrepubliken durch die EG-Staaten erfolgt war.¹ Die in einem Schreiben des österreichischen Außenministers an den Außenminister der Ukraine vorgeschlagenen Verhandlungen über die Aufnahme diplomatischer Beziehungen² konnten dann aber rasch erledigt werden: Am 24. Jänner 1992 wurden endlich offizielle diplomatische Beziehungen zur Ukraine aufgenommen.³ In einem Runderlaß des Außenministeriums wurde schließlich festgehalten: «Infolge der am 24. Jänner 1992 zwischen der Republik Österreich und der Ukraine geschlossenen Vereinbarung betreffend die Aufnahme diplomatischer Beziehungen wurde das bisherige Österreichische Generalkonsulat in Kiew in den Rang einer Botschaft erhoben. Die Leitung dieser Botschaft obliegt bis auf weiteres Botschaftsrat Dr. Michael Weninger als Geschäftsträger ad interim».⁴

Im Juli des gleichen Jahres wurde schließlich Michael Weiss mit der Leitung der Österreichischen Botschaft Kiew betraut. Er traf am 21. Oktober 1992 dort ein und übereichte am 13. November sein Beglaubigungsschreiben. Bis 1997 sollte es sich, abgesehen von den drei baltischen Republiken Estland, Lettland und Litauen, um die einzige österreichische Botschaft in einer ehemaligen Sowjetrepublik handeln; Österreichs Botschafter in Moskau wurde in allen anderen GUS-Staaten als nicht-residierender Botschafter mitbeglaubigt.⁵ Dies zeigt, dass Österreich der Ukraine durchaus eine

¹ Vgl. GUS-Mitglieder, Anerkennung durch Österreich; Presseaussendung, BMEIA, GZ 225.03.00/7-II.3/92, Kt. 1992 / 224.17.01-225.23.00 / 49; Lahodynsky, Otmar: Anerkennung: Auch Wien sagte nun ja, in: Die Presse vom 16. Jänner 1992, S. 1.

² Vgl. Schreiben von AM Alois Mock an AM Anatolij Slenko vom 15. Jänner 1992, BMEIA, GZ 225.03.00/6-II.3/92, Kt. 1992 / 224.17.01-225.23.00 / 49. Auf dem Schreiben ist interessant, dass beim Datum die Ziffer 1 bereits vorgedruckt ist, während 5 händisch ergänzt wurde; offenkundig war das Schreiben also schon vor dem Ministerrat vorbereitet worden und man rechnete mit der Anerkennung innerhalb der nächsten Tage.

³ Vgl. Weninger, M. [2013], S. 131; In seinem Außenpolitischen Bericht stellte das Außenministerium die Frage der Anerkennung hingegen nicht so strittig dar, die Geschehnisse des Jahres 1991 wurden vielmehr als «eine Ausübung des Selbstbestimmungsrechts, also eine Frage von Demokratisierung und Pluralisierung» bewertet. Außenpolitischer Bericht 1991, S. 141.

⁴ BMaA Runderlaß Zl. 269.1.13/1-VI.SL vom 30. Jänner 1992, zitiert nach Agstner, R. 2011, S. 199.

⁵ Vgl. Agstner, Rudolf: Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten – Österreich und die Ukraine 1785–2010 (Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes 3), Münster 2011, S. 200.

bedeutendere Rolle als den anderen Nachfolgestaaten der UdSSR, Russland selbst sowie die baltischen Republiken ausgenommen, beimaß.

Nachdem die Hürden der Anerkennung und die Aufnahme diplomatischer Beziehungen genommen waren, etablierte sich rasch ein intensiver Besuchsaustausch in beide Richtungen: Innerhalb kürzester Zeit besuchten Vizekanzler Erhard Busek, Außenminister Alois Mock sowie die Bundesminister Wolfgang Schüssel, Ferdinand Lacina und Franz Fischler die Ukraine. Auch einige hochrangige ukrainische Politiker, unter ihnen Premierminister Witold Pawlowytsch Fokin, besuchten noch im Jahr 1992 Österreich.¹ Allerdings ist festzuhalten, dass der Abschluss von zwischenstaatlichen Verträgen erst recht langsam erfolgte,² viele Versuche scheiterten, wie ein Bericht der Österreichischen Botschaft Kiew vom Herbst 1993 zeigt. Als erstes wurde Ende August 1993 ein Abkommen über den bilateralen Handelsverkehr unterschrieben.³ Außerdem wurde im November 1993 ein «Memorandum betreffend die Weiteranwendung von bilateralen Verträgen in den Beziehungen zwischen der Republik Österreich und der Ukraine» unterzeichnet, in dem die beiden Staaten ihre Absicht bekräftigten, «ihre bilateralen Vertragsbeziehungen [...] zu regeln.» Bis zum Abschluss eines entsprechenden Notenwechsels sollten die Verträge, die mit der UdSSR abgeschlossen worden waren, weiter gelten.⁴

Etwas schneller entwickelten sich die Kulturbeziehungen. Die österreichische Außenpolitik hatte bereits während des Kalten Krieges und speziell in der letzten Phase versucht, die Grenzen über Kulturkontakte zu öffnen.⁵ Auch für die Ukraine war diese Politik von Bedeutung – wie Ilona Slawinski

¹ Weiss, Georg: Österreichisch-ukrainische Beziehungen, in: *Der Donauraum* 4/37 (1997), S. 39–42, hier S. 39.

² Dies ist, da die Ukraine gleichzeitig mit vielen Staaten Verhandlungen führen musste, auch nicht verwunderlich.

³ Vgl. Bericht der ÖB Kiew an das AM Wien «Offizieller Besuch des ukrain. Aussenministers Anatolij Slenko in Österreich, 7. - 9. 11.1993; Vorlage der Unterlagen», 18. Oktober 1993, ÖStA, GZ 269.18.01/6-II.3a/93.

⁴ Memorandum betreffend die Weiteranwendung von bilateralen Verträgen in den Beziehungen zwischen der Republik Österreich und der Ukraine, 8. November 1993, Beilage zu Resumé «Besuch des ukrain. AM Slenko in Österreich; Delegationsgespräch am 8.11.1993», 9. November 1993, ÖStA, GZ 269.18.01/10-II.3a/93.

⁵ Vgl. Eichtinger, Martin: Österreichs Außenpolitik in Zentral- und Osteuropa nach dem Annus mirabilis 1989. Das Engagement des österreichischen Vizekanzlers und Außenministers Alois Mock nach dem Zusammenbruch des Kommunismus, in: Slawinski, Ilona/Strelka, Joseph P. (Hrsg.): *Viribus unitis. Österreichs Wissenschaft und Kultur im Ausland. Impulse und Wechselwirkungen. Festschrift für Bernhard Stillfried aus Anlaß seines 70. Geburtstags*, Bern/Berlin/Frankfurt am Main/New York/Paris/Wien 1996, S. 103–122; Brait, A. 2014.

betont, wurden die kulturellen Beziehungen, «die bis zum Ende der Habsburgermonarchie mit Galizien und der Bukowina besonders eng waren [...], nach dem Zusammenbruch der Sowjetunion auf vielfältige Weise wiederbelebt».¹ Der damalige Leiter der Kulturpolitischen Sektion des Außenministeriums, Bernhard Stillfried, interessierte sich schon bald für die neu entstehende Ukraine, was durch die Herkunft seiner Frau begünstigt wurde.² Stillfried engagierte sich in Reisen persönlich, stellte Kontakte her, ermöglichte Stipendien, Übersetzungen literarischer und historischer Arbeiten ins Ukrainische und arrangierte erste Partnerschaften.³ Bereits 1992 wurden in der Ukraine drei Österreich-Bibliotheken eröffnet: Eine in Kiew, die räumlich und organisatorisch der Ukrainischen Nationalbibliothek angegliedert ist, eine in Lemberg, die der Stefanyk-Bibliothek der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften angegliedert ist, und eine in Czernowitz, die an der Universität Czernowitz untergebracht ist. Alle drei bestehen bis heute. 1996 folgte eine Bibliothek im Charkiw und 2009 eine in Drohobysch.⁴ Außerdem sei erwähnt, dass das österreichische Ministerium für Wissenschaft und Forschung, unter der Leitung des damaligen Vizekanzlers Dr. Erhard Busek, eine Außenstelle des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts (ÖOSI) in Lemberg finanzierte. 1998 folgte dort das «Österreichisch-Ukrainische Kooperationsbüro für Wissenschaft, Bildung und Kultur».⁵ Im September 1992 wurde darüber hinaus das Ukrainisch-Österreichische Wissenschaftszentrum der Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine eingerichtet.⁶ 1994 wurde schließlich an der Botschaft eine Kulturabteilung eingerichtet, die im Zuge der Reorganisation der österreichischen Auslandskulturpolitik mit 1. April 2002 in ein Kulturforum umgewandelt wurde.⁷

¹ Slawinski, Ilona: Die Kulturbeziehungen zwischen Österreich und der Ukraine im 20. Jahrhundert, in: Slawinski, Ilona/Strelka, Joseph P. (Hrsg.): *Viribus unitis. Österreichs Wissenschaft und Kultur im Ausland. Impulse und Wechselwirkungen. Festschrift für Bernhard Stillfried aus Anlaß seines 70. Geburtstags*, Bern/Berlin/Frankfurt am Main/New York/Paris/Wien 1996, S. 351–361, hier S. 359 f.

² Vgl. Erschen,

³ Vgl. Dippelreiter, Michael: Dankbare Erinnerungen - Österreichisch-Ukrainische Gesellschaft in Wien, <http://www.oeg-wien.at/dankbare-erinnerungen.html> (online am 09.05.2015)

⁴ Vgl. <http://www.oesterreich-bibliotheken.at/bibliotheksgruendungen.php> (online am 2. Mai 2015).

⁵ Vgl. Huber, O./Razumovsky, G. 1997, S. 5.

⁶ Vgl. Demčenko, Volodymyr: Zustand und Perspektiven der ukrainisch-österreichischen Wissenschaftsbeziehungen, in: *Der Donauraum* 4/37 (1997), S. 42–47.

⁷ Vgl. Agstner, R. 2011, S. 200.

Es konnte jedoch nicht nur die Präsenz Österreichs in der Ukraine erreicht werden, sondern auch eine der Ukraine in Österreich: 1992 wurde in Wien die Österreichisch-Ukrainische Gesellschaft (ÖUG) gegründet. Diese bis heute bestehende Einrichtung verfolgt das Ziel, die ukrainische Kultur in Österreich sowie die Beziehungen zwischen Österreich und der Ukraine zu fördern.¹ 1993 folgten im Kunsthistorischen Museum in Wien zwei Ausstellungen: «Gold aus Kiew»² und «Thora und Krone»³. Das Außenministerium bewertete diese als «Glanzpunkte der beiderseitigen Kulturzusammenarbeit».⁴ Die beiden Staaten verständigten sich auch hinsichtlich der Aufarbeitung der Vergangenheit: 1995 wurde auf dem Gelände des ehemaligen KZ in Ebensee ein ukrainisches Denkmal enthüllt, das an die rund 3.000 Ukrainer erinnert, die hier ermordet worden waren; 2002 folgte ein weiteres im KZ Mauthausen, wo 10.000 Ukrainer getötet worden waren.⁵

Anlässlich des zehnjährigen Jubiläums der Aufnahme diplomatischer Beziehungen zwischen der Ukraine und Österreich betonte das österreichische Außenministerium: «Schon im ersten Jahr nach Aufnahme der Beziehungen fanden in beide Richtungen mehr als 20 Besuche offizieller Vertreter und Repräsentanten statt! Das Bewusstsein, dass beide Länder nur etwa 400 km Luftlinie trennen, im weiteren Sinn also eine Art indirekte Nachbarschaft gegeben ist, hat sicher zu dieser gegenseitigen Wissbegier und Neugierde aufeinander entscheidend beigetragen. Auch 150 Jahre einer z.T. gemeinsam erlebten Geschichte haben sicher ihre Spuren hinterlassen».⁶

Auch in wirtschaftlicher Hinsicht wurden die Kontakte schnell intensiviert: Austrian Airlines war die erste westliche Fluglinie, die ab März 1991 einen Linienflug nach Kiew anbot.⁷ Diverse österreichische Unternehmen

¹ Vgl. <http://www.oeug-wien.at/> (online am 1. Mai 2015).

² Vgl. Seipel, Wilfried (Hrsg.): Gold aus Kiew. 170 Meisterwerke aus der Schatzkammer der Ukraine, Wien 1993.

³ Vgl. Seipel, Wilfried (Hrsg.): Thora und Krone. Kultgeräte der jüdischen Diaspora in der Ukraine, Wien 1993.

⁴ Bericht der ÖB Kiew an das AM Wien «Offizieller Besuch des ukrain. Aussenministers Anatolij Slenko in Österreich, 7. - 9. 11.1993; Vorlage der Unterlagen», 18. Oktober 1993, ÖStA, GZ 269.18.01/6-II.3a/93.

⁵ Vgl. Denkmäler - Österreichisch-Ukrainische Gesellschaft in Wien, <http://www.oeug-wien.at/denkmaler.html> (online am 09.05.2015)

⁶ <http://www.bmeia.gv.at/das-ministerium/presse/aussendungen/2002/ferrero-waldner-wuerdigt-10-jahre-diplomatische-beziehungen-oesterreich-ukraine/> (online am 2. Mai 2015).

⁷ Vgl. Bericht der ÖB Moskau an das AM Wien «SU; Ukraine; eigene außenpolitische Wege», BMEIA, GZ 225.02.02/13-II.3/90, Kt. 1990 / 225.01.01-225.09.06 / 54.

engagierten sich in Form von Joint Ventures in der Ukraine.¹ Das österreichische Bundesministerium für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft gibt an, dass die Ukraine für Österreich der zweitwichtigste Wirtschaftspartner im osteuropäischen Raum sei² und Österreich zu den größten ausländischen Investoren in der Ukraine zähle.³ Inwiefern die Ereignisse des Jahres 2014 die Handelsdaten (negativ) beeinflussen, kann noch nicht endgültig abgeschätzt werden, die Summen der ein- und ausgeführten Güter deuten jedoch darauf hin, dass 2014 einen gewissen Einbruch der Wirtschaftsbeziehungen brachte, wie die folgende Tabelle zeigt.⁴

Neben den Versuchen, bilaterale Beziehungen aufzubauen und im Laufe der Zeit zu intensivieren, beobachtete Österreich auch die Beziehungen zwischen der Ukraine und Russland sehr genau.⁵ Man kam jedoch zum Schluss, wie im Bericht vom Herbst 1993, dass das größte Problem der Ukraine «nicht Russland, nicht Sewastopol und die Krim, nicht die Schwarzmeerflotte, [...] auch nicht die auf ihrem Gebiet vorhandenen Atomwaffen» sind; «ihr Hauptproblem ist vielmehr die katastrophale Wirtschaftslage».⁶ Diese Einschätzungen sollten jedoch keine lange Gültigkeit haben, wie die Ereignisse des Jahres 2014 zeigten. Eine Analyse der österreichischen Reaktionen, die bereits heftig diskutiert wurden,⁷ auf die Annexion der Krim, die Kampf-

¹ Vgl. Astrov, Vasily: Austria: Relations with Russia and Implications for the EU Eastern Partnership, in: Fóti, Gábor /Ludvig, Zsuzsa (Hrsg.): EU-Russian relations and the Eastern Partnership: Central-East European member state interests and positions (East European Studies 1), Budapest, 2009, S. 165–182, hier S. 174–178.

² Diese Angabe scheint recht übertrieben. Ein Vergleich mit anderen Staaten dieses Raums zeigt, dass die ein- und ausgeführten Waren in die folgenden Staaten höhere Werte aufweisen: Polen, Rumänien, Russische Föderation, Slowakei, Tschechische Republik, Ungarn. Die Aussage trifft nur hinsichtlich der Nachfolgestaaten der Sowjetunion zu und nur hinsichtlich der Ausfuhren zu (aus Kasachstan und der Russischen Föderation wird mehr eingeführt). Vgl. Außenhandelsstatistik ab 2007, STATcube – Statistische Datenbank von STATISTIK AUSTRIA, <http://statcube.at/statistik.at/ext/superweb/loadDatabase.do>.

³ Vgl. Bilaterale Wirtschaftsbeziehungen Osteuropa, <http://www.bmfwf.gv.at/Aussenwirtschaft/oesterreichswirtschaftsbeziehungen/WirtschaftsausserhalbderEU/Seiten/Osteuropa.aspx> (online am 17. Mai 2015).

⁴ Außenhandelsstatistik ab 2007, STATcube – Statistische Datenbank von STATISTIK AUSTRIA, <http://statcube.at/statistik.at/ext/superweb/loadDatabase.do>.

⁵ Vgl. u.a. Bericht der ÖB Kiew an das AM Wien «Konfliktreiches Verhältnis zwischen der Russischen Föderation und der Ukraine», 2. April 1992, ÖStA, GZ 269.19.01/1-II3/92.

⁶ Bericht der ÖB Kiew an das AM Wien «Offizieller Besuch des ukrain. Aussenministers Anatolij Slenko in Österreich, 7. - 9. 11.1993; Vorlage der Unterlagen», 18. Oktober 1993, ÖStA, GZ 269.18.01/6-II.3a/93.

⁷ Der Historiker Andreas Kappeler, ein Experte für die Geschichte der Ukraine, meint etwa, dass Österreich mit seiner reservierten Haltung gegenüber den Sanktionen der EU gegen Russland der

handlungen in der Ostukraine und die Sanktionen der EU und Russlands muss jedoch späteren Studien vorbehalten bleiben.

Tabelle 1.

Außenhandelstatistik Österreich–Ukraine

Werte in EUR Ursprungs- bzw. Bestimmungsland Zeit	Einfuhr Ukraine	Ausfuhr Ukraine
2007	516.378.045	739.568.713
2008	519.651.715	903.002.196
2009	398.966.224	529.824.131
2010	794.584.031	666.763.825
2011	909.161.136	674.410.896
2012	788.121.393	674.053.731
2013	669.221.407	681.940.002
2014 (vorl.)	604.939.585	511.992.758
1. Quartal 2014 (vorl.)	192.817.354	161.211.936
2. Quartal 2014 (vorl.)	152.686.831	137.704.349
3. Quartal 2014 (vorl.)	133.641.838	115.865.286
4. Quartal 2014 (vorl.)	125.793.562	97.211.187
Jän. 15 (vorl.)	39.634.197	21.547.134
Feb. 15 (vorl.)	40.972.772	23.585.711

FAZIT

Die Analyse hat deutlich gezeigt, dass Österreich in Bezug auf den Zusammenbruch der UdSSR und die Aufnahme diplomatischer Beziehungen zu den Nachfolgestaaten, darunter die Ukraine, seinen bewährten Kurs der Neutralität fortsetzte. Man hielt sich nicht nur bei der Bewertung des Augustputsches sehr zurück, sondern vertröstete die Ukraine hinsichtlich der formellen Anerkennung lange, obwohl Russland die Ukraine bereits am 2.

Ukraine in den Rücken falle, vgl. Kappeler, Andreas: Österreich in schlechter Gesellschaft, <http://diepresse.com/home/meinung/gastkommentar/4656144/Oesterreich-in-schlechter-Gesellschaft> (online am 27. März 2015). Der Politikwissenschaftler Gustav Gressel geht davon aus, dass Österreichs Verhalten insbesondere von Angst vor dem «russischen Bären» geprägt sei, vgl. Gressel, Gustav: Austria's response to the Russian bear, <http://www.thelocal.at/20150123/austrian-response-to-the-aggressive-russian-bear> (online am 28. März 2015).

Dezember anerkannt hatte und viele Staaten dem gefolgt waren. Zunächst ging es dabei um eine Anpassung an das Vorgehen der EG, doch dann wurde die Anerkennung der Ukraine (und der anderen GUS-Staaten) durch den Streit innerhalb der Regierung um die Anerkennung Kroatiens und Sloweniens verzögert. Obwohl sich Österreich damals wie heute in bilateralen Gesprächen gerne als Fürsprecher der Ukraine präsentiert, wird doch immer wieder deutlich, dass den Beziehungen zu Russland viel mehr Beachtung geschenkt wird und das Vorgehen Österreichs außerdem vom Agieren der EG bzw. EU geprägt ist.

Dies sollte sich auch nach der Eskalation des Konflikts um die Krim und in der Ostukraine nicht ändern. Außenminister Sebastian Kurz zeigte sich auf der einen Seite davon überzeugt, dass es das Ziel sein müsse «die Situation zu lösen und nicht immer tiefere Gräben zwischen der Europäischen Union und Russland zu haben»¹ und wird in dieser Haltung von vielen anderen in Österreich unterstützt, wie etwa von Bundespräsident Heinz Fischer und Wirtschaftskammer-Präsident Christoph Leitl.² Österreich war außerdem der erste Staat, der den russischen Präsidenten Wladimir Putin nach der Annexion der Krim zu einem offiziellen Besuch empfangen hatte, was im In- und Ausland heftig kritisiert wurde.³ Kurz verteidigte auch das Pipeline-Projekt South Stream, das im Zuge des Besuchs zwischen OMV-Generaldirektor Gerhard Roiss und Gazprom-Chef Alexej Miller vertraglich fixiert wurde.⁴ Auf der anderen Seite sicherte Kurz bei seinen Besuchen in Kiew der Ukraine «die österreichische Unterstützung zu», wie auf der Seite des Außenministeriums betont wurde. Allerdings beschränkt sich diese (derzeit) auf humanitäre Hilfe, die im März 2015 auf 30 OSZE-Beobachter und um

¹ Vgl. Bei positiver Entwicklung Russland-Sanktionen lockern, <http://derstandard.at/2000012628987/Bei-positiver-Entwicklung-Russland-Sanktionen-lockern> (online am 30. März 2015).

² Vgl.: Die Ukraine-Krise eskaliert – Was tut Österreich?, <http://tv.orf.at/orf3/stories/2693003/> (online am 30. März 2015).

³ Vgl. u.a. Henckel, Elisalex: Die seltsame Russland-Liebe der Österreicher, <http://www.welt.de/politik/ausland/article129432474/Die-seltsame-Russland-Liebe-der-Oesterreicher.html> (online am 28. März 2015); Putin-Besuch: Estnischer Präsident kritisiert Österreich, http://diepresse.com/home/politik/aussenpolitik/3830091/PutinBesuch_Estnischer-Praesident-kritisiert-Oesterreich (online am 28. März 2015); Grüne kritisieren Putin-Besuch in Wien, <http://www.salzburg.com/nachrichten/oesterreich/politik/sn/artikel/gruene-kritisieren-putin-besuch-in-wien-111396/> (online am 28. März 2015); Wir sind tief befremdet und empört!, <http://derstandard.at/2000002377749/Wir-sind-tief-befremdet-und-empoert> (online am 28. März 2015).

⁴ Vgl. Kurz verteidigt Einladung Putins nach Wien, <http://derstandard.at/2000002228288/Kurz-verteidigt-oesterreichische-Einladung-an-Putin> (online am 28. März 2015). Das Pipeline-Projekt wurde später eingestellt.

500.000 Euro aufgestockt wurde.¹ Die Zurückhaltung Österreichs zeigte sich zuletzt beim Gipfel der Östlichen Partnerschaft in Riga, wo der österreichische Bundeskanzler Werner Faymann im Gleichklang mit den führenden EU-Staaten betonte, dass es derzeit keine Beitrittsperspektive für die Ukraine geben könne.²

¹ <http://www.bmeia.gv.at/das-ministerium/presse/aktuelles/aussenminister-kurz-in-kiew/> (online am 30. März 2015).

² Vgl. Ost-Gipfel: EU scheut sich vor klaren Worten zur Krim, http://diepresse.com/home/politik/aussenpolitik/4737227/OstGipfel_EU-scheut-sich-vor-klaren-Worten-zur-Krim (online am 24. Mai 2015); Czarnowska, Martyna: Warten auf ein Datum, http://www.wienerzeitung.at/nachrichten/europa/europaeische_union/753329_Warten-auf-ein-Datum.html (online am 24. Mai 2015).

Папенко Наталія, Папенко Євгеній

Політика Австрійської республіки з питання вступу до Європейського Союзу

Анотація: У статті розглядається процес формування та реалізації європейської політики Австрії, показана специфіка партійної системи, зовнішньополітичні позиції провідних політичних партій.

Ключові слова: нейтралітет, законодавство, санкції, статус, оборонна політика, угода, договір, референдум.

Формування та реалізація європейської політики Австрії були результатом дії цілого комплексу внутрішніх чинників та явищ. До найбільш суттєвих з них варто віднести механізми досягнення міжнародного консенсусу в умовах парламентської форми правління, статус постійного нейтралітету, специфіку та зовнішньополітичні позиції провідних політичних партій.

Особливість суспільно-політичного розвитку Австрії обумовили наявність відносно стійких зовнішньополітичних позицій провідних політичних партій. Тривалий час ключовим елементом європейської політики Австрії виступав статус постійного нейтралітету. Проте під впливом політичних змін 90-х рр. XX ст. в Європі, поглибленням західноєвропейської інтеграції, правляча соціал-демократична партія Австрії почала поступово лібералізувати свою позицію в плані існуючого статусу постійного нейтралітету, тим самим створюючи передумови вступу країни до Європейського Союзу. Віце-канцлер країни Н. Штеггер був налаштований на посилення євроцентризму в зовнішній політиці країни, тому і наполягав на вступі Австрії в ЄС¹. Варто зауважити, що починаючи з 1983 р.

¹ Fisher H. Ist die Neutralität im 3. Jahrtausend noch sinnvoll? // Von der sozialen zur militärischen Sicherheit? Die Rolle der Neutralität im 21. Jahrhundert. – Wien, 2001. – S. 25-31.

економіка Австрії переживала тимчасові кризові явища, тому більшість економічних експертів, представників банківських структур, розглядали спільний ринок ЄС як рятівний. Однак і серед економістів було чимало людей, які категорично виступали проти вступу країни до ЄС. 17 липня 1989 р. Міністерство закордонних справ Австрії направило до Європейського Союзу заяву, в якій йшлося про членство в ЄС. Заява містила положення про збереження статусу постійного нейтралітету, який мав місце у федеральному законі від 26 жовтня 1955 р., а також те, що Австрія як член ЄС буде здійснювати свої правові обов'язки. 1 серпня 1991 р. комісія ЄС відповіла на австрійську заяву, наголосивши на тому, що для ЄС статус постійного нейтралітету Австрії – специфічна проблема, яку варто вирішувати з врахуванням змін, які відбулися на Сході у 1989 р.¹ Комісія підкреслила, що Австрійський нейтралітет, юридично зафіксований в законодавстві країни, існує і в міжнародному праві, і Австрія, як нейтральна країна, повинна бездоганно виконувати свої обов'язки як в мирний час, так і у разі війни, не вступаючи у військові блоки і не надаючи свою територію для дислокації іноземним військовим збройним формуванням. Члени комісії запропонували Австрії привести її законодавство до відповідності з правилами ЄС, зазначивши, що Австрія має високий рівень економічного розвитку і її вступ до ЄС надав би їй значні економічні та політичні переваги².

Статус постійного нейтралітету Австрії створював для ЄС проблеми, оскільки виникало питання сумісності даного статусу як з існуючими угодами, так і з майбутніми. Згідно зі статтею 113 Договору про ЄС, держави мали право застосовувати економічні санкції проти країн членів ЄС після досягнення консенсусу в рамках політичного співробітництва. У разі війни такі санкції були б несумісними з обов'язками нейтральної країни (за винятком санкцій ООН), а в мирні часи могли б суперечити австрійській політиці нейтралітету. Жодні юридичні зобов'язання не обмежували свободу Австрії мати власну позицію щодо тих чи інших рішень. Положення статті 59 Договору Європейського об'єднання вугілля і сталі теоретично могли привести країну до заборони експорту вугілля та сталі до країн не лише Європейського Союзу, оскільки б за часи війни це було б не сумісно зі статусом постійного нейтралітету. Серйозні зауваження комісії містилися відносно формування спільної зовнішньої політики ЄС. Зокрема за-

¹ Die EU-Volksabstimmungen in Österreich, Finnland, Schweden und Norwegen: Verlauf, Ergebnisse, Motive und Folgen. – Wien, 1995. – S. 21.

² Див. : Die Österreichische Informationskampagne zum EU-Beitritt. – Wien, 2000. – S. 9-10.

значалося, що у проєкті договору про ЄС мало місце положення згідно з яким однією із цілей міжнародної організації Спільна зовнішня політика і політика безпеки (СЗБП) було запровадження спільної оборонної політики. З огляду на це виникало питання: чи зможе Австрійська республіка взяти на себе подібне зобов'язання, якщо вона прагне зберегти статус постійного нейтралітету. З огляду на заяву Австрії, що її нейтралітет за своєю природою є внеском у справу підтримання миру та міжнародної безпеки, виникало ще одне питання: чи зможе робити країна те ж саме через відсутність юридичної санкції з боку ООН. На думку членів комісії ЄС політичні та громадські кола Австрії повинні були в нових історичних умовах переосмислити статус постійного нейтралітету, бо він створював безліч проблем як для співтовариства, так і для самої країни.

Європейська комісія практично відкривала Австрії шлях до ЄС, однак висловлювалася щодо несумісності статусу постійного нейтралітету з вимогами членства в ЄС, при цьому залишаючи австрійцям лише дві можливі альтернативи: відмовитися від статусу постійного нейтралітету або продовжити на невизначений термін переговори щодо вступу в ЄС. Така позиція була підкреслена в заяві членів комісії ЄС, європейської ради та в офіційних документах. У доповіді голови комісії Європейського Союзу на тему: «Європа та виклики розширення» (1992 р.) зазначалося, що «країна-заявник чий конституційний статус або позиція у міжнародних справах перешкоджатимуть їй брати участь у проєкті спільної політики безпеки... не може бути інтегрована в Союз»¹.

Підписання Маастрихтського договору було схвально сприйнято австрійським урядом і використано як черговий привід для підтвердження інтеграційних перетворень в країні. Так, у заяві міністра закордонних справ Австрії А. Мока від 6 лютого 1992 р. наголошувалося на позитивних моментах діяльності ЄС, на її прозорості та демократичності. У грудні 1992 р. до органів ЄС надійшла пам'ятна записка від уряду Австрії, в якій зазначалося, що республіка «вважає за можливе проведення переговорів про вступ до ЄС на підставі Договору про ЄС» [4, с. 16-17]. Згідно з рішенням самміту ЄС в Единбурзі, офіційно були розпочаті переговори про вступ Австрії в ЄС. Після переговорів між членами комісії ЄС та урядом республіки була прийнята домовленість, що основою майбутніх переговорів мають стати положення із 29 розділів, 14 з яких стосува-

¹ Документи: Європейського Союз. – Т. V. Амстердамський договір. – М., 1999 // Режим доступу : <http://vse-uchebniki.com/uchebnik-istoriya/amsterdamskiy-dogovor-pervaya-reforma-evropevsk.html>

тимуться угоди з ЄС. Прийняття співтовариством позитивного рішення, щодо заяви Австрії та початок переговорів, значно сприяли зближенню позицій політичних партій країни, парламенту, діяльність якого була спрямована на вирішення завдань трансформації змісту австрійського нейтралітету, формування позитивного ставлення населення до вступу в ЄС, і що надзвичайно важливо – проведення загальнонаціонального референдуму. 2 травня 1992 р. був підписаний договір про утворення Європейської економічної зони. 22 вересня 1992 р. договір був ратифікований Національною радою Австрійської республіки та політичними партіями. Не вдаючись до деталей економічних переговорів, усе ж таки варто зазначити, що значну увагу викликали питання торгівлі нерухомістю в альпійських регіонах, вантажного транспорту та сільського господарства. Суттєві застереження щодо цих питань були зафіксовані в офіційних переговорах, які відбулися 26 січня 1993 р. На переговорах австрійська делегація зайняла доволі жорстку позицію стосовно механізмів обмеження автомобільного транспорту альпійською частиною федеральної землі Тироль. Цим шляхом проходив основний вантажопотік ФРН – Італія. Така позиція Австрії обумовлювалася перспективою погіршення економічної ситуації у разі запровадження режиму вільного переміщення осіб і товарів. Австрії вдалося перенести питання транзиту за межі переговорів щодо Європейської економічної зони (ЄЕЗ) і отримати від ЄС певні поступки у вигляді зобов'язань вжити заходи щодо широкого використання залізничного транспорту, зменшення забруднення навколишнього середовища, а також укладання двосторонньої угоди терміном на 12 років щодо обсягу транзиту шкідливих речовин. Ратифікація цієї угоди стала можливою лише за наявності переважної більшості голосів урядових партій в Національній раді. Проти забруднення навколишнього середовища виступали члени Вільної партії, «Зелені», громадяни Тироля¹. Позиція політичних партій полягала в необхідності збереження договору в його початковому вигляді, в той час як представники ЄС наполягали на необхідності дотримуватися принципу свободи товаро- та пасажиро-потоків. Під час тривалих дискусій Австрія була змушена поступитися, тому Європейський Союз взяв на себе зобов'язання протягом 1995–2003 рр. вжити заходів стосовно зменшення шкідливих викидів на 60 % та сприяти розвитку транспортної інфраструктури.

¹ Hamburger F. Die Neutralitätsdebatte des Jahres 1992 // Österreichischer Jahrbuch für Politik, 1992. – S. 232.

Наступним важливим питанням для австрійців були рівноправні стосунки на ринках нерухомості. Уряд республіки побоювався, що зростання кількості платоспроможних покупців з Європи підвищить ціни на нерухому власність (будинки) в альпійських регіонах та зробить її недоступною для австрійців. Тому уряд республіки запропонував застосувати так звану «данську модель», згідно з якою купівля будинків дозволялася особам, які проживали у цьому місці більше п'яти років. З огляду на такий підхід, громадяни-іноземці висловлювали своє невдоволення. Тому ЄС відмовився поширювати таке положення на нові країни ЄС. Внаслідок переговорів Австрія повинна була перейти на стандарт ЄС по завершенні п'ятирічного перехідного періоду.

Під час переговорів значне місце займало питання про сільське господарство. Оскільки ціни на австрійську сільськогосподарську продукцію були на 20 % вищі за середні в ЄС, тому у разі вступу до союзу австрійські фермери втрачали значну частину прибутків, звідси Відень звернувся до Брюсселя з пропозицією здійснити прямі виплати населенню, тобто компенсацію, за втрати у розмірі 55 млн євро. У межах так званої «моделі внутрішнього ринку», яка підтримувалася комісією ЄС, більш низькі ціни були запропоновані у перший же день після вступу Австрії до ЄС.

Для 90-х рр. XX ст. характерною була поява нових зовнішньополітичних факторів, що поставили під сумнів позицію нейтралітету в якості гаранта безпеки Австрії. Одним з таких факторів була внутрішня криза в СФРЮ з усіма наслідками для Австрії як прикордонної держави. Криза сприяла зростанню потоку біженців, зокрема озброєних, постійних конфліктів у місцях компактного проживання вихідців з Югославії, релігійних проблем. У такій складній ситуації використання нейтралітету як механізму захисту було обмеженим, а в деяких випадках і неможливим¹. Виникала необхідність переоцінки, перегляду австрійськими політиками необхідності збереження постійного нейтралітету у повному обсязі. Важливим кроком у цьому плані стала участь Австрії у воєнних діях в Перській затоці упродовж 1990–1991 рр. Ця участь сприяла кардинальним змінам у зовнішній політиці країни. 29 листопада 1990 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію, згідно з якою усі країни-члени ООН зобов'язувалися брати участь в економічних санкціях та примусових заходах з метою припинення військової агресії Іраку щодо держави

¹ Schaller C. Österreichs Weg in die Europäische Union. – E(W)G/EU – Diskurs in Österreich // Handbuch des politischen Systems Österreichs : Zweite Republik. – Wien, 1997. – S. 58.

Кувейт. Юридичною підставою для участі в таких акціях нейтральних держав була стаття 103 Статуту ООН. З обранням Австрії 1 січня 1991 р. непостійним членом Ради Безпеки, країна змушена була чітко виразити своє ставлення до ООН. Австрійська республіка надала не лише повітряний простір для польотів літаків коаліції через свою територію, а й надіслала до зони бойових дій військовий контингент. Одночасно вона визнала пріоритет норм Статуту ООН над правом постійного нейтралітету. Операції під егідою ООН розглядалися Австрією не як воєнні у міжнародно-правовому сенсі, а як поліцейські заходи. Тому участь Австрії у них не суперечила вимогам постійного нейтралітету. Розвиваючи такий підхід, керівництво країни мало можливість виправдати свою участь у спільних зовнішньополітичних акціях ЄС, проте у разі їх санкціонування Радою Безпеки ООН. Рішення урядових кіл Австрії взяти участь у війні сприяло трансформації положення про постійний нейтралітет з «абсолютного» або «інтегрального» до диференційованого, тобто такого, який застосовується вибірково до зовнішніх умов¹. Поступове переведення нейтралітету із міжнародно-правової у конституційно-правову площину, дозволило керівництву країни вдатися до його поступового усунення як перешкоди до інтеграції та безпеки. Це не означало відсутність суперечностей в середовищі австрійських партій з країнами ЄС. Проте вони не були досить вираженими, як на попередніх етапах. Основою протистояння між політичними партіями була дискусія щодо обсягу статусу постійного нейтралітету. Протистояння було ускладнене конфліктом між Ф. Враніцкі та А. Моком. Одним із характерних питань цього конфлікту, була заява керівництва австрійської народної партії (АНП) про невідповідність нейтралітету сучасним історичним умовам. Австрія повинна була залучитися до військово-політичних структур Європи. Усвідомлюючи неможливість повної відмови від нейтралітету, керівництво народної партії підштовхнуло соціал-демократичну партію помірковано поставитися до зовнішньополітичного статусу країни. Перед соціал-демократією стояло важливе політичне питання, не гальмуючи входження країни до ЄС, зберегти статус нейтралітету. До того ж, християнські демократи, отримавши міністерські посади в уряді, мали важелі усунути соціал-демократів від переговорів з ЄС. Ф. Враніцкі рішуче виступав проти таких дій народної партії, наголошуючи, що нейтралітет це питання загальнонаціональне і

¹ Kunnert G. Spurensicherung auf dem Österreichischen Weg nach Brüssel. – Wien, 1992. – S. 316-317.

вирішувати його мають члени уряду. Проте тиск з боку федерального канцлера та його активні кроки на зовнішній арені не мали бажаних результатів. Провідна роль у європейських справах залишалася за А. Моком. Він мав широкі зв'язки, повноваження і це дало йому можливість реалізувати своє бачення долі австрійського нейтралітету, зважаючи на позицію християнсько-соціальної партії.

Протистояння щодо майбутнього нейтралітету мало швидше ознаки боротьби між політичними силами за голоси виборців. У декларації з нагоди 2-ої річниці подання Австрією заяви на вступ в ЄС, А. Мок вперше не згадав про існування статусу постійного нейтралітету. Не йшла мова про нього й у пам'ятній записці від грудня 1992 р. з нагоди початку переговорів з ЄС. Дедалі частіше Австрія підтримувала ідеї міжнародної організації СЗБП, прагнула бути її активним учасником. 9 листопада 1993 р. А. Мок виступив із заявою, в якій наголосив, що Австрія буде брати активну участь в політиці ЄС, в її динамічному розвитку. Країна виходила з того, що активна участь у міжнародній організації СЗБП була сумісною з її конституційно-правовими нормами. Таким чином, на урядовому рівні було чітко заявлено про відмову Австрії від міжнародно-правових зобов'язань щодо статусу постійного нейтралітету і переведення його в суто конституційно-правове поле. Неабияке значення мало прийняття австрійським парламентом змін до федеральної конституції, включення до неї статті 23 про право Австрії в межах міжнародної організації СЗБП брати участь у заходах ЄС, внаслідок яких могли бути призупинені чи обмежені економічні відносини з однією або кількома третіми країнами.

5 травня 1994 р. Національна рада прийняла конституційний закон про вступ Австрії до ЄС. 7 травня того ж року цей закон затвердила Федеральна рада.

Слід зазначити, що під час переговорів з ЄС важливим питанням для уряду було формування позитивної громадської думки, з огляду як на проведення загальнонаціонального референдуму, так і на початок виборчої кампанії народної партії. Все це мало забезпечити прийняття законодавчих актів без залучення опозиційних партій. На відміну від інших країн – кандидатів до ЄС, в Австрії не існувало ані згуртованої опозиції щодо вступу до ЄС, ані принаймні потужної політичної сили, яка б протистояла цьому. У такому контексті важлива була зміна поглядів націонал-ліберального блоку, членів партії «Зелені» та низки позапарламентських політичних і громадських рухів.

З приходом на посаду голови Вільної партії Й. Хайдера, діяльність партії почала набувати радикальних рис. Якщо до моменту подання Австрії заяви на вступ до ЄС, Вільна партія була найбільшим прихильником вступу до ЄС, то з початку 90-х рр. вона стає одним з найбільших противників цього курсу. Причинами таких змін було підписання та ратифікація договору про Європейський Союз. На думку представників партії, посилення складової європейської інтеграції викликало б зникнення австрійської (національної) ідентичності та втрату впливу австрійського шилінга¹. У реальності ця пропозиція з'явилася під час голосування фракції Вільної партії проти вступу до ЄС. Така політика була інструментом залучення виборців на свій бік, деяка частина з них була негативно налаштована до ЄС або ще повністю не визначилась. Популістська діяльність Й. Хайдера практично унеможливлювала створення спільного офіційного блоку, оскільки більшість інших суперників вступу до ЄС не бажали ідентифікувати себе з цією постаттю. Розкол у Вільній партії був позитивно сприйнятий урядом, оскільки створений ліберальний форум отримав на виборах 6,0 % голосів, і його активісти потрапили до парламенту. Ліберальний форум дотримувався проєвропейської позиції. Партія «Зелені» послідовно протистояла євроінтеграційним крокам уряду як у парламенті, так і в публічних дискусіях. Її фракція у Національній раді голосувала проти рішення про подання заяви на вступ до ЄС та проти конституційного закону від 5 травня 1994 р. Ще в «Європейському маніфесті» члени партії «Зелені» критикували концепцію так званого «внутрішнього ринку», яка, на їхню думку, негативно впливатиме на соціальні, економічні досягнення Австрії².

Згідно з результатами соціологічних досліджень, які були проведені з 1991–1992 рр., кількість австрійців, які виступали за вступ країни до ЄС складала 34 %, проти – 34 %, не визначились – 32 %. Крім того, лише 16 % населення вважали себе більше європейцями, ніж громадянами Австрії. 85 % австрійців мали незначну зацікавленість в отриманні інформації про ЄС³. В уяві пересічних австрійців ЄС був по той бік країни й у разі вступу до нього це не могло вплинути на їхнє повсякденне життя.

¹ Sully M. Der Paradigmenwechsel in der Österreichischen Außenpolitik // Neue Außenpolitik in einer neuen Welt / A.Khol (Hrsg.). – Wien, 1993. – S. 35.

² Für ein anderes grünes Österreich, für ein anderes grünes Europa. Sieben Thesen als grün – alternativer Beitrag zur EU-Debatte: Manifest der Grünen Alternative // Herausforderung EU – Binnenmarkt : Kopfüber in die EU? / H.Glatz, H.Moser (Hrsg.). – Wien, 1989. – S. 447.

³ Див. : Die Österreichische Informationskampagne zum EU-Beitritt. – S. 9-10.

Такий стан громадської думки був результатом кулуарного обговорення зовнішньої політики країни. Для пересічного австрійця найважливішим було розв'язання соціальних проблем, досягнення економічної стабільності. Тому уряд мав розробити широкомасштабну програму залучення громадськості до обговорення зовнішньополітичних проблем і, передусім, про вступ до ЄС. У листопаді 1991 р. був проведений конкурс серед рекламних агентств у плані висвітлення кампанії щодо вступу Австрії в ЄС. Протягом 1992–1994 рр. державне фінансування та витрати на рекламу ЄС становили близько 18,2 млн євро. Звичайно, що рекламно-агітаційна компанія доповнювала діяльність уряду, і, з огляду на це, на державному рівні була розроблена програма «інформаційне партнерство». Центральне місце в ній займало європейське бюро федерального уряду, яке здійснювало керівництво усіма інформаційно-агітаційними заходами. Важливим завданням для керівництва бюро був контроль за змістом урядових повідомлень, які надходили до інформаційних партнерів на предмет їхньої відповідності загальній стратегії рекламно-агітаційної кампанії. Значну роль відігравала служба преси та інформації. Вона проводила семінари, здійснювала службові відрядження до країн ЄС. Не останню роль відігравала телефонна служба «Європа-телефон», де на запитання пересічних громадян відповідали члени уряду, політики, економісти, соціологи. Незважаючи на проведену активну агітаційну компанію, політикам не вдалося кардинально змінити громадську думку. За результатами опитувань 1994 р. кількість прихильників вступу до ЄС складала 50 %, противників – 36 %, тих, хто не визначився – 14 %¹. Таким чином, ймовірність вступу Австрії до ЄС залишалася під питанням. 12 червня 1994 р. відбувся загальнонаціональний референдум стосовно вступу Австрії до ЄС. На схвалення громадян виносилося два питання: конституційний закон від 5 травня 1994 р. та відповідний дозвіл федеральному президенту підписати договір з країнами-членами ЄС. За вступ до Європейського Союзу висловилися 66,58 %, проти – 33,4 % громадян країни. Кількість прихильників вступу збільшилася за рахунок тих, хто раніше не визначився і лише незначним за рахунок колишніх противників. Найбільша кількість голосів за вступ була віддана у федеральній землі Бургенланд – 77 %, найменша у Тиролі – 56,7 %.

Відповідно до статей австрійської конституції рішення загальнонаціонального референдуму набували чинності лише у разі схвалення кон-

¹ Die EU-Volksabstimmungen in Österreich, Finnland, Schweden und Norwegen. – S. 21.

ституційною більшістю голосів членів Національної та Федеральної ради. Прийняти рішення про вступ до ЄС у нижній палаті парламенту можливо було лише голосами депутатів від соціал-демократичної та народної партії. 9 жовтня 1994 р. відбулися вибори до Федеральної ради. Соціал-демократи отримали 34,9 % голосів виборців, народна партія – 27,7 %, тим самим вони втратили конституційну більшість голосів, проте зберегли коаліцію. Така складна ситуація змусила народну та християнсько-соціальну партії розпочати роботу по формуванню так званої «ратифікаційної коаліції», до складу якої згодом приєдналися ліберальний форум та партія «Зелені». 11 листопада 1994 р. результати референдуму були затверджені Національною радою, а саме: 141 голоси «за» вступ до ЄС, 40 – «проти». 17 листопада Федеральна рада підтримала це рішення так: 51 голос «за», 8 – «проти». 1 січня 1995 р. Австрія стала повноправним членом Європейського Союзу, а через деякий час було прийнято рішення про участь країни в програмі НАТО «Партнерство заради миру». Вступ Австрії до ЄС мав суттєвий вплив на напрями, методи та засоби здійснення європейської політики.

Папенко Наталия, Папенко Евгений. Политика Австрийской республики в вопросе вступления в Европейский Союз.

Аннотация: В статье рассматриваются политические, экономические предпосылки вступления Австрийской республики в Европейский Союз, а также показана специфика и отношение партийной системы, общественности к фактору постоянного нейтралитета и вступления Австрии в Европейский Союз.

На протяжении послевоенного периода главным моментом европейской политики Австрии был статус постоянного нейтралитета. Он формировал внешнюю политику страны, его поддерживали ведущие политические партии, нация. Однако кардинальные изменения в Европе в 90-е годы XX в., конфликты как на Западе, так и на Востоке, способствовали формированию новых межгосударственных отношений и остро поставили вопрос о статусе постоянного нейтралитета и о членстве Австрии в ЕС. Политические дебаты в стране, общественное движение способствовали принятию австрийским правительством решения об интеграции в ЕС.

Ключевые слова: нейтралитет, законодательство, санкции, статус, оборонная политика, соглашение, договор, референдум.

Papenko Nataliya, Papenko Evgeniy. Accession of the Republic of Austria to the European Union: policy issues.

Annotation: The article handles a problem of political, economical premises for accession of the Republic of Austria to the European Union, and shows specific

features of the party system and the community attitude to a factor of continuous neutrality and Austria's accession to EU.

A status of permanent neutrality was the main issue of «European» aspect of Austrian policy after the Second World War. This status formed country's foreign policy, leading political parties and the nation supported it. The fundamental changes in Europe in 1990s, conflicts in the East as well as in the West contributed to formation of a new system of international relations and brought issues of Austrian continuous neutrality and its EU membership to the front of public concern. Political debates and public movements allowed the Austrian government to adopt a course on EU integration.

Keywords: neutrality, legislation, sanctions, status, defensive policy, agreement, treaty, referendum.

Розділ II

ДИПЛОМАТИЧНА

ТА ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА

АВСТРІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН

Татаренко Наталія

Камералізм як ментальна і економічна складова розвитку Австрії

Анотація: У статті розглядаються особливості австрійського камералізму як опозиції англосаксонським вченням. На історичних прикладах показано вплив камералізму на становлення сучасної Австрії.

Ключові слова: камералізм, ментальність, економіка, розвиток, Австрія.

Проблема національної соціально-економічної ідентифікації, що протягом чверті століття стоїть перед Україною, вимагала і вимагає пильної уваги до досвіду розбудови держав на основі використання специфічних національних моделей, як у історичному, так і в концептуальному контекстах. Практика і засади економічного розвитку в XXI столітті, як це не дивно, не вимагають винаходу і застосування нових надзвичайних механізмів і інструментів впливу на суспільний розвиток, навпаки – вони вимагають вмілого використання уже існуючих знань і уявлень про закономірності розвитку соціумів, найкращі зразки їхньої інституційної організації, які сприяли становленню, наприклад, західних, розвинених країн, стабільних економічно і конкурентоздатних у глобальному середовищі.

Сучасний етап глобалізації характеризується активним запозиченням (або нав'язуванням, експортом) інститутів, породжених космополітизмом і експансією транснаціональної «ідеологічної допомоги» лібертаріанського змісту. У цьому контексті важливо було б поцікавитися досвідом розвинених європейських країн на предмет винятковості, а не уніфікованості їхніх економічних моделей, які лежать в основі соціального прогресу, визначають їхню інституційну структуру і забезпечують її функціонування. Як об'єкт такого аналізу, де досить виразними і тісно пов'язаними з національною ідентичністю та економічною ментальністю, є, за визна-

ченням В. Ойкена¹, «ідеальні типи господарства» можна назвати низку європейських країн, серед яких стабільна і раціональна Австрія. Попри поширену точку зору про абсолютно індивідуалістичне підґрунтя формування і функціонування архетипів – її економічних і управлінських інститутів, так званою децентралізованою владою для цієї країни характерні специфічні культурні архетипи, притаманні ієрархічній будові інститутів, коли на тлі рівного (демократичного) активного спілкування стосунки між керівниками та підлеглими вибудовані ієрархічно, рішення приймаються керівниками і виконуються без обговорення, повага до влади референтна, заснована на довірі до особистості, що її представляє і бере на себе одноосібну відповідальність (не колективну). Така ділова культура може бути повністю віднесена до комунітарних принципів організації суспільств, проте, насправді, є формою організації демократичних процесів, є виявом особливих рис менталітету, що формувався разом зі становленням сучасної Австрії і, звичайно, під впливом особливої економічної теорії та практики камералізму.

Історично, однією з ключових подій, що поклала початок формуванню камералізму стала Вестфальська мирна угода, укладена в 1648 році після восьмидесяти років багатонаціональних збройних конфліктів у Центральній Європі. На зміну Священній Римській імперії прийшла складна система новоутворених держав, оточених більш великими і потужними сусідами – Швецією, Францією, Іспанією, Росією, Британією та Оттоманською імперією на периферії. Практично всі вони, здобувши суверенітет, змушені були з самого початку вибудувати нові інститути управління та сформувати суверенні конкурентоздатні економіки в умовах, коли правила гри диктували більш потужні сусіди. Ці правила реалізовувались у лібертаріанській економічній практиці меркантилізму і відбивали вимогу пріоритетності індивідуальних інтересів над інтересами соціуму, вільне від державного втручання підприємництво та вільне переміщення товарів, грошей і цінностей. Зрозуміло, позиції більш потужних, конкурентоздатних країн у результаті реалізації таких правил мали лише зміцнитися – і цінності, і гроші швидко відпливали до них у обмін на товари, виробництво яких не було налагоджено в зруйнованих війною країнах, та стимулювали подальший розвиток виробництв у цих країнах, поглиблюючи занепад у новостворених.

Соціально-політичні та економічні виклики, що постали перед суверенами новоутворених держав, потребували особливих підходів, що в

¹ В кн. : Ойкен В. Основные принципы экономической политики. – М., 1995.

цілому сформувались довкола кількох основних – акумуляції коштів для розвитку господарства країни, консолідація суспільства і формування оборонної бази та потенціалу економічної експансії. Камералізм розвивався на основі меркантилізму, проте був швидше зведенням практично-застосовних правил ефективного функціонування державного механізму, ніж теорією-рекомендацією зі збільшення кількості грошей в країні. Камералісти – радники королів, мали прямий обов'язок і доступ до вироблення державно-політичних, управлінських і господарських рішень в країні і несли відповідальність за їхню продуктивність¹. Проте, не претендуючи на роль концептуального підґрунтя розвитку країн, практика камералізму набула особливого статусу і пізніше знайшла свій відбиток в історичних, теоретичних і економіко-методологічних роботах вчених. Камералізм і його абсолютистська філософія, зіграли важливу роль попередника австрійської школи економічної думки. Х. фон Вольф, І. Х. Г. фон Юсті і Й. фон Зонненфельс задовго до К. Менгера, Й. Шумпетера відстоювали каузально-генетичний погляд на суспільство, чітко проводячи різницю між благами і потребами. Економічна філософія камералізму знайшла свій відбиток у роботах представників Німецької та Американської історичних шкіл, сучасного інституціоналізму, формування яких відбувалося в умовах концептуальної боротьби з шотландською ліберальною політичною економією, яку німецькі економісти називали *Smithianismus*. Його ідеї лягли в основу економічних політик багатьох великих реформаторів – О. фон Бісмарка, К. Ататюрка, Ф. Рузвельта, Л. Ерхарда, Ш. де Голля та багатьох інших, що, взявши до уваги основні постулати камералізму – пріоритетність інтересів суспільства щодо інтересів індивідуума, – змогли усупереч обставинам забезпечити економічний прорив своїм країнам.

Австрійська камеральна політична філософія і політична економія до сьогодні залишаються в опозиції англосаксонським підходам – в їхніх концепціях держава трактується насамперед як єдність, цілісність різних автономних сфер – держави, суспільства та економіки, а не як зовнішня і ворожа для її громадян інституція, яка стоїть над ними. Вона не ідентифікується з урядом. За камералізмом уряд – це інструмент реалізації державної політики; держава – це велика родина, цілісність і єдність якої забезпечується урядом; інтереси держави нерозривні з інтересами індивідуума – добробут держави, добробут народу і окремих індивідів, гро-

¹ Йозеф Шумпетер називав камералістів «консультантами адміністраторів» – Див.: Schumpeter J. A. *History of Economic Analysis*. – New York : Oxford University Press, 1954, – P. 143-208.

мадян нерозривно пов'язані; процвітання держави – основа процвітання індивідів. Ідеологія камералізму суперечить ідеології лібералізму: якщо смітінська концепція виходить з того, що добробут кожного громадянина країни сумарно – це багатство цієї країни, то за камералізмом багата держава – це умова добробуту кожного громадянина. Тобто зміцнення добробуту єдиного організму – держави, трактувалося камералістами як взаємопов'язані речі і було можливим лише всередині цієї цілісності. Звідси, держава як сім'я, цілісність протиставлялася зовнішньому світові. Розробка цілей, етики та принципів існування і розвитку держави як цілісності стали метою камералізму в новостворених країнах, які знаходились поряд з країнами, що економічно вже склалися і могли дозволити собі сповідувати меркантилізм.

Отже, в основу камералістської науки покладалась теза про пріоритетність загальносуспільного інтересу щодо приватного, тобто ця наука орієнтувалась на комунітарні принципи розвитку суспільства. Згідно з таким підходом, економічна спроможність господарюючого суб'єкта узалежнюється від успіхів розвитку національної економічної системи, а суспільна ідеологія примату загальнонаціональних інтересів набуває провідного значення. Такий підхід не заперечує значущості індивідуалістичних стимулів економічного прогресу, але передбачає свідоме формування державою соціально-економічного середовища для спрямування їх у необхідне русло.

Це означало розуміння «економічної людини», що є водночас і виробником, і споживачем, як такої, що, передусім, належить до певного, визначеного суспільства – нації, і тому повинна свої індивідуальні інтереси узгоджувати з інтересами усієї нації. Звідси робився висновок: оскільки індивідуальні і суспільні інтереси можуть не збігатись, то саме держава повинна створювати умови для суспільного розвитку і спрямовувати його в необхідне русло, тобто формувати економічну політику і забезпечувати її реалізацію.

Другою принциповою рисою, тісно пов'язаною з першою, було чітке окреслення предмета дослідження – народного господарства певної країни, тому що «економічний прогрес», як і поняття «суспільний інтерес», завжди має національні кордони. За логікою, якщо за предмет дослідження обирається конкретне народне господарство, то й результати такого дослідження повинні бути практично застосовними, тобто політекономія – наука про народне господарство, повинна виконувати прикладну функцію, мати своїм результатом виразні рекомендації щодо

економічної політики на певний відрізок часу, які відбивають існуючі можливості і перспективи розвитку суспільства – стратегію національного економічного розвитку. Таким чином, камералізм був наукою про складові державної політики, в основі якої лежала доктрина економічного розвитку окремої нації¹.

Формування нових «національних економік» з використанням камеральних концепцій і доктрин їх побудови та управління в європейській історії завжди відбувалося з урахуванням «транснаціонального контексту». Держави та економіки в ідеологічній, торговельній, військовій, культурній сферах тощо розвивалися у тісній взаємодії. Проте у рамках конвенціональної інтерпретації Вестфальської системи з 1648 року і до початку XVIII століття сформувалась сучасна система міждержавних відносин, які почали характеризуватися гетерогенністю феодальних конкуруючих одиниць на тлі заміни ієрархічних систем імперії і папства відносинами між «незалежними державами». Суверенність цих держав спиралася на інститути світської ієрархії, монополізацію інструментів насильства, що делегувались урядам, як-то реалізація міжнародної політики, контроль над арміями, дипломатія та право укладання договорів, які з космополітичних перетворювались на міжнародні. Причому, виникає потреба у політиці *raison d'Etat* – досягнення і реалізації національних інтересів (економічний націоналізм), що призводить до виокремлення таких інтересів із загальних, європейських. У період між Вестфальським мирним договором та Утрехтським миром 1713 року відбулось становлення сучасних форм міжнародних відносин в європейській системі держав, що відбилось на інституціоналізації національних економік і завданнях, які перед ними стояли. Для існування держав у рамках нової конвенціональної системи потрібні були інші системи знань і технології управління, тому згодом виник попит на функцію, яку виконував камералізм і в інших країнах, не лише в новостворених – «ранній» меркантилізм в країнах, що на момент укладення Вестфальського договору були досить розвиненими і могли дозволити собі керуватись цією доктриною поступово трансформувався у «пізній» меркантилізм, який переважною мірою повторював доктринальні засади камералізму.

Загалом, однією із ранніх ключових подій у формуванні камералізму в Європі стало рішення Ради міста Флоренції поряд з підтримкою роз-

¹ Див. : Foucault M. *Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. – L., 1980.

витку мистецтв і наук, «поглибити» розуміння питань державного будівництва. Мислителі школи, яка була спеціально створена для вирішення цього завдання назвали себе камералістами – *cameralists*, оскільки вони визначались як «палата» радників для «обслуговування» місцевих правителів. Завданням камералістів було служити інтелектуальним інструментом в розробці політики і, передусім, її реалізації, тобто впровадження політики *raison d'Etat*.

У міжнародному контексті камералізм, на відміну від меркантилізму, характеризується запереченням космополітизму. Розглядаючи, як похідний від політики держави, розвиток економіки та похідний характер приватних інтересів від суспільних, він по-особливому трактує конкуренцію – як протиставлення національних інтересів (щось на зразок «приватних інтересів націй»). За цим вченням, справжня, чиста конкуренція може розгортатись лише між державами – всередині держави вона шкідлива, якщо не спрямована державою у необхідне русло і не працює на суспільний інтерес.

Окрім політики *raison d'Etat*, одна з найбільш важливих складових камералізму, без якої не могла бути реалізована ця політика через невідомість суб'єктів державності і державної уваги, стало конституювання відносин прав власності і відносин виняткової територіальності. Питання ексклюзивної територіальності абсолютно пов'язувалось із процесами формування нової держави, проте права власності були досить розмитими. При цьому важливо, що головним механізмом конституювання власності новостворених державно-політичних одиниць були не зовнішні відносини, а інституціоналізація прав власності всередині територіальних кордонів, тобто завдяки камералізму були сформовані механізми і процеси обліку, інвентаризації, націоналізації, врегулювання та розподілу прав і відносин власності в межах суверенних держави, що стало основою розвитку їхніх економік. Відтак власність, як державна, так і приватна, набувала нових рівноправних між собою форм і ставала недоторканою, захищеною у тій частині, що у вигляді податків мала бути перерозподілена через державну казну на суспільні потреби. На зв'язок між формуванням системи відносин власності з виникненням відповідних державних інститутів і артикулюванням національно-специфічної державної внутрішньої і зовнішньої політики (провідною серед них стала економічна), вказується в роботах Д. Руггі¹, одного із провідних західноєвропейських істориків.

¹ Див. : Ruggie J. Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis. In *Neorealism and its Critics*, edited by Robert O. Keohane. – New York : Columbia University Press, 1986. – P. 148.

Поява приватної власності і формування відносин, «закритих» для державного втручання, а, з іншого боку, відповідальність держави за створення сприятливих умов для приватного розвитку стало революційною інновацією, започаткованою камералізмом. Основою такого камерального проекту стала аристотелівська традиція і розуміння ієрархії, як відповідальності правителя, як «помазаного Богом», з одного боку, а, з іншого – як «доброго батька сімейства», який повинен опікуватися усіма підлеглими. У XVII–XVIII століттях, коли камералізм був особливо актуальним, суспільні інтереси трактувалися ним як політичні та національно-цивілізаційні, а не утилітарно-економічні, індивідуалістичні, а тому потребували визначених кордонів, а не їхнього розмивання, і посилення участі держави у економіці, а не послаблення її ролі.

Австрійський камералізм можна вважати найбільш виразним, таким, що органічно відбивав цю модель державного будівництва, наголошував на прийнятті держави, як національної спільноти, і її національні економічні потреби трактував з точки зору національного економічного егоїзму. Проте це вчення було позбавлене натяку на етнічний і релігійний націоналізм: нація трактувалась камералізмом через громадянство і ці питання вже тоді почали відігравати важливу роль, особливо в контексті проблем з релігійними свободами. У Бранденбурзі, наприклад, були прийняті закони, які сприяли переселенню туди переслідуваних за релігійними мотивами; у Одербрук, край з бідними природними ресурсами, заболоченими землями і неродючими ґрунтами запрошувались для заселення голландці; для заселення Східної Пруссії запрошувались австрійці і французькі гугеноти з їх «ринковими здібностями»¹.

Очевидно, що нація у новостворюваних європейських країнах не була результатом національної мобілізації, організованої чи-то державою, чи-то етнічною частиною населення. Більше того, у Австрії менталітет нації визначався пануванням Римської імперії, під впливом якої формувался комунітаристський (солідаристський) його характер. Цієї думки дотримується і чеський історик М. Хрох², який зазначає, що консенсусний характер націй у Європі відзначається трьома важливими рисами: по-перше, доречнішим було б замість вживання терміна «націоналізм» використовувати термін «національна ідентичність»; по-друге, спираючись на емпірику, слід вирізняти два чинника, що визначають особливості форму-

¹ Описано : Maier H. Die ältere Staats- und Verwaltungslehre. – München: Beck, 1980.

² Хрох М. Консенсусное объяснение формирования наций. http://www.perspektivy.info/srez/etnos/konsensusnoje_objasnenije_formirovanija_naciy

вання націй в Європі, перший – воно починається в умовах створення національної держави раннього Нового часу, а другий – в умовах, коли не існує панівної етнічної групи; і, по-третє, через це не можна проводити аналогії формування європейських націй з процесами за межами Європи, оскільки нації і національні ідентичності – суто європейське явище, експортоване пізніше на інші континенти.

Криза попередніх ідентичностей і традиційної системи цінностей, як результат кризи «старого режиму», заснованого на зовсім іншій системі привілеїв, ставили під сумнів колишні патріархальні, родові, сеньйорійні зв'язки, як на рівні політичної влади, так і на соціальному рівні. Злам колишніх держав або політичних одиниць і виникнення нових породжували відчуття невпевненості в майбутньому. У цих умовах зростала, передусім, серед освічених людей, кількість тих, хто прагнув заново визначити свою ідентичність, тобто знайти нові зв'язки і солідарності, і це спочатку відбивалося в актуалізації «відродження», у новому трактуванні ідей і установок. Дати відповідь на ці питання належало камеральній науці, яка ставила перед собою об'єднавчі завдання заради державотворення.

Під впливом ідей Просвітництва найпоширенішим вихідним пунктом пошуку нових ідентичностей став патріотизм. Освічені правителі вимушені були і брали на себе обов'язок піклуватися про процвітання своєї країни і підданих. Це передбачало два основних напрями: по-перше, турбота про добробут і освіту громадян на основі розвитку національної культури, географії, мови, звичаїв, історії тощо, і це належало робити насамперед політикам і державним чиновникам; другий напрям вимагав кваліфікованої роботи освічених вчених різних галузей знань. Проте важливим було об'єднати їх довкола загальних, комунітарних ідей і цілей, щоб і наука, і практика слугувала ефективній їхній постановці і реалізації, і це завдання покладалось на камералізм.

Освіта мала стати національно релевантною, з цією метою трактування всього з позиції нової національної ідентичності повинно було стати надбанням спільноти, знайти відображення на сторінках газет і журналів, у церковних промовах, публічних виступах, лекціях у школі і в університеті. Це не обов'язково залежало від рівня конституційності: авторитарні системи, такі як система Меттерніха в Австрії дозволяли культурну активність чеського, фінського, естонського та інших національних рухів, але виховання нації було настільки потужним, що практично не залишалось місця для етнічних рухів, хоча Імперії Габсбургів не вдалося уникнути й цього.

Соціальна комунікація була основною передумовою поширення національно-мобілізуючої інформації. Шкільна освіта в Австрії в період просвітницького абсолютизму, як і пізніше, була звичайним інструментом соціалізації, що включала також елементи національної мобілізації і національної ідентифікації. Національно «нейтральна» грамотність – як результат обов'язкового відвідування шкіл забезпечувалась державою, оскільки школи перебували під її контролем. Зі зростанням соціальної мобільності, яка завдячувала розвиткові засобів соціальної комунікації, таких як залізниця, поштова служба, річковий і морський транспорт, дороги, – комунітарні знання, на перший погляд, дали змогу камеральній ідеології наблизитись до етнічних груп. Проте ці комунікації сприяли також поширенню ідей розбрату, тому на тлі економічного процвітання і відкритості завдання посилення національної ідентифікації, яка протиставлялась націоналізму, навпаки, актуалізувалось. Не випадково на часи Меттерніха припадає посилення камералізму, вводяться обмеження на вільнодумство, націоналістичну агітацію, а витрати держави на формулювання і поширення об'єднавчої ідеології зростають.

Виховання ідеї єдності нації на базі національної ідентифікації (приналежності до соціуму) в Австрії ніколи не відходило на задній план – вона була складовою прагматичного економічного камералізму.

Камеральна економічна наука у Австрії мала прикладний характер і була теорією організації управлінських процесів та формування державної казни – вона не була орієнтована на вирішення питань про засоби і механізми приватного збагачення, незалежні від державного устрою, в рамках якого вони існували. Предметом дослідження були існуючі умови, обставини у певний період історії, у яких «економічна людина», що належить до певної політичної і економічної нації, тобто є громадянином певної держави, здійснює свою господарську діяльність в рамках складної системи інститутів на користь цієї держави.

Саме в роботах видатних і найбільш впливових камералістів Австрії були сформульовані ідеї економічного національного будівництва, вплив яких поширився практично на всю Європу. Найбільш важливі узагальнення, відображені в роботах Л. Ф. фон Зекендорфа, Й. фон Хорніга, Й. фон Юсті, Х. фон Вольфа і Г. В. фон Лейбніца вкладаються в концепцію *Nationalökonomie*¹, узагальнюючи яку пізніше, М. Вебер зазначав: «У кінцевому рахунку аналіз процесів економічного розвитку є боротьбою за

¹ Узагальнено у іннагураційній професорській лекції Г. Вебера про «Національне господарство (економіку)» у Фрейбурзькому університеті у 1895 році.

владу і первинні, визначальні інтереси, яким економічна політика має слугувати, – це інтереси національної сили (влади) [...] Наука політичної економії – це політична наука. Вона служить політиці. Але не повсякденній політиці окремих осіб чи класів, які можуть бути при владі в даний час, а довготерміновим владно-політичним інтересам нації»¹. Сила цієї влади, орієнтованої на реалізацію суспільних інтересів (ототожненими з державними), за визначенням австрійських камералістів, підтримується державною власністю, яка є основою державних фінансів. Камералізм розглядав державні землі і підприємства як головне джерело доходів, проте ніколи як об'єкт субсидування. Причому, як джерело доходів у камеральному вченні податки завжди займали вторинну позицію – камералістське ставлення до оподаткування як до «несприятливого» та вторинного інструмента формування державних фінансів (хоча і обов'язкового) впливає із трактування держави як суб'єкта економічної діяльності, учасника суспільного виробництва більш широкого економічного порядку. Відносини між формами власності мали, за їхнім розумінням, розвиватись на конкурентній основі, кожна з цих форм мала використовуватись для генерування доходів, необхідних для фінансування всієї своєї діяльності. За камералізмом, основна притаманна функція – власності – слугує фундаментом господарської діяльності, яка, незалежно від рівня суб'єкта цієї діяльності, приносить користь суспільній економіці в цілому.

Проте на державну власність, крім господарської функції, покладалося ще й особливе завдання – державна власність мала забезпечувати соціальні потреби, бути основою для розгортання нових виробництв, формування самодостатньої економічної структури (нинішньою мовою – бути «локомотивом розвитку»), виконувати функцію створення умов посилення конкурентоздатності національної економіки, при цьому, основна частина державної діяльності мала фінансуватися за рахунок доходів державних підприємств і з доходів від державних земель, а не за рахунок результатів господарської діяльності приватних суб'єктів. І хоча Австрійська монархія, як і всі камералістські держави, володіла необхідною повнотою влади для встановлення розмірів і стягнення податків, у всіх камералістських рекомендаціях наголошується на необхідності мінімізації податків, оскільки необережні дії з цим важливим інструментом управління суспільством можуть завдати шкоди як державі, так і її підданам. Зокрема, найбільш цікаві рекомендації фон Юсті щодо розбудови

¹ Weber M. Political Writings. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 16.

системи оподаткування, обмеження влади в застосуванні права на оподаткування відображають ці вимоги:

- податки повинні бути пропорційні власності;
- податки повинні бути точними, а не довільними;
- податки повинні бути зручні за процедурою оплати;
- податки повинні бути економічні для адміністрування, як для платника податків, так і для держави;
- податок ніколи не повинен позбавляти платника податку його засобів виробництва і майна (власності) або зменшувати його капітал так і в тій мірі, що він більше не може платити податки в майбутньому;
- податки ніколи не повинні шкодити безпосередньому добробуту платників податків і порушувати їх громадянські свободи.

Для порівняння, ліберальна доктрина, що з часом стане панівною, вимагає, щоб податки були головним (за можливості єдиним) джерелом державних фінансів, більше того, держава повинна відмовитись від своєї власності і позбутись доходів, що отримує від її функціонування. Фон Юсті пояснює, що мінімізоване оподаткування стимулює розвиток виробництва і позитивно впливає на зростання доходів, тоді як доходи від державного підприємництва, створюючи умови для такої мінімізації, забезпечують інвестиційним ресурсом необхідну для конкурентоздатності національної економіки в міжнародному конкурентному середовищі прогресивну структуру народного господарства. Саме доходи від підприємництва держави дозволяють започатковувати потрібні виробництва, довкола яких зосереджуються і які обслуговують дрібні приватні виробництва. Фон Юсті вважав, що податки повинні бути «останнім» (залишковим) або вторинним засобом формування державних фінансів, і що ідеальна держава не буде оподатковувати своїх громадян взагалі. Це відображає один з найважливіших принципів камералізму, а саме, що держава має стати органічним учасником суспільних ринкових відносин і підпорядковуватись їхнім об'єктивним економічним вимогам; державне підприємництво має бути ефективним, але у процесі перерозподілу його доходів не можна керуватись лише міркуваннями економічної ефективності – у держави є важливіший показник ефективності, а саме – соціальна ефективність, той ефект, який отримає суспільство від системоутворюючого використання його економічного потенціалу.

Тобто, з погляду камералістів, держава виступає всього лише одним з учасників господарсько-економічної організації; громадяни, суспільство і держава не протистоять один одному, знаходяться у синергії. Тому

в такій конструкції держава за визначенням втручається в економіку і є її частиною, визначає напрями розвитку суспільства, відповідальна за структуру національної економіки. Державі належить організовувати, об'єднувати та захищати суспільство. Тому логічно, що різниця між державою, яка не втручається в стихійний економічний порядок, та державою, яка є його активною, дієвою складовою і продуктивним учасником суспільно-господарських процесів, не обмежується способами генерування державних доходів.

Ці державні доходи, за концепцією камералістів, мали по-особливому витратитись державою, оскільки саме через витрати (інвестиції) реалізується управлінська та економічна її функції. Метою формування фінансового ресурсу і, відтак, основною формою захисту суспільства від зовнішньої економічної експансії, за камеральною ідеологією, мала бути ефективна інвестиційна політика, заснована на вивіреній стратегії розвитку. Фактично, становлення нових поствестфальських держав завдячувало своїм успіхом наявності таких національних стратегій, які формувались, виходячи з природного і набутого потенціалу, кількості та якості робочої сили. Ними визначались пріоритетні сфери розвитку, які б стимулювали розгортання супутніх виробництв, а разом – забезпечували б конкурентоздатність країни у зовнішньому середовищі. Провідним елементом стратегії розвитку національної економіки того часу було будівництво інфраструктури – доріг, мостів, каналів, складів, портів тощо, і держава брала на себе фінансування цих робіт, відповідно формуючи новий ресурс державної власності та, тим самим, створюючи сприятливі умови для розвитку підприємництва. З метою акумулювання коштів і контролю за ними держава почала створювати державні банки. Дугорядний характер податкової системи у камеральній державі не означав непідконтрольності цього джерела державних фінансів – незначні за розміром податки чітко контролювались на всіх етапах, від стягнення до використання.

Виважена податкова і протекціоністська політика та заходи уряду зі стимулювання експорту відразу почали давати свої результати і уже наприкінці XVII століття сприяли розгортанню мережі виробництв і спонукали австрійських селян і ремісників здійснювати експансію на зовнішні ринки. Вимоги уряду до якості продукції як складника підвищення конкурентоздатності національних товарів, використання заохочувальних і контролюючих заходів виховували відповідальність виробників – австрійські ремісники славилися якістю своєї продукції, яка завдяки цьому

успішно експортувалась. Держава також стимулювала і заохочувала, виділяючи на це кошти з казни, розвиток інноваційних виробництв. Рецепти камералістів передували багатьом сучасним теоріям, зокрема теорії монополістичних переваг Й. Шумпетера. Згідно з їхнім вченням, розвиток виняткових, нетрадиційних виробництв (зокрема, у їхньому випадку – розгортання системи робіт по розбудові інфраструктури, налагодження виробництва рідкісних для регіону продуктів або товарів тощо) забезпечував тривалі експортні переваги і створював умови для освоєння та зміцнення позицій на зарубіжних ринках.

Активна торгівля з використанням природних умов – річкових шляхів, здійснювалася з усіма країнами-сусідами і навіть з далекою Руссю. Крім того, активізації зовнішньої торгівлі сприяла вибудована державою за кошти бюджету інфраструктура – система доріг (пізніше залізниць), складів, сховищ, портових мереж. Це сприяло активізації продажів товарів за кордон – австрійських вин, зерна, тканин та виробів із заліза, жваво йшла торгівля сіллю, яку видобували в нижньо-австрійських Східних Альпах.

Хоча основу економіки в середні XVII століття становило сільське господарство, завдяки камералістським зусиллям росли мануфактурне виробництво і фінансовий капітал, збільшувався видобуток заліза в Штирії і срібла в Тиролі. До кінця XVIII ст. Австрія вже була не тільки аграрною, а й промисловою країною. Навколо Відня почали працювати підприємства, що виробляли бавовняні і шовкові тканини, килими, хімікати, машини, озброєння, вироби зі шкіри та дерева, музичні інструменти. Активно розвивалися нові центри металообробки і текстильної промисловості. Вагомі доходи від експорту забезпечували галузі науки, освіти і мистецтва, розвиток яких свідомо підтримувала держава.

Пізніше, завдяки державним зусиллям з реалізації державної програми, спрямованим на розвиток національної (в тому числі і за формою власності) густої мережі залізниць – інноваційно-проривної галузі, було забезпечено зв'язок із найвіддаленішими регіонами, що повністю відповідало державній камеральній концепції вирівнювання рівнів розвитку всередині країни, як економічного, так і соціального. Залізниці формувались за визначеним планом, яким передбачалось підтягнення складської і портової інфраструктури і об'єднання їх у єдину систему комунікацій країни, яка мала вирішувати все ті ж самі завдання – нарощування експортного потенціалу і інтенсифікації експорту. Судноплавство також розвивалось і пов'язувалось із розвитком річкових мереж, будівництвом

каналів і портів.

Як вже зазначалось, важливим характерним складником ідеології камералізму було визнання ролі позаекономічних чинників суспільного прогресу. Серед таких чинників – людський ресурс, його освіченість і свідомість. Тому особливу увагу вони приділили видаткам (інвестиціям) на розвиток цього ресурсу, від якого в майбутньому очікували високої віддачі, особливо щодо господарського зростання і збільшення доходів. Зокрема, кошти вкладались в освіту, у створення (або стимулювання існуючих) шкіл ремесла, в науку, при цьому переважно у підготовку для роботи в тих галузях, які були визначені державою як стратегічні. Освітня сфера, релігійні інституції, книги, газети та інші масові видання також фінансово підтримувались і розвивались державою з певною метою – ідеологічного виховання нації. Для камералізму характерне розуміння завдання науки, як такої, що дасть відповідь на питання: «який тип політики повинна проводити нація, щоб стати освіченою і багатою». І у цьому контексті методологічними настановами меркантилізму стали такі: замкненість на суспільних інтересах, автаркичність і розумний протекціонізм, визначеність мети та шляхів її досягнення. Донесення змісту цієї політики до громадян розглядалось як важлива умова її реалізації і покладалось на ці інститути, тому камералістські держави не шкодували коштів на їхнє утримання і розвиток¹. Так, завдяки «шкільній політиці» держави початкова освіта у Австрії стала обов'язковою (причому, набагато раніше ніж у Прусії, Бельгії та Англії).

Таким чином, історично феномен державних фінансів у камералістській моделі був безпосередньо прив'язаний до стратегії національного економічного розвитку; фінанси відображали картину господарських процесів, можливості та межі виробництва і споживання, забезпечували підтримку господарського зростання і розвитку та, найголовніше, були важелем впливу на господарські і суспільні процеси. Державні доходи – сфера відповідальності держави, залежали від вибору стратегії господарської діяльності на всіх державних підприємствах – фабриках, шахтах, землях. Ефективність інвестування (державних витрат) в проекти і розвиток підприємств, здатних збільшити (або зменшити) їхню продуктивність, залежала від постановки цілей державою. Проте, як вже зазначалось, завжди на увазі малась соціальна ефективність цих витрат і їхня здатність акумулювати довкола державних виробництв підприємницьку

¹ Див.: Foucault M. *Power / Knowledge : Selected Interviews and Other Writings 1972–1977.* – L., 1980.

діяльність. Сама ідея державно-приватного партнерства була притаманна економічній політиці держави, і її метою було досягнення синергії у рамках загальносуспільних інтересів¹.

Як зазначав Ф. Редліх², якщо у рамках меркантилістської практики бюджет держави складався з бюджетів усіх учасників ринку, причому не «зливалися» у єдине ціле і не акумулювали кошти, а бюджет, яким могла розпоряджатися держава, формувався переважно за рахунок оподаткування їхньої діяльності, і це вимагало низки правил, існування великої кількості фіскалів, крім того, цей анархо-інтерактивний підхід до формування державних фінансів призводив до конфлікту між державою і підприємцями, а інституційна організація зборів породжувала проблеми, обумовлені і стихійністю ринку, і не контрольованістю суб'єктів, то камералізм дозволяв легко впорядковувати стосунки між державою і іншими учасниками ринку, глава держави був головним і єдиним суб'єктом – утримувачем і розпорядником бюджету, бюджетування було спрямоване на стабілізацію економіки, на керованість економічних процесів. Бюджет відіграв роль прогнозного індикатора, на який орієнтувались господарюючі суб'єкти, розглядаючи його як показник майбутніх внутрішньодержавних обсягів попиту та пропозиції, а держава орієнтувалася на стан розвитку господарств, оцінюючи їхні доходи і визначаючи оптимальні розміри оподаткування.

Фактично, процеси бюджетування стали в Австрії формою планування розвитку національної економіки і, попри всі сучасні трактування вад так званого тоталітаризму, вже на початку XVII століття в Австрії існувала розвинена система загального бюджетування, яка дозволяла робити точні прогнози темпів і напрямів економічного розвитку, а рівень розвитку статистики, на базі якої відбувалось бюджетування, відповідав чи не сучасним вимогам – австрійський Hofkammer збирав достовірні дані так надійно, що стало можливим здійснювати спільні розрахунки, аудіювати економічну діяльність підлеглих і готувати реалістичний бюджет на наступний рік³. Було введено поняття планових бюджетів – *etats provisional* і фактичних – *etats au vrai*. Камералісти, які власне і укладали ці бюджети, працювали над постановкою і вирішенням проблем, оцінювали і обліковували, контролювали процеси господарського розвитку. Бюджет державних робіт був детальним планом того, що буде зроблено за визначений

¹ Redlich F. Academic Education for Business // Business History Review.– 1957. – Vol. 31.

² Див. : Foucault M. Power / Knowledge : Selected Interviews and Other Writings 1972–1977.

³ Див. : Redlich F. Academic Education for Business.

час і при певних умовах; необхідні обсяги коштів розраховувались на підставі прогнозних цін (прогнози формувались на базі обстеження стану національного господарства та кон'юнктури ринку за його межами); передбачались ймовірні ризики і збитки; укладався бюджет торгових оборотів і доходів та збитків від реалізації вироблених товарів – він був основою планування обсягів виробництва. Від камералізму розпочинається облік грошей у обігу, що давав змогу уникати інфляції (так званий бюджет руху готівки – *Geldeinnahme-etat*, що також охоплював перелік всіх витрат, підготовлений із зазначенням всіх витрат. Цей рахунок повинен бути підставою для реєстрації всіх витрат). Уряд Австрії практикував бюджетування протягом усього XIX ст. і ця практика бюджетування та планування ментально вплинула і на методи організації роботи в сучасних умовах. По сьогоднішній день у Австрії за допомогою бюджетування, державного таргетування та індикативного планування виробництва забезпечується координація і високий рівень контролюваності фінансових операцій та ліквідності. Держава по сьогодні не усунута від економічної діяльності, від управління суспільно-економічними процесами, несе відповідальність за соціальну рівновагу.

У сучасних умовах домінування фінансово-банківського сектора в економіці європейських країн, особливо в Австрії за цими принципами вибудовані стосунки між державою та суб'єктами господарської діяльності, які опосередковуються державним банком, де зосереджена переважна частка державної власності і який обслуговує суттєву кількість банківських операцій приватного сектора: більше половини активів і трохи менше половини сукупного капіталу. Але лише австрійський державний банк дотримується вибудованої ще камералістами моделі – суворого обліку, підзвітності державі, коректора національної економіки, суб'єкта управління і планування, гаранта стабільності і основної складової прихованої автаркії. Цей банк працює, передусім, на інтереси національної економіки, захищаючи її та забезпечуючи їй умови для посилення конкурентоспроможності у глобальному середовищі.

Співвідношення між державним, національним приватним та іноземним капіталом у банківській системі в різних країнах Європи різне, але лише австрійський державний банк залишається домінуючою силою і є прикладом захисту національних капіталів на банківському рівні. У 2001 році, зважаючи на невеликі розміри внутрішнього ринку, Австрія погодилась «здати» істотну частину своєї підконтрольної національному банку приватної банківської системи іноземцям, створила прецедент успішної

роботи з дочірніми іноземними банками – зуміла домогтися не тільки збереження національного бренду, а й обумовити для країни статус банківського центру всієї Східної Європи. Продаж Банку Австрії німецькому НуроVereinsbank дозволив країні здійснити експансію на новий неосвоєний банківський ринок і забезпечити високу дохідність та підконтрольність значних банківських секторів в країнах перебування. Цей статус вдалося зберегти і при подальшому продажу, тепер уже НуроVereinsbank, італійському Unicredito та залишатися присутнім на ринку – бути банківським центром для всього регіону.

Якщо зважати, що державний банк Австрії контролює потоки фінансових капіталів не лише в країні, а й на ринках Східної Європи, можна зробити висновок, що камеральні принципи залишаються в дії.

Важлива роль державного капіталу, характерна для Австрії, зберігається і по сьогодні. Він здійснює вплив на роботу приватного сектора через систему важелів, зокрема і через бюджетування, і через створення специфічних соціальних і фінансових стимулів, через розвиток системи державно-приватного партнерства.

Як вже зазначалось, одним із провідних принципів камералізму, що позначився як на ментальності австрійців, так і на економічній політиці, що провадилась австрійською державою протягом століть, був комунітаризм, який дозволяв державі формулювати спільні для усього суспільства завдання розбудови економіки, вимагав єдності і економічного егоїзму щодо оточуючого країну середовища. Державна комунітаристська (нині – солідаристська) політика полягала у субсидарності, створенні умов вирівнювання можливостей та часткового перерозподілу багатств на користь нужденної частини суспільства. Ця політика стала характерною для Австрії з середини XVII століття і передбачала обмеження розмірів податків, допомогу бідним, навчання, підготовку та перепідготовку працездатних у випадку, коли ті до цього не мали або втратили роботу, забезпечення засобами виробництва, або створення державним коштом системи суспільних робіт з метою підвищення рівня зайнятості серед непрацюючих, побудова житла, шкіл і притулків для бідних, забезпечення інвалідів тощо¹.

Кожен австрійський імператор прагнув, щоб у його країні вивчалась камералістика, але 40-річне правління імператриці Марії-Терезії вважається золотою ерою в історії Австрії. Саме в цей період встановлюється

¹ Raeff M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800. – New Haven : Yale University Press, 1983.

міцна влада центру, засновується інститут державної служби, реформуються економіка, армія і система загальної та професійної освіти.

Загалом, незважаючи на бідність і розруху, що панували в Центральній Європі після укладення Вестфальського миру, найпершою реалізованою порадою камералістів для суверена Австрії було створення університетів. Ґрунтуючись на аналізі структури витрат і доходів, камералісти встановили, що університети є економічно важливими інституціями і можуть стати першою експортною галуззю. Потреба в кадрах і високий попит на них в країні зумовили відплив молоді (а з ними – значних коштів) на навчання за кордон, тому існувала нагальна необхідність залишати їх і їхні гроші в межах країни. Окрім того, залишаючись в країні, ця молодь могла б навчатись наукам, які потрібні для розбудови країни і її економіки. Було прораховано, що дешевше залучати відомих вчених до країни і забезпечувати їм високе утримання, ніж створювати умови для відпливу грошей з країни і кращих майбутніх професійних кадрів, які могли осісти за кордоном. Крім того, запрошені професори могли забезпечити високу якість професійної освіти в країні, і, чим більш високою визнаватиметься якість університетської освіти в Австрії, тим більше число іноземних студентів можна буде залучити до країни, тим самим забезпечивши доходи казни.

Окремо слід зауважити, що одним з найбільш важливих досягнень камералізму часів імператриці Марії-Терезії стало також формування за кошти державного бюджету університетської системи професійної підготовки державних службовців. Щоб убезпечити країну від «поганих економістів», які «розоряють країну», відбувалося створення мережі кафедр в університетах, які здійснювали «камералістські дослідження» і забезпечували спеціальну (за спеціалізаціями) професійну підготовку їх. У Відні було закладено основи інституціоналізації кафедр камералістики і національної політичної економії в 1752 році, а пізніше вони були створені в Інсбруці і Клагенфурті (1768).

Звичайно, в Австрії ціла низка університетів надавала, переважно, професійну освіту, метою якої було шліфування підприємницьких навичок. Проте державних службовців навчали саме камералізму і політекономії з тим, щоб вони могли ефективно здійснювати державні управлінські функції.

До інноваційних досягнень камералістів належить створення мережі кафедр, що здійснювали: професійну підготовку провідних, елітарних кадрів державної служби; формування нового методу практичної підготов-

ки, який передбачав спільну дослідницьку роботу професорів і студентів; визначення системи предметів і формування єдиного навчального змісту та плану підготовки, які передбачали, серед іншого, формування у слухачів державницького (комунітаристського) світогляду¹. Важливим моментом були саме інновації у формуванні навчальних курсів та змісту навчання. Традиційно університетські викладачі були далекі від безпосередньої практичної економіки і релій життя, тому якість університетської освіти державних службовців відзначалась загальним низьким рівнем практичної підготовки та нерозвиненістю організаторських здібностей, службовою некомпетентністю. Новий революційний метод навчання та практичної підготовки державних службовців, винайдений камералістами, полягав у концентрації уваги на практичних проблемах та шляхах їхнього вирішення². При цьому викладання та здійснення досліджень відбувалось за системою, яка збереглась до нинішнього часу. Семінарські заняття розглядались як доповнення до лекційних і на них відбувались дискусії. Практичні заняття передбачали спільну дослідницьку (розрахункову та аналітичну) роботу, яка проводилась студентами разом з професорами. Причому важливою умовою підготовки вважалося забезпечення навчального процесу бібліотекою і спеціальною будівлею для проведення практичних занять і семінарів. Найбільші досягнення при використанні цього методу були отримані в результаті співробітництва в рамках програми «Соціальної політики» – Verein für Sozialpolitik, оскільки, як вже зазначалось, суспільству були необхідні не просто економісти, а фахівці, що розробляли та реалізовували основи соціальної політики, яка розглядалась у контексті комунітаристських функцій держави.

Завдяки винятковій увазі до камеральної науки і освіти, камералізм систематизувався у новий напрям і вийшов на новий рівень узагальнень, «парадигмальної чистоти» та зручності використання в процесі освіти і підготовки економістів для «державного господарства». До предмета камералістики додалися проблеми «привілеїв та прав» – взаємин імператора і підданих, підвищення та вдосконалення доходів держави і ефективного використання їх у розбудові добробуту суспільства³. Камералізм став

¹ Braun H.-J. Economic Theory and Policy in Germany 1750–1800 // Journal of European Economic History. – 1975. – Vol. 4. – №. 2.

² Найповніше дослідження «академічних досягнень камералізму» належить Р. Стейду, який виклав їх у своїй роботі «Національна економіка як університетська наука» (опублікована в 1906-му році в Лейпцизькому університеті).

³ Описано : Schumpeter J. History of Economic Analysis.

наукою про господарство або мистецтвом ведення національного господарства, причому, до її предмета входили також внутрішні і зовнішні політика держави (економічний космополітизм і економічний націоналізм), державні фінанси, система оподаткування, економічна географія тощо. Вивчення цих наук здійснило істотний вплив на розвиток змісту підготовки службовців державної адміністрації. У рамках програм практичної політико-камеральної підготовки, поєднаної з вивченням юриспруденції (*Programm von practischen Collegiis juridico-politico-cameralibus*¹) відбувався пошук шляхів модернізації держави та державної служби. Одним з напрямів камералістських досліджень стало дослідження державного устрою, його внутрішньої організації, так званого «державного порядку»².

Згодом політекономію і камералізм почали вивчати у всіх університетах, а пізніше ці дисципліни у скороченому варіанті поширили на інші спеціальності, і університети, таким чином, стали центрами вивчення суспільно-господарських процесів, важливими центрами підготовки кадрів державників. Камералізм домінував у підготовці державних службовців протягом усього періоду Просвітництва в XVII і XVIII ст. і став методологічно цілісною наукою про державу, державний устрій і державне управління. Як «суспільно-політична наука» (*Staatswissenschaften*) камералізм став першим багатодисциплінарним підходом, а випускники відповідних кафедр були частково економістами, частково політологами, частково адміністраторами і адвокатами, але всі – державниками, основною метою яких було створення загальних благ і забезпечення суспільного добробуту підданих, а також виховання нації там, де зусилля окремих громадян могли бути недостатніми і в тих випадках, коли вони не розуміли або не бачили мети поставлених державою завдань – держава брала на себе завдання просвітництва широких мас підданих, а виконання цього завдання покладалось на освічену, раціональну державну еліту.

Панування камералізму у Європі протягом XVII–XVIII і аж до середини XIX ст. зіграло роль інфраструктурної революції в організації європейських суспільств і економік. Ситуацією камералізму була ситуація активного інституційно-державного будівництва, а не просто утворення наукових та академічних концепцій. Важлива відмінність камералізму від об'єктивістськи орієнтованої економічної теорії полягала в тому, що камералісти відповіли на «політичний опортунізм», притаманний інституційній еволюції і державному будівництву в XVII–XVIII ст.

¹ Ruggie J. Gerard. Continuity and Transformation in the World Polity. – P. 148.

² Ibid.

Спадковість камеральної політики притаманна і сучасній Австрії. Дві найсуттєвіших кризи, які пережила австрійська економіка, пов'язані з Першою та Другою світовими війнами, проте й у першому, і в другому випадку країна зуміла швидко відновити свій потенціал. Як і інші країни світу, що пережили світову війну, Австрія вкотре постала перед необхідністю наповнення новим, національним змістом поняття державності, створення новітніх засад політичної й економічної конкурентоздатності країни у світовому просторі. Потреба нарощування конкурентоздатності впливала із необхідності посилення країни, яка мала протистояти зовнішнім викликам: від її самодостатності залежав майбутній розвиток, її перетворення чи не перетворення на ресурсний додаток або ж на країну, що посідає відповідні позиції у світових рейтингах сили.

Тому після 1945 року Австрія повертається до теоретичних джерел камералізму – відновлює комунітарно-економічну, солідаристську складову камеральних принципів розбудови держави. Австрія змушена була повернутись до економічного націоналізму – парадигми розвитку з опорою на власні сили, яка пізніше була підкріплена політикою нейтралітету. Щодо ідеологічного забезпечення цих процесів питання не стояло – країна ментально була солідаристською державою, тому формування засад нової економіки логічно впливало із цих джерел.

Переваги обраної моделі полягали в можливості легко мобілізувати та об'єднати зусилля суспільства довкола спільної мети, підпорядкувати приватні інтереси загальносуспільним. Сприйнятливість до такої ідеології у Австрії, як вже зазначалось, забезпечувалась традиційними глибинними, сформульованими ще камералістами, цінностями, камеральною історією країни, а також підтримувалась активною соціальною політикою держави. При впровадженні власної економічної моделі розвитку в країні бралися до уваги такі історично притаманні, виховані камералізмом позаекономічні поняття як солідаризм, етатизм і рівність – стратегія формування системи солідаризму, яку декларував австрійський уряд, передбачала, водночас, утвердження основ патріотизму: гасла солідаризму і соціальної справедливості виконували важливе завдання – консолідували суспільство. Саме їхня відповідність національному менталітету мала стати рушійною силою консолідації нації довкола стратегічного завдання відновлення країни, яке належало розв'язати.

Австрійський уряд, як і вимагав свого часу камералізм, виходив з того, що конкурентоздатною може стати лише країна, яка має у своєму розпорядженні стійку економічну структуру, науковий і кадровий потенціал,

міцну ідеологічну базу, міцну державу, яка є потужним власником і реально впливає на перерозподіл суспільного багатства, стоїть на сторожі загальносуспільних, а не приватних інтересів.

Створення інституту потужної державної власності як важливого елемента, провідного каналу впливу на суспільно-економічні процеси, як основи гарантування економічної безпеки і, водночас, інструмента специфічної автаркії у Австрії традиційно, по-камералістськи сприймалося як формування об'єктивної бази вирішення завдань суспільної ваги – вони покладались на державний сектор економіки, вимагали застосування мобілізаційної моделі розвитку і, в основному, зводились до створення стратегічної, підпорядкованої національним інтересам структури економіки, до формування засад її конкурентоспроможності та здійснення економічного прориву, який би забезпечив у подальшому стійкий, експортоорієнтований (експансивний) розвиток. Державна власність виконувала функції формування економічної бази раціонального управління трансформаційними процесами і контролю за ними у всіх сферах, зокрема у сфері міжнародних економічних відносин; державного ресурсного, матеріального і фінансового потенціалу, який може бути використаний для побудови необхідної економічної структури (інноваційної економіки), для розгортання кумулятивних процесів у традиційних сферах – національних природних і набутих переваг; каналів впливу на всі економічні процеси – макроекономічну стабільність, кон'юнктуру, ціноутворення; сектора зайнятості і контролю за тенденціями на ньому; базового рівня заробітної плати та еталонів розвитку ринку праці; матеріальної бази стабільного забезпечення потреб соціальної сфери.

Відтак державна доктрина розвитку полягала у формуванні стійкої самодостатньої економічної структури, ядром і метою якої є створення високотехнологічного матеріального виробництва, а не хисткої, зовнішньозалежної фінансової економіки. Загальнонаціональна, державна власність виступала гарантом формування необхідної національної економічної структури і її розбудови в заданому напрямі. Приватній власності відводилась роль стабілізатора економічного і соціального розвитку, а також супутня функція.

Австрійський уряд, як і свого часу камералісти, розглядав конкурентоспроможність як явище зі сфери міжнародних економічних відносин, необхідну умову паритетного існування на світових ринках. Тобто в основу ідеї конкурентоспроможності була покладена традиційна камеральна теза, що на світових ринках насправді конкурують держави, а не індиві-

дууми. У розвиток цієї тези додавалось, що конкуренція всередині країни між дрібними і середніми приватними підприємцями розбалансовує економічну стабільність, тому вимагає координації з боку держави. Була запропонована форма такої координації, яка не суперечила інтересам приватних підприємців, але узгоджувала їх з загальносуспільними – індикативне і договірне планування: уряд визначає пріоритетні напрями розвитку і підключає до вирішення завдань приватних підприємців, проте не покладається на їхню ініціативу, яка могла б спровокувати економічний розвиток у небажаному напрямі, а також відволікала б ресурси зі стратегічних.

У контексті вирішення цих проблем була проведена широкомасштабна націоналізація банків і промислових концернів. Крім того, уряд стимулював формування приватно-державних монополій, які мали знаходитись під контролем держави, аби сприяти досягненню загальносуспільних економічних цілей. Фактично, урівноваження економіки та дії чинників економічного зростання пов'язувались із ефективністю державно-монополістичного капіталізму та, на першому етапі відновлення – з раціональним протекціонізмом.

Націоналізація найбільших банків підірвала позиції фінансового капіталу, і держава змогла взяти під жорсткий контроль цю важливу сферу. Проте додатковими заходами до прямого регулювання сфери стали державно-приватне партнерство, зокрема з іноземними комерційними і державними банками, та регулятивна політика Національного банку. Політика уряду зводилась до контролю за цією сферою і запобігала фінансовій монополії і фінансовим маніпуляціям, міжнародним спекулятивним операціям, впливу капіталів і, водночас, гарантувала безпеку їхньої діяльності, відтак, зміцнення довіри до банківської сфери.

Держава корегувала процеси створення на базі банківської системи потужного корпоративного інвестора (відбулось поєднання і часткова підміна функцій ринку цінних паперів), причому впливала на сфери розміщення капіталів. За такої ситуації суперечність між інтересами суспільства, представленого державою, і власниками грошових капіталів певною мірою розв'язувалась, а відповідальність за раціональне їхнє використання покладалася, водночас, і на інвестора, і на державу.

Кредитна система країни також спиралася на державну власність: корпоративна відповідальність (коли до числа корпоративних інвесторів входить держава) стала дієвою формою узгодження суспільних і приват-

них інтересів і не суперечила параметрам ринкової моделі саморозвитку – з одного боку, держава у цій сфері виступала власником-підприємцем, з іншого, саме держава ставала гарантом стабільності розвитку цієї сфери, маючи змогу захистити її від зовнішньої конкуренції. Не підлягає сумніву, що присутність держави у фінансовій, кредитній, банківській сферах підвищила імідж і привабливість цієї сфери для інвесторів.

При цьому, слід звернути увагу на те, що світова спільнота не раз намагалась втрутитись у ситуацію та примусити Австрію йти шляхом ліберальної модернізації, якої уряд уникав, посиляючись на необхідність спочатку відновити економічний потенціал, та продовжуючи використовувати обережний протекціонізм і економічний націоналізм. Уряд Австрії усіма своїми діями підкреслював невтручання у світову політику і зосередженість на відновленні. До 1954 року обсяг продукції заводів і шахт, а також сільського господарства і лісової промисловості практично повернувся на довоєнний рівень.

У 1955 році з підписанням Державного договору про відновлення незалежної і демократичної Австрії, прийняттям Декларації про її незалежність, схваленої СРСР, США, Великобританією, Францією і Австрією, для цієї країни закінчився окупаційний період. Австрія була визнана суверенною і незалежною державою, і того ж року австрійський парламент прийняв конституційний закон, що проголошував вічний нейтралітет і відмову в майбутньому від участі в будь-яких військових альянсах, а також заборону на розміщення будь-яких військових баз на своїй території. З цього моменту Австрія будувала свою зовнішню політику відштовхуючись від принципу постійного нейтралітету, що насправді означало для неї можливість проводити власну, незалежну камеральну політику.

З цього часу починається новий період у розвитку Австрії – свідоме формування засад інноваційної конкурентоспроможної національної економіки, яка чималою мірою завдячувала потужному, інноваційному, контрольованому державою фінансовому сектору і здоровому національному економічному егоїзму.

Нейтралітет Австрії сприяв тому, що вона стала місцем розташування багатьох штаб-квартир міжнародних організацій: лише у Відні розташовуються 25 штаб-квартир найбільших МО, таких як підрозділи ООН, Віденський міжнародний центр, МАГАТЕ, ОПЕК, ОБСЄ. Безліч штаб-квартир транснаціональних компаній і корпорацій розміщуються в австрійських містах, мотивуючи це стабільністю і передбачуваністю її внутрішньої і зовнішньої політики, надійності, прозорістю фінансових операцій, високим

рівнем страхової безпеки, компетентністю і непідкупністю місцевих чиновників. Якщо повернутись до вчень камералістів, саме ці принципи розглядались ними як провідні для формування сприятливого, зокрема й інвестиційного, середовища міжнародної діяльності на території країни.

Сьогодні, незважаючи на обмеженість природних ресурсів, Австрія – одна з найбагатших держав світу, яка незмінно знаходиться в першій десятці найкомфортніших для життя країн. Гнучка економічна політика Австрії допомагає долати труднощі, пов'язані зі світовими кризами. Її зміст понині визначається камералістськими принципами пріоритетності загальнонаціональних інтересів над приватними, економічного егоїзму щодо глобального середовища, продуманими кроками з реалізації інтересів суспільства.

Зокрема, особливим прикладом національно орієнтованої політики у контексті вчень камералістів є політика Австрії щодо залучення іноземних інвестицій, які це вчення вимагає розглядати з великими застереженнями. На відміну від ліберальної доктрини, камералісти розглядали інвестиції з точки зору їхнього впливу на ретельно вибудовану економічну структуру та конфігурацію національного ринку інвестицій і вітали лише ті іноземні інвестиції, які відігравали обслуговуючу роль щодо національних. У сучасній Австрії приплив іноземних інвестицій до країни, як і відплив національних капіталів, і досі контролює уряд. Прикладом тому можуть слугувати взаємини у цій сфері, які вибудовує Австрія з іншими країнами – потенціальними інвесторами. В основу цих відносин з боку Австрії покладаються дві вимоги: сприяння експорту капіталів з метою освоєння і здобуття домінантних позицій на зовнішніх фінансово-інвестиційних ринках та обмеження припливу неконтрольованих інвестицій з-за кордонів країни.

У своїх інвестиційно-фінансових стосунках з іншими країнами австрійські інвестори віддають перевагу державним монополіям або тим суб'єктам інвестиційної діяльності, які контролюються державами. Так, сучасні обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку Австрії сягнули близько 130 млрд євро і становлять майже 43 % ВВП країни, що є високим показником навіть для Європи. Проте більша частина цих інвестицій працює на економіку Австрії за кордоном, а найбільш бажаним інвестором, допущеним в країну, є Німеччина, яка також жорстко контролює міжнародні інвестиційні потоки. Провідними інвесторами виступають німецькі компанії, підконтрольні уряду Німеччини, а акцепторами – австрійські банки і компанії, підконтрольні уряду Австрії. Це дозволяє не

лише направляти потоки інвестицій у бажаному напрямі, але й гарантувати їх та ризики, пов'язані з їхнім застосуванням на державному рівні.

Водночас, важливим принципом політики Австрії в інвестиційній сфері стала диверсифікація інвестиційних потоків з тим, щоб не зав'язуватися на інвестиціях з однієї країни – якщо раніше на Німеччину припадало більше 40 % прямих іноземних капіталовкладень, то тепер частка німецьких інвесторів становить близько 25 %, тоді як зросла частка іншого «генерального» інвестора – Італії. Останнє двадцятиліття спостерігається також нарощування капіталовкладень з інших країн ЄС, що визначається поглибленням європейської інтеграції, яка веде до стирання економічних бар'єрів на кордонах, проте щодо них особливість політики Австрії полягає в тім, що ці інвестиції акумулюються у контрольованих урядом секторах. З метою контролю за рухом інвестицій в Австрії створене Федеральне агентство сприяння інвестиціям, яке насправді корегує і контролює ці процеси.

На особливу увагу заслуговує залучення капіталів з Росії – країни з великим інвестиційним потенціалом і давніми традиціями співпраці з Австрією. У своїй політиці взаємин з РФ Австрія керується кількома міркуваннями абсолютно камералістського характеру: по-перше, експансіоністськими – вона забезпечує собі присутність на досить ємному російському ринку капіталів і за останні десятиріччя посіла там панівні позиції, причому, здобула пріоритетне право освоєння контрольованого державою інвестиційного ринку; російські капітали, які залучаються переважно приватними австрійськими банками, працюють на територіях інших країн, тобто ці банки є, фактично, посередниками; бізнес на території Австрії може бути лише спільним з переважаючої часткою австрійських інвестицій; обмежувальні правила реалізації спільних проєктів у будь-який час дозволяють Австрії згорнути спільний бізнес.

Нарощування обсягів прямих російських інвестицій у Австрії, які за обсягом посідають 6-те місце, пов'язане з історією – після закінчення Другої світової війни СРСР заволодів активами, конфіскувавши нацистську власність, проте у 1955 році він повернув у власність австрійської держави 149 промислових підприємств, Дунайську судноплавну компанію, нафтові промисли і НПЗ у обмін на великі компенсаційні виплати і поставки нафти та цілу низку преференцій і можливостей. Зокрема, для обслуговування радянської зовнішньої торгівлі в 1958 році «Індержстрах» заснував в Австрії страхову компанію Garant; у 1974 році у Відні було створено радянський закордонний банк Donau Bank; у 1991 році «Газ-

пром» став власником майже 75 % акцій фірми GHW, яка отримала прямий доступ на роздрібний газовий ринок (Австрія першою в ЄС відкрила таку можливість для росіян). Слід акцентувати увагу на тій обставині, що всі ці інституції контролювані державою і їхня діяльність узгоджується з урядом Австрії. Якщо для низки європейських країн сьогодні «Газпром» є проблемою, то в Австрії він досі входить в число провідних російських інвесторів в економіку, але на вимогу Австрії концерн інвестує «з нуля» і життєздатність його проектів повністю залежить від волі уряду країни, хоча подібні проекти непритаманні російським транснаціональним корпораціям. Наприклад, у 2007 році «Газпром», точніше, його німецька дочірня структура Wingaz, спільно з німецьким партнером закінчив у Австрії зведення першої черги великого газосховища Heidach, у 2011 році – другої черги, вклавши кілька сотень мільйонів євро¹.

На умовах повного узалежнення від політики уряду працює на австрійському ринку інша російська транснаціональна корпорація «ЛУКОЙЛ», яка навіть не має в Австрії мережі АЗС, хоча роздрібний збут налагоджено нафтовим гігантом у двох десятках європейських країн. У 2007 році за 1,2 млрд євро російська корпорація «Базовий елемент» придбала 30 % акцій австрійської будівельної компанії Strabag, але її бізнес зосереджений за межами Австрії, насамперед у Німеччині. Сьогодні російський інвестор володіє всього лише 17 % акцій компанії – можливість зниження частки у разі порушення корпоративних правил закладена в умовах угоди. Обмежувальні умови, які висувають австрійські банки і компанії, впливають з раціональної камеральної політики країни.

Інвестиційна політика уряду є виразною і прозорою: уряд швидко реагує на ситуацію в секторах національної економіки, спрямовуючи туди державні інвестиції та залучаючи на умовах підконтрольності іноземні. При хороших макроекономічних показниках темпи зростання валової доданої вартості в окремих секторах можуть істотно відрізнятись від загальної динаміки ВВП. Наприклад, у будівельній галузі останніми роками динаміка стала гіршою, ніж у середньому в економіці. Проте залучення інвестицій у цю галузь урядом не розглядається як пріоритет, оскільки членство країни в ЄС багато в чому компенсує недоліки внутрішнього ринку.

Держава впливає на інвестиційні процеси, пропонуючи компаніям додаткові стимули для інвестування, перш за все в рамках регіональної

¹ Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 10–11.

та інноваційної політики. Зростаюча конкуренція з боку країн Центрально-Східної Європи змушує австрійський уряд, наприклад, полегшувати податкове навантаження на підприємства. Федеральне агентство зі сприяння інвестиціям, а також аналогічні відомства в кожному з дев'яти суб'єктів федерації, також намагаються надавати фінансову та інформаційну підтримку бізнесу та запроваджують інші стимулюючі заходи – надають пільгові кредити національним компаніям з тим, щоб ті змогли мати вирішальну частку в спільному проекті, або субсидують їхню діяльність у період започаткування проекту. Іноземні інвестори також мають враховувати, що економіка Австрії зберігає риси своєрідної, камеральної національної економічної моделі, яка використовувалась в історичному минулому й була використана в повоєнний період, і за якої держава відіграла провідну роль в економіці країни. Це суттєво позначається на сучасній економічній політиці і є специфічною формою автаркії. Так, навіть під час структурної перебудови економіки, коли було прийнято рішення про залучення іноземних капіталів до країни, в умовах масштабної приватизації роль державного холдингу Österreichische Industrieholding (ÖIAG) помітно скоротилася, проте виводячи більшість компаній на фондовий ринок, ÖIAG зберігала блокуючі пакети акцій у таких ключових компаніях, як найбільший нафтовий концерн країни і ключовий учасник газотранспортного проекту «Набукко» (31,5 %), Telekom Austria (28,4 %) і Österreichische Post (52,9 %), а гірничовидобувна компанія GKB-Bergbau взагалі залишилася в 100 % власності держави. Тобто компанії, які були структуроутворюючими або мають виняткове значення для національної безпеки, як і за часів камералізму, не могли бути повністю приватизованими і залишались під контролем держави¹.

Сьогодні для бізнесу Австрії характерна націленість на розвиток особливих відносин з країнами Центральної та Східної Європи. Тривалий час ділові кола Австрії розглядали країни колишньої Австро-Угорської імперії як своєрідний «домашній ринок». У роки «холодної війни» Австрія охоче і на свою користь виконувала посередницькі функції між соціалістичним і капіталістичним блоками. Після падіння «залізної завіси» австрійські компанії розпочали масштабну господарську експансію на ринки сусідніх постсоціалістичних країн. При цьому конкуренцію з боку більш потужних німецьких і італійських компаній вдалося частково використати в інтересах австрійської економіки – транснаціональним корпораціям

¹ Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве.

виявилось вигідніше спочатку засновувати великі регіональні дочірні структури зі штаб-квартирами в Австрії, а вже потім за їхньою допомогою закріплюватися на ринках Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Хорватії та інших країн. Не випадково за обсягами залучених австрійських прямих інвестицій ці країни виявляються попереду інших європейських держав (за винятком Німеччини). Їхні економіки суттєво узалежнені від економіки Австрії. Тепер, щоб придбати активи в цих країнах, інші країни змушені вдаватися до посередництва Австрії. Так, наприклад, інвестиційна угода з російською участю – придбання «Ощадбанком» 100 % акцій Volksbank International (VBI) була, фактично, придбанням у австрійського Österreichische Volksbank і його західноєвропейських партнерів по проєкту VBI доступу на банківські ринки Чехії, Словаччини, Угорщини, Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини.

Ще одним важливим елементом австрійської економічної моделі, що споріднює її з камеральною, є опора на принципи «соціального партнерства» в суспільстві. З одного боку, реалізація концепції «безконфліктного трудового клімату» забезпечує низьке безробіття, з іншого – вона означає широку участь трудових колективів у вирішенні основних проблем підприємств. Це в принципі обмежує свободу рішень власників компаній, які потім несуть господарську відповідальність за наслідки досягнені з робітниками компромісів. Проте навіть у період найнесприятливішої світової кон'юнктури рівень безробіття в Австрії залишався нижчим, ніж 5 %, а в даний час знизився до 4,0 %.

Соціальне вирівнювання в Австрії, як і в період активного застосування камералізму, розглядається як важлива умова стабільності й економічної рівноваги в суспільстві, а також важлива умова розвитку економіки та раціональності її структури. У країні приділяється велика увага просвітницькій діяльності, результатом якої є високий рівень свідомості соціуму. Незважаючи на те, що економіка Австрії стабільна, а рівень життя високий, австрійці ставляться до власної економіки не утилітарно. Соціальні обстеження показують, що австрійці вважають ринкову економіку соціально неефективною, оскільки, на їхню думку, вона супроводжується варварським винищенням ресурсів, забрудненням навколишнього середовища і соціальною поляризацією. Якщо врахувати, що для Австрії характерне дбайливе ставлення до природи і вкрай виражена соціальна політика, стає зрозуміло, що громадян хвилюють не лише їхні особисті інтереси – це свідчення високої комунітарної свідомості громадян країни, які хочуть зробити існуючий глобальний порядок «екологічнішим» і

«людянішим», тобто вони прагнуть посилити захист природи, раціональніше використовувати ресурси і зміцнювати соціальну справедливість. Країна вміє жити, обмежуючи споживацькі потреби – не випадково вона чи не єдина з усіх країн Євросоюзу змогла дотримуватись Маастрихтських критеріїв у сфері державних фінансів – 3 % бюджетного дефіциту, і у 2011 році стабілізувати розмір державного боргу на рівні 72 % ВВП, забезпечивши цим цілком закономірну зацікавленість прямих іноземних інвесторів до своєї економіки.

Таке ставлення соціуму до глобальних проблем сучасності в Австрії виховується за камералістськими рецептами церквою, засобами масової інформації, школою, університетами, які не обмежуються формуванням у студентів вузько-професійних навичок, а виховують, водночас, відповідального громадянина, забезпечуючи його системну багатосторонню підготовку. Висока якість освітніх послуг, які вміщують також виховання широкого світогляду, забезпечує Австрії високий попит на них з боку багатьох країн світу, завдяки чому освіта є важливою дохідною галуззю її економіки.

Як і за часів камералізму, високий рівень комунітарної свідомості дозволяє країні об'єднувати громадян довкола спільної мети.

У сучасному світі засади камералізму знаходять свій відбиток не лише у функціонуючій моделі Австрійської республіки або багатьох інших європейських країн, вони стали базовими, наприклад, при укладанні Маастрихтської угоди – зафіксовані в Угоді принципи інституційного будівництва Європейського Союзу точно повторюють сформульовані фон Вольфом камеральні підходи до субсидіарності та інституційної синергії, зокрема в Угоді прописані реальні кроки з розбудови солідарної системи відносин країн, а також, що інституції Європейського Союзу будуть вирішувати лише ті проблеми, які не можуть бути більш ефективно вирішені окремими державами-членами. А це означає, що Україні на шляху інтеграції до ЄС, у її прагненні до конвергенції з такими країнами як Австрія, перш за все, слід адаптувати їхній камеральний досвід.

Татаренко Наталия. Камерализм как ментальная и экономическая составляющая развития Австрии.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности австрийского камерализма как оппозиции англосаксонским учениям. На исторических примерах показано влияние камерализма на становление современной Австрии.

Ключевые слова: камерализм, ментальность, экономика, развитие, Австрия.

Tatarenko Natalija. Cameralism as mental and economic components of Austrian development.

Annotation: The article analyses features of Austrian cameralism as opposition of to Anglo-Saxon doctrine. The influence of cameralism on the making of modern Austria is shown through historic examples.

Keywords: cameralism, mentality, economy, development, Austria.

Пивовар Сергій

Встановлення державних відносин між Австро-Угорщиною та Україною (1918 рік)

Анотація: Проаналізовано процес встановлення державних відносин між Австро-Угорщиною та Українською Народною Республікою в 1918 році. Визначено чинники, що обумовили напруженість, неоднозначність і суперечливість австро-українських відносин, спричинили відмову Відня від ратифікації мирного договору. Обґрунтовано залежність втрати Україною національної державності від рішення керівництва УНР щодо підписання сепаратного миру з державами Четверного союзу.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Україна, державність, відносини, переговори, договір, ратифікація.

Актуальність дослідження процесу встановлення українсько-австрійських державних відносин у 1918 р. зумовлена необхідністю переосмислення досвіду минулого у зв'язку з сучасними проблемами формування та реалізації зовнішньої політики країни, необхідністю всебічного аналізу та наукового узагальнення історичного досвіду дипломатичної діяльності українських державних утворень щодо захисту національних інтересів. Критичне осмислення та врахування помилок і уроків минулого може сприяти пошукам оптимальної зовнішньої політики України на сучасному етапі.

Українська Центральна Рада (далі – УЦР) від самого початку своєї діяльності прагнула завершення війни і встановлення загального миру. Проте дотримання керівництвом УЦР курсу на автономію України в складі федеративної Російської держави призводило, за словами учасника тих подій Павла Христюка, до того, що вона «безсило топталася на місці, не знаючи, з якого боку підійти до справи миру»¹.

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. – Відень-Прага, 1921. – Т. 1. – С. 91.

Ситуація змінилась після більшовицького перевороту в Петрограді в жовтні 1917 р. Декрет про мир пропонував усім воюючим країнам негайно розпочати мирні переговори. Однак УЦР не визнала більшовицької Ради народних комісарів (далі – РНК), закликаючи до створення законного уряду, який би репрезентував усі складові частини Російської республіки. Маючи на увазі саме такий уряд, УЦР у III Універсалі зобов'язувалася вжити «рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори... Волею і іменем Української республіки ми, Українська Центральна рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше»¹.

Проте зі створенням нового всеросійського уряду альтернативного до РНК нічого не виходило. Натомість більшовики, виступаючи від імені всіх народів колишньої Російської імперії, 20 листопада (3 грудня н. ст.) розпочали переговори про перемир'я з Четверним союзом. Організувавши активну антиукраїнську пропагандистську кампанію, російська делегація заявляла, що «буржуазна» УЦР відмовляється від укладення миру без анексій і контрибуцій.

За цих умов УЦР змушена була перейти від тривалих обговорень і декларативних заяв до здійснення перших самостійних практичних кроків у зовнішньополітичній сфері. 21 листопада (4 грудня) надзвичайне засідання Малої Ради ухвалило важливі рішення: про направлення представників від Генерального секретаріату «на fronti для ведення переговорів в справі перемир'я», про звернення від імені УНР «як до союзних, так і до ворожих держав з пропозицією розпочати мирні переговори...»². Водночас, Південно-Західний і Румунський fronti були об'єднані в один Український фронт, підпорядкований уряду УНР. 29 листопада (12 грудня) Генеральний секретаріат вирішив направити на мирні переговори українську делегацію, надавши їй відповідні інструкції щодо участі у переговорах з державами Четверного союзу. 3 (16) грудня представники УНР М. Левитський, М. Любинський і Ю. Гасенко прибули до Брест-Литовська.

Не маючи повноважень на участь у переговорах, українські делегати спочатку обмежувалися приватними розмовами з членами інших делегацій. Під час бесід з'ясувалося, що делегації Австро-Угорщини та Німеччини зацікавлені в участі у переговорах української сторони. Ініціатором підготовки мирного договору з Україною була Німеччина. Будучи впев-

¹ Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 23 листопада. – № 2.

² Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 469.

неною в остаточній перемозі, вона прагнула вирішити питання Східного фронту і передислокувати війська на Західний фронт. Проте й головний союзник Німеччини також був надзвичайно зацікавлений у якнайшвидшому укладенні миру з Україною.

Напередодні Першої світової війни Австро-Угорська імперія була основною базою легального українського національного руху, що зумовлювалося наявністю в її складі Закарпаття, Північної Буковини та Східної Галичини з переважно українським автохтонним населенням. Деякі австрійські політики сподівалися на приєднання до імперії за сприятливих обставин Наддніпрянської України. На початку війни офіційний Відень визнав себе прихильником ідеї утворення незалежної України. Так, у листопаді 1914 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Леопольд фон Берхтольд наголошував, що головною метою імперії в цій війні «є тривале послаблення Росії, заради чого ми в разі нашої перемоги вітали б виникнення українського державного утворення»¹. Проте надалі, попри запевнення віденських урядовців, які давалися конфіденційно, ідея української державності вищою владою Австро-Угорщини відкидалася.

У першій половині 1917 р. новий імператор Карл I проводив таємні консультації з керівництвом Антанти, виявляючи мирні ініціативи, що суперечили інтересам навіть союзної Німеччини. Наприкінці 1917 р. можливість укладення мирного договору з Антантою обговорювалась у середовищі австро-угорської еліти. За цих умов дипломатична активність УНР, яка прагнула миру, сприймалась у Відні як світло в кінці тунелю. Дотримуючись принципу досягнення миру без анексій і контрибуцій, Австро-Угорщина у переговорах з Україною мала цілком прагматичні інтереси. Її зацікавленість обумовлювалась тим, що наприкінці 1917 р. країна постала перед продовольчою кризою, спричиненою затяжним характером війни і неврожайним роком. Прагнучи якомога скоріше вирішити цю проблему, імперський уряд розглядав підписання мирного договору з «хлібною» Україною як можливий порятунок із надзвичайно складної ситуації.

Тим часом, 2 (15) грудня Росія та Четверний союз підписали договір про перемир'я, яке мало тривати з 4 (17) грудня 1917 р. по 1 (14) січня 1918 р. У перший же день перемир'я РНК Росії опублікувала «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», а наступного дня прийняла рішення про початок війни з УНР. Розпочав-

¹ Цит. за: Перепада В. В. Еволюція українсько-німецьких відносин у умовах Першої світової війни та Української революції: дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – С. 39.

ся наступ більшовицьких військ, який не могли стримати вірні УНР військові частини. 12 (25) грудня у Харкові більшовики проголосили Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а також федеративною частиною Російської Республіки. Було обрано ЦВК рад України, який оголошувався вищою державною владою в республіці, а також – створено альтернативний Генеральному Секретаріатові уряд (Народний Секретаріат). Делегація маріонеткової радянської влади в складі голови Всеукраїнського ЦВК Юхима Медведєва і народного секретаря з військових справ Василя Шахрая відправилась до Брест-Литовська, відвідавши по-дорозі Петроград й отримавши 3 (16) січня інструкції від вождя більшовизму Володимира Леніна. Увійшовши до складу російської делегації, вони заявили, що є законними представниками влади трудящих мас України.

Створення альтернативного уряду та здійснення більшовицької інтервенції, підписання Росією перемир'я з Четверним союзом і загроза укладення ними сепаратного мирного договору, безпосередньо вплинули на прийняття керівництвом УНР рішення про активізацію зусиль щодо участі української делегації у мирних переговорах. У день початку переговорів у Брест-Литовську, 9 (22) грудня, Мала рада схвалила офіційну ноту уряду, в якій зокрема зазначалося, що УНР «в особі Генерального секретаріату стає на шлях самостійних міжнародних стосунків», який, «прямуючи до найскорішого наближення... загального миру і надаючи велику вагу всім спробам, які можуть наблизити його здійснення, вважає конче потрібним мати своє представництво на конференції в Брест-Литовському...»¹. 11 (24) грудня ноту було надіслано всім воюючим і нейтральним державам. Цього ж дня Генеральний Секретаріат прийняв рішення про направлення на переговори самостійної делегації уряду УНР, яка отримала повноваження діяти незалежно від делегації РНК. На цей час керівництво УНР продовжувало орієнтуватися на Антанту. Водночас, переважна більшість членів УЦР плекала ілюзію, що мирна політика України призведе до загального миру.

13 (26) грудня держави Четверного союзу надіслали відповідь, в якій зазначали, що готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах. 15 (28) грудня, заслухавши свого представника у Брест-Литовську М. Любинського, УЦР ухвалила «взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами»

¹ Українська Центральна рада. – Т. 1. – С. 528, 529.

і підтвердила рішення Генерального секретаріату про негайне відправлення до Брест-Литовська делегації УНР¹.

19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) на переговори прибула делегація УНР у складі Михайла Полоза, Олександра Севрюка, Миколи Левитського, Миколи Любинського, Сергія Остапенка. Керівник делегації Всеволод Голубович у цей час отримував офіційні інструкції від українського уряду.

22 грудня (4 січня) на засіданні уряду УНР було прийнято рішення про перейменування Секретаріату національних справ на Генеральне секретарство справ міжнародних, а також надано йому відповідні повноваження щодо здійснення національної зовнішньої політики.

Того ж дня керівник австрійської делегації у Брест-Литовську, міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Оттокар Чернін одержав від імператора Карла I листа. У ньому, зокрема, йшлося про те, що «доля монархії і династії повністю залежить від якнайшвидшого укладення миру в Брест-Литовську». Імператор переконував свого міністра, що інакше «відбудеться революція, навіть якщо й поліпшиться ситуація з продовольством»². О. Чернін записав у своєму щоденнику: «Єдиний вихід із становища полягає в швидких і енергійних переговорах з українською делегацією...»³.

27 грудня (9 січня) почався другий етап мирної конференції. На пленарному засіданні 30 грудня (12 січня) О. Чернін від імені держав Четверного союзу проголосив, що представники УНР визнаються самостійною делегацією і повноправним учасником переговорів⁴. Визнання державно-правового статусу України та її дипломатичної делегації як самостійного суб'єкта на мирних переговорах, а також фактично схвалення цього факту делегацією Росії, мало велике значення і безпосередньо вплинуло на переговорний процес.

Однією з найважливіших проблем австрійсько-українських переговорів була подальша доля Буковини та Галичини. Напередодні поїздки до Брест-Литовська з членами української делегації зустрівся голова УЦР Михайло Грушевський. Він звернув особливу увагу дипломатів на необхідність боротьби за соборність українських земель. Зокрема, йшлося

¹ Нова рада. – 1917. – 17 грудня.

² Цит. за: Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. – М., 2009. – С. 167.

³ Цит. за: Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С. 150.

⁴ Народня воля. – 1917. – 31 грудня.

про включення до складу УНР Буковини, Закарпаття, Східної Галичини, Підляшшя та Холмщини¹.

У ході попередніх переговорів з'ясувалося, що Німеччина погоджувалася передати Україні Волинь і Холмщину, натомість Австро-Угорщина чинила спротив, оскільки ще раніше пообіцяла українські етнічні землі Холмщини та Підляшшя полякам. Щодо Буковини та Галичини позиція обох Центральних держав була негативною. Австро-Угорщина зокрема побоювалася, що реалізація принципу самовизначення в Буковині та Галичині буде небезпечним прецедентом, який спричинить ланцюгову реакцію в усій багатонаціональній імперії.

6 (19) січня на переговорах обговорювалось питання створення з Буковини та Галичини окремого коронного краю, а також українсько-польського кордону на захід від Бугу. На пропозицію української делегації надати можливість населенню Буковини та Галичини вирішити свою долю шляхом плебісциту, О. Чернін заявив, що делегати УНР не мають права говорити від імені всіх українців, особливо тих, що живуть у межах Австрійської імперії. Він аргументував це тим, що, згідно з III Універсалом, Україна є частиною Російської Федерації. Зрештою сторони погодилися на поступки. УНР відмовилася від претензій на землі Галичини та Буковини, домовившись про об'єднання цих територій в окрему провінцію в складі Австро-Угорщини. Натомість австрійська сторона через загрозу голоду погодилася на передачу Україні Холмщини. «Я не можу і не маю права спокійно дивитися, як тисячі людей помирають від голоду лише для того, щоб отримати схвалення поляків, коли є можливість цим людям допомогти», – писав О. Чернін у своєму щоденнику².

Стосовно домагань української сторони створити з Буковини та Галичини окремий український коронний край 8 (21) січня О. Чернін доповідав імператору Карлу I. Наступного дня під головуванням імператора відбулася нарада, на якій обговорювалось питання перспективи підписання мирного договору з УНР. О. Чернін у своїй доповіді обґрунтував необхідність негайного укладення мирної угоди з Україною на максимально вигідних умовах. Його підтримав прем'єр-міністр Австрії барон Ернст Ріттер фон Зайдлер. Зрештою уряд ухвалив укласти мирний договір з Україною.

¹ Севрюк О. Берестейський мир: (Уривки зі споминів) // Берестейський мир: 3 нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9.IV.1928: Спомини та матеріали. – Львів; К., 1928. – С. 146.

² Цит. за: Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. – С. 169.

Обґрунтовуючи необхідність укладення угоди з Україною у виступі перед членами австрійської делегації 11 (24) січня, О. Чернін пояснював: «Йдеться не про імперіалістичні чи анексіоністські плани, а про те, щоб забезпечити наших громадян тією винагородою, яку вони зрештою заслужили, так довго і терпляче благаючи про допомогу, і поставити продовольство, якого люди так чекають...». Міністр пояснював, що спротив цьому курсу зруйнує сподівання на мир і зірве поставки зерна¹.

Тим часом більшовицькі війська встановили контроль над значною частиною території України, прагнучи якомога швидше захопити Київ. Як і Австро-Угорщині, Росії вкрай було потрібне українське продовольство. 15 (28) січня В. Ленін телеграфував керівникам російського наступу Володимиру Антонову і Георгію Орджонікідзе: «Заради бога, вживайте найенергійніші революційні заходи для відправки хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може сконати»². Ешелони попрямували з окупованої більшовиками території України до російських міст, вивозячи мільйони пудів зерна.

Іншою причиною поспішного вторгнення більшовицьких військ в Україну було прагнення не допустити укладення нею мирного договору. 26 січня (8 лютого) нарком закордонних справ Росії Лев Троцький доповідав В. Леніну: «Тільки негайне і остаточне знищення Ради може зірвати договір...»³. За цих умов було здійснено невдалу спробу замінити на переговорах представників УНР делегатами харківського Народного Секретаріату. Російська сторона обґрунтовувала це тим, що більша частина території України контролюється більшовиками.

Україна постала перед реальною загрозою поразки. Однак небезпека була не лише з боку Росії, але й – Австро-Угорщини та Німеччини, які за певних умов могли перейти до рішучих дій на фронті. Адже не підписання Україною мирного договору з Четверним союзом означало залишатись у стані війни з державами австро-німецького блоку. Фактично вони могли обійтися й без переговорів з делегацією УНР, домовившись з Росією, яка прагнула «представляти інтереси» України. Власне, це не було зроблено лише через спротив більшовицького керівництва, яке свідомо затягувало переговори, сподіваючись не лише на захоплення України, а й на початок світової революції. Тому, залежно від домовленостей, Україна

¹ Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. – С. 196, 197.

² Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 35. – С. 308-309.

³ Цит. за: Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 165.

вже як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного права, могла потрапити до сфери впливу або Росії, або Німеччини й Австро-Угорщини.

За надзвичайно складних умов державне керівництво України повинно було швидко приймати правильні рішення, від яких залежала подальша доля всього українського народу. Натомість серед українських лідерів не виявилося талановитих стратегів, здатних оцінити становище України з точки зору державних перспектив і запропонувати правильний історичний вибір.

Найголовніша проблема полягала в тому, що, незважаючи на наявність понад 30-мільйонного населення, сотень тисяч боєздатного війська, тогочасні українські лідери виявилися не здатними організувати надійний захист завоювань національної революції від антиукраїнських сил. Прагнення до миру і братерства всіх народів в умовах жорстокого протистояння глобального масштабу були наївними. Не сформувавшись як повноцінна держава, не розробивши основ стратегії зовнішньої політики, Україна поспішила змінити проантантівську орієнтацію. Ігноруючи союзницькі зобов'язання, тенденцію до зміни становища у світовій війні на користь держав Антанти, фактичне визнання УНР Великою Британією та Францією, прагнення західних союзників надати необхідну допомогу тощо, тогочасне керівництво взяло курс на сепаратний мир з державами Четверного союзу. Зрештою це рішення призвело до втрати Україною національної державності, що в історичній перспективі мало трагічні наслідки для українського народу. Адже Антанта сприяла в створенні національної державності навіть тим своїм союзникам, внесок яких у загальну перемогу був мізерним. Натомість скомпрометована перед Заходом Україна, підписавши сепаратний мирний договір і ставши невоюючим союзником Четверного союзу, на Паризькій мирній конференції фактично опинилася в міжнародній ізоляції, серед тих країн, території яких розділили переможці.

Російська агресія, з одного боку, і прагнення якомога скоріше укласти договір з державами Четверного союзу, з іншого, обумовили проголошення УЦР у IV Універсалі 11 (24) січня України «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою». Обґрунтовуючи необхідність цього історичного рішення, УЦР відверто заявила, що більшовицька Росія «веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою», «починає затягати мир і кличе на нову війну», натомість український народ «хоче миру і мир демократичний повинен бути якнайшвидше». Уряду УНР доручалося «вести розпочаті вже нею переговори про мир з Централь-

ними державами цілком самостійно і довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської імперії, і установити мир...»¹.

18 (31) січня УЦР обрала новий склад уряду на чолі з В. Голубовичем, що свідчило не тільки про загострення внутрішньополітичної боротьби, а й про зміну зовнішньополітичних пріоритетів. Викладаючи програму Ради народних міністрів (РНМ) її глава, який одночасно був призначений і міністром закордонних справ, першим пунктом проголосив прийняття всіх засобів «до негайного закінчення зовнішнього миру»². 22 січня (4 лютого) на засіданні УЦР В. Голубович заявив, що мирні переговори в Брест-Литовську закінчуються і попросив згоди на підписання договору. Після обговорення цього питання УЦР прийняла історичне рішення про надання РНМ права підписати мирний договір з державами Четверного союзу³.

Тим часом спільну роботу дипломатів над текстом мирного договору було майже завершено. 17 (30) січня переговори у Брест-Литовську поновилися. На засіданні 19 січня (1 лютого) міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені держав Четверного союзу заявив, що з огляду на проголошення Україною відокремлення від Росії, держави Четверного союзу визнають УНР як незалежну й суверенну державу, що має право самостійно укладати міжнародні договори.

22–23 січня (4–5 лютого) у Берліні під головуванням імператора Вільгельма II відбулася нарада, в якій взяли участь представники керівництва Австро-Угорщини та Німеччини. За наполяганням німецької сторони, було прийнято остаточне рішення про приєднання Холмщини до УНР⁴. О. Чернін у своїй промові заявив, що не поділяє захоплення німецької сторони умовами мирної угоди з Україною, але визнав, що вона життєво необхідна для Австрії. Зрештою, нарада прийняла спільне рішення підписати мирний договір з УНР. Крім того, вирішили ще два принципово важливих питання: по-перше, надати військову допомогу Україні в боротьбі з російськими більшовиками, якщо буде відповідне прохання; по-друге, створити окремий коронний край з українських земель Буковини

¹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 102, 103.

² Українська Центральна рада. – Т. 2. – С. 114.

³ Там само. – Т. 2. – С. 120–121.

⁴ Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – С. 242.

та Галичини, але тримати це рішення в таємниці з огляду на негативну реакцію Польщі.

Напередодні укладення мирного договору, 8 лютого, між УНР і Австро-Угорщиною було укладено таємну угоду. Спираючись на прагнення обох держав жити в дружбі, сторони підкреслили: міждержавні відносини будуть закріплені за умови, якщо етнічним меншостям, що живуть в Австрії й Україні, буде забезпечено свободу їх національного та культурного розвитку. При цьому О. Чернін позитивно оцінив прийняття УНР законів, що гарантують рівні права полякам, німцям та євреям, які проживають в Україні. Натомість представники УНР констатували, що австрійський уряд вирішив здійснити заходи, спрямовані на поліпшення забезпечення національно-культурного розвитку українців, які проживають в Австрії. З цією метою австрійський парламент мав розглянути проект закону щодо відокремлення Східної Галичини від Королівства Галичини та Об'єднання її з Буковиною для створення окремого коронного краю до 20 липня 1918 р. Австрійський уряд зобов'язувався використати всі конституційні засоби для того, щоб проект набув сили закону. Наголошувалося, що цей документ є складовою частиною мирного договору, але може бути анульований, якщо одна з його умов не буде виконана. Передбачалося також, що документ і його зміст залишатиметься в таємниці¹. Договір було підписано від австро-угорської сторони Е. Зайдлером і О. Черніним, а від української – М. Любинським, М. Левитським і О. Севрюком.

Уночі 27 січня (9 лютого) у Бресті-Литовському було підписано мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншого. У преамбулі договору вказувалося: оскільки «український народ... проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан», сторони вирішили укласти мирний договір, чим хочуть «вчинити перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець усім страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому»².

Від імені спільного Австро-Угорського уряду договір підписав міністр іноземних справ О. Чернін. Від уряду УНР свої підписи поставили О. Севрюк, М. Любинський та М. Левитський.

¹ Українська Центральна рада. – Т. 2. – С. 150-151.

² Там само. – Т. 2. – С. 137.

З огляду на тему публікації розглянемо суть договору, акцентуючи увагу на українсько-австрійських аспектах угоди.

Стаття I констатувала найголовнішу суть домовленостей – припинення стану війни між сторонами і рішення жити в мирі та дружбі. Стаття II передбачала встановлення державного кордону між Австро-Угорщиною і УНР по лінії, яка існувала до війни між Австро-Угорщиною та Росією. Отже, колишній російсько-австро-угорський кордон залишився без змін, але тепер став українсько-австро-угорським. У статті III йшлося про виведення військ із зайнятих територій, що мало відбутися негайно після ратифікації мирного договору. Стаття IV вказувала, що дипломатичні та консульські відносини між сторонами будуть встановлені зразу ж після ратифікації мирного договору. Стаття V визначала, що сторони відмовляються від компенсації своїх витрат на ведення війни, а також від завданих збитків у зоні воєнних дій військовими заходами, в тому числі й здійсненими реквізіціями. Стаття VI констатувала право військовополонених на: повернення на батьківщину, залишення на території держави перебування чи переїзд до будь-якої іншої країни¹.

Вирішення економічних питань між сторонами, а саме – негайний початок економічних відносин і встановлення товарообігу передбачала стаття VII договору. До 31 липня 1918 р. мав відбутися взаємний обмін надлишками сільськогосподарських і промислових товарів, кількість і вид яких мали визначити спеціально створені комісії. Розрахунок між Австро-Угорщиною й УНР відбувався на основі такого курсу: 1000 золотих австрійських і угорських крон = 396 золотим карбованцям 78 грошам УНР = 396 рублям 78 копійкам золотом колишньої Російської імперії. Обмін товарами, встановленими комісіями, мав здійснюватися державними чи підконтрольними державі центральними установами. Обмін всіма іншими товарами здійснювався на основі вільних відносин².

До укладення остаточного торгового договору в основу економічних відносин між сторонами було покладено низку постанов. Економічні відносини між Австро-Угорщиною та УНР мали спиратися на постанови російсько-австро-угорського договору про торгівлю та мореплавство від 2 (15) лютого 1906 р. Дозволяючи вільне ввезення, вивезення чи транзит товарів на власних територіях, сторони передбачили виняток лише: для тютюну, солі, пороху чи інших вибухових речовин; для товарів, які були предметом державної монополії; щодо «військових потреб за

¹ Українська Центральна рада. – Т. 2. – С. 138.

² Там само. – Т. 2. – С. 138-139.

виняткових обставин»; із міркувань громадської безпеки, гігієни і ветеринарного нагляду; для певних продуктів, стосовно яких «можна би було видати надзвичайні розпорядження заборони». Сторони зобов'язувалися не заявляти претензій на переваги, які інша сторона надає чи надасть у майбутньому іншій державі. Товари, які переміщувалися транзитом через територію однієї зі сторін, повинні були звільнятися від будь-якого транзитного збору. Передбачалося також, що сторони нададуть одна одній сприяння щодо залізничних тарифів, особливо шляхом встановлення прямих тарифів. Термін дії тимчасових постанов, передбачених для економічних відносин міг бути подовжений за згодою сторін¹.

Стаття VIII передбачала, що відновлення публічних і приватних правових відносин, обмін військовими і цивільними полоненими, питання щодо амністії, а також питання стосовно ставлення до торгових суден, які потрапили під владу противника будуть предметом окремих договорів між державами². Відповідно на основі статті VIII було підписано додаткові договори, в тому числі між УНР і Австро-Угорщиною. Ці договори були складовою частиною мирного договору і набували чинності одночасно з ним.

Заклучна частина документу передбачала, що договір буде ратифіковано, а обмін ратифікаційними грамотами відбудеться у Відні. Мирний договір набував чинності з моменту його ратифікації³.

Таким чином, було укладено договір між, з одного боку, Австро-Угорщиною – однією з наймогутніших європейських держав, яка доживала останні місяці свого існування як імперія, і, з другого, УНР – новоствореною державою, позаду якої було лише кілька днів формально самостійного державного існування, а попереду невизначене майбутнє. Перший у світовій війні мирний договір був одночасно першим у новітній історії міжнародним договором України, згідно з яким вона визнавалася рівноправним суб'єктом міжнародного права і незалежною державою. Однак її незалежність значною мірою була обмеженою, а нейтральний статус формальним. Підписавши сепаратний договір з Четверним союзом, УНР фактично стала його невоюючим союзником, що суттєво обмежувало можливості для подальших дипломатичних маневрів. Договір з Україною ліквідував значну частину фронту і передбачив постачання з України до Австро-Угорщини та Німеччини стратегічно важливих сировини і продовольства. «Теоретично Україна перетворювалася тепер у міжнародному

¹ Українська Центральна рада. – Т. 2. – С. 139-141.

² Там само. – Т. 2. – С. 141.

³ Там само. – Т. 2. – С. 142.

плані в нейтральну державу на світовій арені, – зазначає британський історик Джон Уїлер-Беннет, – але фактично вона ставала політичною житницею та складом-сховищем Центральних держав»¹.

Майже одночасно з підписанням мирного договору керівництво УНР залишило Київ і переїхало до Житомира. На значній території України, захопленій більшовиками, утверджувалась антиукраїнська влада. За цих умов українські лідери змушені були просити військової допомоги у нових союзників, що значною мірою обмежувало суверенітет країни. 19 лютого німецькі війська вступили на територію України. «Ще раз підтвердилась тенденція, характерна для українського національного руху, – наголошує англійський історик Едвард Карр, – перед небезпекою з боку російської могутності звертатися за іноземною допомогою»².

На відміну від Німеччини, Австро-Угорщина не бажала продовжувати воєнні дії на Східному фронті. Під час обговорення цього питання начальник Генштабу збройних сил Австро-Угорщини генерал-полковник Артур Арц фон Штрауссенбург заявив німецькому генерал-полковнику Еріху Людендорфу, що отримав вказівку від Верховного головнокомандувача фельдмаршала Карла I не брати участь у воєнних діях на території України. Проте командування Німеччини зробило дипломатичний крок, який змусив керівництво Австро-Угорщини забути про сподівання на реальний мир. Фактично було висунуто ультиматум: якщо австрійська сторона не візьме участь у спільних воєнних діях на українській території, то Німеччина не вважатиме себе зв'язаною угодами про поділ продовольства і не буде ділитися зі своїм союзником продовольством з тієї території України, де перебуватимуть німецькі війська³.

Прагнучи не допустити катастрофи через голод у країні, 24 лютого імператор Карл I змушений був віддати наказ про наступ. 27 лютого австро-угорські війська на чолі з генерал-фельдмаршалом Едуардом Бем-Ермолі вступили на територію України і розгорнули наступ на Одесу. До кінця квітня вся територія України опинилася під контролем німецьких і австро-угорських військ. Згідно із домовленістю від 29 березня 1918 р. між Німеччиною й Австро-Угорщиною, до сфери впливу останньої входили частина Волині, Подільська, Катеринославська і Херсонська губернії. 18 травня імператор призначив командувачем Східної армії генера-

¹ Уїлер-Беннет Дж. Брестский мир. – С. 209.

² Карр Э. История Советской России. – Кн. 1: Том 1-2. Большевицкая революция. 1917–1923. – М., 1990. – С. 241.

³ Уїлер-Беннет Дж. Брестский мир. – С. 289.

ла Альфреда Крауса, якому наказувалося забезпечити спокій і порядок, сприятливі економічні відносини на зайнятих українських територіях. Перебування австрійських військ разом з німецькими, крім негативних, зокрема, втручання у внутрішні справи, мали й позитивні наслідки для України – сприяння у захисті від експансії більшовицької Росії та підтримка національної державності.

Похід на Україну здійснив і полк легіону Українських Січових Стрільців (далі – УСС). Легіон УСС входив до складу групи австрійських військ, командиром якої був ерцгерцог Вільгельм Франц фон Габсбург (Василь Вишиваний). Він брав участь у брест-литовських переговорах, відігравши певну роль у вирішенні територіальних питань на користь України. Крім того, Вільгельм вважався одним із неофіційних претендентів на український трон у разі встановлення монархії. У цей час він зосередився на проєкті перетворення імперії на федерацію. Передбачалося, що Україна стане складовою частиною оновленої держави, яку очолить ерцгерцог-регент. На початку осені Відень відмовився від намірів використати Вільгельма для забезпечення проавстрійського державотворення в Наддніпрянській Україні. Крім того, навесні 1918 р. певні політичні кола у Відні пропонували імператору Карлу I оголосити одного з представників Габсбургів (ерцгерцога Євгенія або ерцгерцога Фрідріха) королем України з метою забезпечити контроль над нею. Проте й ця ідея не була підтримана імперською владою¹.

Поява на міжнародній арені Української держави, укладення нею договору з австро-німецьким блоком суттєво зашкодили інтересам більшовицької Росії, але виявилися достатньо корисними для Австро-Угорщини. Не випадково австрійці раділи мирному договору найбільше. Дізнавшись про цю подію, на вулиці Відня вийшли тисячі громадян з прапорами і транспарантами. По всій країні панувала атмосфера загального піднесення та радості. Люди відверто говорили один одному: «Тепер, нарешті їжі буде удосталь!»².

Незважаючи на значні складнощі, упродовж квітня-листопада 1918 р. з України до Австро-Угорщини було вивезено понад 13 тис. вагонів із зерном, маслом, м'ясом, яйцями, сиром, цукром, рибою та іншими продуктами. Звичайно, імперія одержала менше, ніж планувала, але все ж поставки лише зернових продуктів з України упродовж весни–осені 1918 р. склали 57 382 т, у т. ч. круп і муки – 46 225 т. Не випадково О. Чер-

¹ Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. – С. 290.

² Там же. – С. 220-221.

нін стверджував: «Нехай ті, хто засуджують мир, пам'ятають, що ці припаси врятували мільйони людей від голодної смерті»¹.

Високо оцінював мирний договір й імператор Карл I. У своєму маніфесті до народів Австро-Угорщини він засвідчив, з одного боку, важливість мирного договору для імперії, з іншого, високий рівень поваги до народу молодшої держави. «Завдяки ласкавій Божій допомозі ми заключили мир з Україною... Вірю в те, що після першого, для нас так радісного заключного миру, ми скоро досягнемо загальний мир для всього страдального людства. Після заключення мирового договору з Україною та під його впливом, ми з великою симпатією обсервуємо цей працьовитий молодий нарід... Нарід цей показав свою рішучість і в численних боях виявив свою хоробрість. Цими своїми чинами він виявив перед цілим світом кращі сторінки свого характеру та свого національного Я»².

26 квітня до Відня прибув голова дипломатичної місії УНР Андрій Яковлів, який був прийнятий МЗС Австро-Угорщини «де-факто», оскільки договір не було ратифіковано. З таким самим статусом до Києва прибув австрійський представник граф Йоганн Форгач. Після гетьманського перевороту в Україні новим дипломатичним представником став В'ячеслав Липинський. Спроби України влаштувати консульства в Будапешті та Львові були невдалими.

Незважаючи на мирний договір, австро-українські відносини були досить напруженими. В. Липинський доповідав у Київ, що українські дипломати перебували у Відні «як у ворожій країні»³. Австрійське керівництво остерігалось, що відновлення української державності у Наддніпрянщині посилює сепаратистські настрої українців Буковини, Галичини та Закарпаття. Проте, насамперед, загострення міждержавних відносин обумовлювалося непоступливістю Австро-Угорщини у вирішенні територіальних проблем. Відень порушував домовленості щодо передання Україні Холмщини, а також – виділення Буковини і Галичини в окремий коронний край.

Брестський мирний договір і таємний протокол вкрай негативно сприйняло польське суспільство. Вважаючи, що відбувся новий поділ

¹ Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – М.-Пг., 1923. – С. 270, 276.

² Цит. за: Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 174-175.

³ Цит. за: Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 235.

країни, поляки розгорнули шалений тиск на австрійську владу з метою не допустити реалізації відповідних австрійсько-українських домовленостей. Якщо Рейхстаг Німеччини не був зацікавлений посилювати Польщу за рахунок України і рішуче відкинув її претензії як безпідставні, то Австро-Угорщина, остерігаючись створення сильної України, в цьому питанні займала пропольську позицію. Змушений заспокоювати поляків, О. Чернін 18 лютого заявив, що всі нарікання поляків і їх акції проти договору з Україною не мають реальної основи, оскільки союзники не вирішили долю польсько-українського кордону, а лише домовилися створити міжнародну комісію, яка, за участі делегатів від Польщі та України, визначить кордон на основі етнографічного принципу. Більше того, О. Чернін обіцяв полякам, що справа буде розв'язана на їхню користь¹. Однак це не заспокоїло поляків, які, зрештою, домоглися відставки і О. Черніна, і Е. Зайдлера, які поставили свої підписи під таємним договором.

На території Холмщини, окупованій німецькими військами, українська влада встановлювалася безперешкодно, натомість на австрійській її не визнавали. 13 квітня на засіданні РНМ комісар Холмщини і Підляшшя Олександр Скоропис-Йолтуховський доповідав, що австрійська влада не визнала Комісаріат, немає можливості захистити інтереси населення, відбувається полонізація, австрійці «свідомо не допускають відкриття українських шкіл»².

З призначенням 16 квітня нового міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Іштвана фон Буріана ситуація надалі лише ускладнювалася. 18 травня він проінформував своїх дипломатів про те, що через небажання поляків вирішувати питання польсько-українського кордону в Підляшші та Холмщині, треба наполягати на проходженні кордону по р. Буг.

Спроби української сторони повернутися до брест-литовських домовленостей австрійська сторона ігнорувала. 15 червня А. Яковлів надіслав до австрійського уряду ноту, в якій гостро засуджувалася політика потурання полякам. Представник УНР звертав увагу на те, що за сприяння Австрії поляки поводити себе в Холмщині як повноправні господарі. На початку серпня Відень отримав заяву гетьмана Павла Скоропадського. У ній наголошувалося, що Холмська земля є українською і кордон з Польщею по р. Буг неможливий. Незважаючи на те, що ця заява ще більше загострила австрійсько-українські відносини, П. Скоропадський призна-

¹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 398.

² Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 276.

чив цивільних комісарів для Холмщини, Підляшшя та Волині. Натомість 2 вересня І. Буріан доручив послу в Києві заявити протест з приводу «втручання» уряду України в справи зазначених територій¹. Зрештою, австрійська окупаційна влада не допускала українців на територію Холмщини аж до капітуляції, віддавши право на управління полякам.

Австрійський уряд не виконував зобов'язання і щодо Буковини та Східної Галичини. Зрештою, вони так і не були об'єднані, і не стали українськими провінціями в складі Австро-Угорщини. Посилаючись на порушення Україною умов мирного договору щодо постачання продовольства, Австро-Угорщина відмовилася виконувати взяті на себе зобов'язання згідно з таємним договором. У відповідь на протест П. Скоропадського 6 липня Й. Форгач застеріг, що будь-яка дискусія на цю тему сприйматиметься у Відні як втручання у внутрішні справи імперії². 16 липня на вимогу МЗС Австро-Угорщини український оригінал таємного договору було знищено в присутності австро-угорського посла в Німеччині князя Готтфріда Гогенлоє-Шіллінґсфюрста та заступника державного секретаря МЗС Німеччини барона Георга фон Буше-Гадденгаузена. 24 липня В. Липинський намагався вручити ноту з протестом проти анулювання договору, але І. Буріан відмовився її прийняти.

17 березня Україна ратифікувала Брестський мирний договір. Більшістю голосів членів Малої Ради було ухвалено «затвердити, ратифікувати і виконувати твердо і непорушно, нині і на потім будучі часи...»³. Натомість Австро-Угорщина фактично відмовилася ратифікувати мирний договір. Більше того, Відень розгорнув активну діяльність щодо його перегляду. Здійснюючи політику, спрямовану на гальмування процесу ратифікації мирного договору, І. Буріан прагнув переконати своїх союзників у необхідності відкласти ратифікацію договору. 10 червня він надіслав вказівки послам у Берліні, Стамбулі та Софії з вимогою вжити відповідних заходів. Оскільки Німеччина, підтримуючи режим П. Скоропадського, не піддавалася на польські провокації і прагнула ратифікувати мирний договір з Україною, І. Буріан через австрійського посла в Берліні намагався довести, що провина за відкладення ратифікації може бути покладена на самих українців, які не виконали повністю зобов'язання щодо постачання продовольства. Він також радив Німеччині скасувати пункт

¹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – С. 398, 401-402.

² Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 227.

³ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 213.

договору, в якому йшлося про передачу УНР Підляшшя та Холмщини. Аналогічні інструкції одержали австрійські послы в Болгарії й Туреччині. Намагаючись подолати затяжну політичну кризу, МЗС Австро-Угорщини 19 червня у центральній газеті «Neue Freie Presse» інспірувало офіційне повідомлення проте, що УНР зірвала поставки зерна, таким чином першою порушивши існуючі домовленості. Оскільки таємний договір щодо статусу Галичини призвів до урядової та парламентської кризи, а мирний договір не вирішив продовольчих проблем імперії, він, на думку МЗС, взагалі не підлягав ратифікації. Зрештою, І. Буріан заявив: «Австрія вважає себе звільненою від обов'язку додержувати Берестейську умову в її цілості, себто щодо Холмщини й до розділу Галичини»¹.

Дипломатичний тиск Австро-Угорщини на союзників змушував їх відкладати ратифікацію договору. Зрештою, Болгарія ратифікувала мирний договір 15 липня, Німеччина – 24 липня, Туреччина – 22 серпня 1918 р.

Унаслідок відмови Австро-Угорщини ратифікувати договір з Україною, він так і не набув чинності. Це дозволяло Відню ігнорувати домовленості щодо територіальних проблем. Проте уряд України займав послідовну позицію, не дозволяючи змінювати умови договору. Лише 5 жовтня 1918 р., усвідомивши безперспективність політики протидії ратифікації, І. Буріан звернувся до прем'єрів Австрії та Угорщини (Макса Гусарека і Шандора Векерле) з пропозицією ратифікувати Брестський договір. За лічені дні до розпаду Австро-Угорської імперії було підготовлено проєкт ратифікаційного документа і передано на підпис імператору Карлу І. Проте через протести поляків ратифікація не відбулася. Відень офіційно так і не визнав Українську державу.

Отже, відносини Австро-Угорщини й України впродовж 1918 р. були неоднозначними і суперечливими. Незважаючи на підписання міждержавних угод, налагодження дипломатичних контактів, здійснення економічного та військового співробітництва, нормальні відносини було заблоковано через невирішеність територіальних проблем і відмову Відня від ратифікації мирного договору. Головна причина полягала в тому, що Австро-Угорщина змушена була потурати антиукраїнській політиці Польщі, яка прагнула за будь-яку ціну приєднати українські етнічні землі Підляшшя та Холмщини.

Австро-Угорщина сприймала Україну, з одного боку, як джерело продуктів і сировини, а, з іншого, як нове державне утворення на своїх схід-

¹ Цит. за: Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. – С. 227.

них кордонах, що створювало небезпеку територіальної цілісності імперії. Натомість тогочасне австрійське керівництво недооцінювало той факт, що імперія отримала «буферну зону» з давнім суперником Росією і об'єктивно мала бути заінтересована в існуванні сильної України. Важливість цієї обставини посилювалась у зв'язку з встановленням надзвичайно агресивного більшовицького режиму. Адже об'єктивно Росія була ворогом не тільки України, але й Австрії та всього цивілізованого світу, оскільки лідери більшовицької революції прагнули експортувати «пролетарську» революцію до інших країн.

Як член Четверного союзу Австро-Угорщина зазнала поразки від Антанти, що спричинило падіння династії Габсбургів і розпад імперії. 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Могутня імперія, друга за територією (676 тис. км²) і третя за населенням (51 млн осіб) серед держав Європи, перетворилася на країну площею майже 84 тис. км² з населенням 6,5 млн осіб.

Прагнучи врятувати імперію Габсбургів, її останній монарх Карл I 16 жовтня видав маніфест, згідно з яким Австро-Угорщина мала стати федеративною державою з широкою автономією для окремих націй. Було санкціоновано утворення представницьких рад – національних рад, покликаних виступити виразниками волі народів перед урядом. Політичним представницьким органом українського народу стала Українська Національна Рада, яка проголосила створення Української держави на українській етнічній території Австро-Угорської імперії. Так виникла Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з 6-мільйонним населенням і територією 70 тис. км². ЗУНР встановила відносини з Австрією, яка стала першою державою, що визнала легітимність українського дипломатичного представництва на своїй території. Дипломатичну місію ЗУНР у Відні очолював Микола Василько. ЗУНР проіснувала лише 257 днів, зазнавши поразки від Польщі. Західноукраїнські землі, згідно з договорами, розробленими Паризькою мирною конференцією, опинилися в складі інших держав: Буковина – Румунії, Галичина – Польщі, Закарпаття – Чехословаччини. З-поміж усіх народів, які входили до складу Австро-Угорщини, український народ був єдиним, чия національна державність не збереглася.

Проте австрійсько-українські відносини продовжувалися. Поразка Української революції спричинила хвилю політичної еміграції з України до Австрії, яка стала осередком політичної та культурної діяльності українських емігрантів. У Відні продовжувало діяти посольство УНР, яке очо-

лював Григорій Сидоренко. В Австрії перебували відомі державні та політичні діячі Наддніпрянської України – В. Винниченко, М. Грушевський, В. Липинський та інші. До Відня переїхали й західноукраїнські державні діячі, створивши наприкінці 1919 р. закордонний уряд ЗУНР.

Пивовар Сергей. Установление государственных отношений между Австро-Венгрией и Украиной (1918 год).

Аннотация: Проанализирован процесс становления государственных отношений между Австро-Венгрией и Украинской Народной Республикой в 1918 году. Определены факторы, обусловившие напряженность, неоднозначность и противоречивость австро-украинских отношений, и приведшие к отказу Вены от ратификации мирного договора. Обоснована зависимость потери Украиной национальной государственности от решения руководства УНР по поводу заключения сепаратного мира с государствами Четвертного союза.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, государственность, отношения, переговоры, договор, ратификация.

Pyvovar Sergiy. Establishment of state relations between Austria-Hungary and Ukraine in 1918.

Annotation: The article analyses the process of establishing state relations between Austria-Hungary and Ukraine in 1918. It defines factors leading to tensions, ambiguities and inconsistencies of Austrian-Ukrainian relations, which resulted in the refusal of Vienna to ratify a peace agreement. It justifies dependence of Ukraine losing its nationhood on the decision of the Ukrainian Peoples Republic regarding conclusion of a separate peace with the Quadruple Alliance.

Keywords: Austria-Hungary, statehood, relations, negotiations, agreement, ratification.

Дацків Ігор

Зовнішньоекономічні відносини України з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 року

Анотація: У даній статті йдеться про економічні аспекти Брестського мирного договору 1918 р., який спричинив певні зобов'язання сторін в економічній сфері відносин, зокрема у системі українсько-німецько-австрійських відносин, що суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва, Відня і Берліна. Аналізується діяльність українських дипломатичних представництв і економічно-торговельних місій за кордоном, спрямована на забезпечення розвитку української економіки та потреб боротьби за незалежність.

Ключові слова: договір, уряд, міжнародний вплив, економічні, дипломатичні, переговори.

Сучасна Україна розв'язує питання зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної орієнтації і створює систему національних пріоритетів у міжнародній політиці. При цьому Україна має враховувати власний, набутий у ХХ сторіччі, досвід.

Проблема міжнародних зв'язків України в добу національно-визвольних змагань 1917–1918 рр., перших незалежних урядів – Центральної Ради, Української Народної Республіки (УНР) і Гетьманату Павла Скоропадського – має потужний пласт наукових досліджень українських, диспартних і зарубіжних істориків. Водночас, бракує глибоких досліджень, присвячених економічним аспектам, зокрема у системі українсько-німецько-австрійських відносин, що суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва, Відня і Берліна. Недостатньо вивчена й висвітлена діяльність українських дипломатичних представництв і економічно-торговельних місій за кордоном, спрямована на забезпечення розвитку

української економіки та потреб боротьби за незалежність. У більшості наукових праць економічні аспекти у стосунках України з Німеччиною і Австро-Угорщиною розглядаються фрагментарно крізь призму Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р., який спричинив певні зобов'язання сторін в економічній сфері відносин.

Серед перших робіт варто назвати праці М. С. Грушевського. Зокрема, в заключних розділах «Ілюстрованої історії України»¹ автор дає високу оцінку мирному договору, підписаному делегацією Української Центральної Ради в Бресті з Центральними державами і негативно оцінює політику німецького командування на початковому етапі окупаційного режиму. А його роботи «Хто такі українці і чого вони хочуть»², «На порозі нової України»³, дають змогу не тільки визначити контекст подій, а й прослідкувати причини українсько-німецького зближення.

Особливу цінність для дослідників представляють фундаментальні праці видатного вченого, історика, відомого державного діяча доби Центральної Ради й Гетьманату Дмитра Дорошенка. Головним результатом його творчого доробку стала двотомна «Історія України 1917–1923 рр.»⁴, де автор послідовно виклав історію Центральної Ради та Української Держави доби Гетьманату. Разом із ґрунтовною працею «Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)»⁵ та іншими, його дослідження, на наш погляд, є неперевершеними в історіографії української революції та зазначеної проблематики.

Помітним внеском української діаспори в історіографію даної проблеми стали роботи О. Субтельного⁶, І. Нагаєвського⁷, Т. Гунчака⁸ та І. Каменецького⁹, які дослідили міжнародно-правові та соціально-політичні аспекти Брестського мирного договору 1918 р.

¹ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – 544 с.

² Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.

³ Грушевський М. С. На порозі нової України: Гадки і мрії / Передм. І. Р. Юхновський. – Препринт. вид. – К., 1991. – 120 с.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 510 с.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 467 с.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. 2-ге видання. – К., 1992. – 594 с.

⁷ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 365 с.

⁸ Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. – К., 1993. – 281 с.

⁹ Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – Ч. 1-4 (17-20). – С. 5-18; 1969. – Ч. 1-3 (21-23). – С. 74-85.

Роботи радянських авторів, у яких розглядалась Брестська конференція, з політичних причин мали заідеологізований характер. Це праці Г. Никольнікова¹, М. Супруненка², І. Хміля³, С. Маркова⁴, Г. Заставенка⁵ та інших. Вони або свідомо взагалі замовчували діяльність дипломатів УНР, або усіяко перекручували факти, мотивації та результати дій дипломатів Центральної Ради, що було властиво радянським історикам.

Найбільш цікавою і насиченою фактичними матеріалами зарубіжних архівів є монографія Р. Симоненка «Брест: двобій війни і миру»⁶, хоча і на ній частково позначився ідеологічний диктат радянського минулого. Автор значну увагу приділив не тільки переговорам у Бресті, а й політиці Антанти щодо України напередодні переговорного процесу між Україною та Центральними державами, що дає можливість виявити цілий ряд причин міжнародного характеру, які мали вплив на становлення і розвиток українсько-німецьких відносин.

До економічних аспектів Брестського договору неодноразово зверталися сучасні українські історики В. Верстюк⁷, В. Коваль⁸, П. Барвінська⁹, П. Притуляк¹⁰, М. Несук¹¹, які розглядали економічний аспект відносин України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, проаналізували характер фінансових проблем українсько-німецьких відносин, але багатий фактичний матеріал, наведений в дослідженні, недостатньо розкриває економічні цілі на тривалу перспективу й оцінки економічної привабливості України для Німеччини.

¹ Никольников Г. А. Брестский мир и Украина. – К., 1981. – 128 с.

² Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. – К., 1951. – 343 с.

³ Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962. – 355 с.

⁴ Марков С. Ф. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 г. – М., 1941. – 64 с.

⁵ Заставенко Г. В. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – 153 с.

⁶ Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. – К., 1988. – 278 с.

⁷ Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – 344 с.

⁸ Коваль В. Захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Збірка наукових праць та спогадів. Інститут історії НАН України. – К., 2000. – Ч. 4, част. 2. – С. 128–139.

⁹ Барвінська П. І. Українсько-німецькі економічні відносини навесні 1918 р.: характер та проблеми // Записки історичного факультету. – Вип. 10. – Одеса. – С. 265–272.

¹⁰ Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–72.; його ж: Ратифікація Брестського миру: за і проти // Наукові праці історичного факультету. – Вип. 6. – Запоріжжя, 1999. – С. 140–148.

¹¹ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999. – 274 с.

Домінуючим фактором, який вплинув на економічні аспекти Брестського договору були українсько-німецькі відносини, які формувалися у досить складний період Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. Як відзначав І. Каменецький, ще під час війни Німеччина цікавилася українською проблемою, зокрема її економічними аспектами. Це виявлялося у співпраці впливових діячів німецького суспільства із Союзом Визволення України, підтримці ідеї самовизначення України. Берлін усвідомлював, що незалежна Україна може стати противагою Росії і Польщі й потужним економічним ринком, перш за все, сільськогосподарської продукції¹.

Варто зауважити, що Німеччина поряд з українцями Союзу Визволення України (СВУ) активно підтримувала у роки війни усі революційні рухи в Російській імперії, особливо більшовиків, які, за свідченням О. Федюшина, через А. Гельфанда (Парвуса) отримали приблизно 50 млн марок, тоді як СВУ на пропаганду та культурно-освітню роботу в таборах військовополонених впродовж 1915–1917 рр. отримав всього 743 тис. марок².

Відїзд до Бреста делегації України на чолі з В. Голубовичем та її участь у мирних переговорах стали радикальним поворотом зовнішньополітичної орієнтації на користь Німеччини, започаткували досить тривалу фазу україно-німецьких стосунків у військово-політичній та економічній сферах. Безумовно, у новій ситуації обидві сторони шукали можливості забезпечити власні національні інтереси: Україна – припинити війну, домогтися офіційного визнання своєї незалежності, вийти на міжнародну арену самостійним чинником, дістати реальну військову підтримку у розв'язаній більшовицькою Москвою війні. Німеччина та її союзники сподівалися, насамперед, ліквідувати свій Східний фронт і перекинути частину військ на Захід, отримати доступ до України як багатій сировинної бази, перш за все, до українського хліба, оскільки населення їх країн було на грані голоду. Окрім того, слушно зауважує В. Верстюк, німці швидко зрозуміли, що присутність української делегації у Бресті стане додатковим важелем впливу на переговори з більшовицькою Москвою, делегація якої під проводом Л. Троцького усіляко затягувала підписання договору й спробувала його зірвати³.

¹ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – М., 2007. – С. 12-15.

² Там же. – С. 59-60.

³ Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 68.

Тому від перших днів Брестських переговорів представники Німеччини прихильно ставилися до української дипломатичної місії, визнали її правочинність і змусили радянських представників на чолі з Л. Троцьким не лише визнати право делегації під проводом В. Голубовича представляти Україну, але й бути рівноправним учасником переговорного процесу. У результаті, 9 лютого 1918 р. Україна підписала і згодом ратифікувала, як і Німеччина, мирний договір надзвичайної ваги, який, за висновком В. Винниченка та інших провідників України, безперечно, був для Української держави дуже корисним і своєчасним, перш за все, тому, що забезпечив визволення України від більшовицьких військ і відновлення влади Центральної Ради у краї, вихід України на міжнародну арену, встановлення дипломатичних і економічних зв'язків з Німеччиною та її союзниками¹.

Окрема стаття VIII визначала економічні взаємини, які охоплювали основні напрями і створювали правову базу для їх розвитку. Ця стаття мала багато пунктів, що визначали і деталізували різні аспекти, зокрема, розміри і порядок товарообміну, фінансових розрахунків та ін. У її основу покладено умови колишнього російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894–1904 рр. з деякими застереженнями².

Повернувшись до Києва, Рада Міністрів УНР 14 березня 1918 р., ще у ході визволення України німецько-українськими військами, ухвалила створити при уряді України державну комісію з товарообміну, яка мала опрацювати в деталях економічний договір з Німеччиною і заходи на його реалізацію. До складу Комісії увійшли М. Порш (голова), Г. Остапенко, К. Мацієвич, П. Феденко-Чопівський та інші досвідчені політичні діячі, економісти і юристи³.

25 березня Комісія розпочала переговори з представниками Німеччини на чолі з послом бароном Муммом фон Шварценштейном та Австро-Угорщини на чолі з графом Йоганом Форгачем. Зауважимо, що Комісія готувала окремі угоди з кожною країною. Перш за все, мова йшла про виконання умови статті VIII: «До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб»⁴.

¹ Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.)): В 3-х ч. – К.; Відень, 1920. – Ч. 2. – С. 289.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1-2.

³ Вісник Ради Народних Міністрів. – 1918. – 11 квітня.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 24.

У складі Комісії було створено дві підкомісії: експортну, яка ділилася на чотири відділи – експортний, імпорتنний, фінансовий і юридичний, її очолив І. Феденко-Чопівський; та імпорتنну, голова – В. Коваль. Найбільш складною була діяльність експортної підкомісії, оскільки німецька сторона вважала основою брестських угод саме поставки з України, зокрема збіжжя, у розмірі 60 млн пудів. Заступник міністра торгівлі і промисловості І. Феденко-Чопівський 9 березня 1918 р. доповідав урядові: «Статистичні дані щодо розміру врожаїв в Україні за останні 5–6 років показують, що тепер в українських губерніях є надлишок хлібних злаків. Надлишок цей повинен, на нашу думку, досягти значних розмірів, якщо взяти до уваги, що в роки війни хліб за кордон не вивозився»¹.

Але навіть поверхові розрахунки свідчили, що вимоги німців є надмірними. Українська сторона пропонувала зменшити експорт хліба до 39 млн пудів. М. Порш вимагав водночас домовитися про імпорнт із Центральних держав необхідних для сільського господарства товарів, насамперед 100–150 тис. плугів. Але під тиском німецької сторони українцям довелося погодитися на експорт до 31 липня 1918 р. 60 млн пудів збіжжя: у квітні – 6 млн, травні – 15, червні – 20, липні – 19 млн. Причому Україна була зобов'язана продавати хліб (основна на той час складова експорту УНР) іншим державам лише з дозволу Центральних держав. Були визначені ціни: за пуд пшениці – 5 крб 80 коп., жита – 4 крб 48 коп., ячменю – 4 крб 05 коп.².

Серед інших сільськогосподарських продуктів, крім збіжжя, німецька сторона виявляла значний інтерес до м'яса, жирів, цукру й деяких овочів. Вона вимагала шляхом державних поставок і вільної закупівлі отримати від України 1 млн 300 тис. голів свиней, 300 тис. голів худоби, 1 млн пудів жирів та ін. Проте українська сторона пропонувала зменшити вимоги і брала на себе обов'язок до 31 липня поставити Німеччині 30 тис. пудів сала, 900 тис. пудів худоби (в живій вазі), 100 млн яєць, 27 млн пудів цукру, 100 млн пудів картоплі та ін.³.

Отже, вже на початку переговорів щодо економічної угоди між УНР і Німеччиною з'явилися суперечності. Безперечно, німці намагалися якомога швидше і в максимальних розмірах отримати від України продукти сільського господарства, до чого спонукала внутрішня ситуація в країні. Українська сторона в особі Комісії керувалася завданнями набагато

¹ Киевская мысль. – 1918. – 10 марта.

² ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 14.

³ Там само. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 5.

ширшими: одночасно з виконанням економічного розділу Брестської угоди дбати про розвиток економіки України шляхом вигідного експорту та імпорту промислових товарів, а також не допустити економічного закабалення й перетворення молодшої української держави на німецьку колонію.

Гострі дискусії щодо експорту сільськогосподарських товарів продовжувалися до 13 квітня, в результаті яких підписано кілька угод про поставки деяких видів продукції у розмірах, що здебільшого задовольняли обидві сторони. Паралельно розв'язали питання фінансів, мита, транспортування Брестським і Львівським відділеннями залізниці та з чорноморських портів Одеси, Миколаєва, Херсона. Згідно з публікацією газети «Киевская мысль», кількість вивезеного Німеччині хліба до кінця квітня, за свідченням прем'єр-міністра УНР В. Голубовича, становила три мільйони пудів¹.

У другій половині квітня 1918 р. було досягнуто угоди про експорт різних видів сировини. Зокрема, з криворізьких та донецьких копалень передбачалося вивезти 37,5 тис. пудів залізної руди, марганцю, а також будівельного лісу з розрахунку 300 вагонів щомісячно та металообробку в розмірах ваги імпорту машин та різних металевих виробів. «Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, – наголошує П. Притуляк, – що метою представників Центральних держав було не визначення її надлишків, а викачування з неї необхідної для них сировини. А найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні вільної торгівлі»².

Така тактика німецької сторони на переговорах з економічних питань спонукала Раду Міністрів видати низку постанов із заборонаю експорту деяких видів продовольчих і промислових товарів. Це викликало незадоволення партнерів на переговорах. Німці пильно стежили за тим, щоб Україна не продавала хліба та інших сільськогосподарських товарів іншим державам, зокрема Росії, Дону, Грузії та Білорусії.

Не менш складними були переговори з німецькою стороною української імпоротної комісії В. Ковалю. На перших засіданнях від кінця березня 1918 р. українці висунули пропозиції поставити до 1 червня в Україну щонайменше 101,5 тис. плугів, причому заявили, що у випадку незадоволення вимоги українська сторона не гарантує виконання експорту хлі-

¹ Киевская мысль. – 1918. – 29 апреля.

² Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. – С. 68.

ба. Це змусило німців погодитися на ввіз 215 тис. т вугілля, адже вони пропонували втричі менше, щоправда, німці намагалися додати до угоди право контролю за розподілом вугілля, але українці відстояли право ним розпоряджатися самостійно.

Певних успіхів делегації УНР вдалося досягнути на переговорах про поставки німцями: 350 тис. пудів нафти, хімічних і фармацевтичних товарів, а також сільськогосподарських машин, облаштування млинів, маслобоєнь, машин для переробки сільськогосподарських продуктів, моторів, мануфактури. Водночас, було впроваджено курс валюти при взаєморозрахунках: 1 нім. марка – 75 коп., 1 австрійська корона – 50 коп. Після узгодження пропозицій сторін, 23 квітня економічний договір між Україною і Німеччиною був підписаний головами комісій М. Поршем і А. Муммом. Оскільки його термін був обмежений 31 липня, вирішено у червні 1918 р. провести нові переговори для продовження його дії¹.

Треба відзначити, що виконання економічних угод натрапило на великі труднощі, пов'язані з внутрішньою ситуацією в Україні. Д. Дорошенко подає характерну доповідну записку одного із австрійських дипломатів, який повідомляв з Києва: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й вигнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим – не торкаючись питання про його добру волю – є в стані постачати нам потрібні продукти або створити такі умови, які дали б нам змогу добути ці продукти через закупку? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це – зовсім виключено, бо вона зовсім не має правильної і певне поставленої працюючої організації. І це не може швидко змінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справжнього виконавчого апарату (війська, жандармерії, суду, поліції) в своїм розпорядженні»².

Німці швидко переконалися, що Центральна Рада в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не зможе виконати угоди про поставки, зокрема хліба. Німецькі чиновники відзначали, що поставок харчових продуктів не вистачає навіть на утримання окупаційних військ в Україні – приблизно 400 тисяч вояків. Частими були випадки, коли військові частини вдавалися до самочинних реквізицій і закупівлі сільськогосподарської продукції. Мало того, головнокомандувач німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн 6 квітня без погодження з українським

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–23 рр.: В 2 т. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1954. – С. 296-297.

² Там само. – С. 11.

урядом віддав наказ: селянам під загрозою кари засівати хліб самим і не перешкоджати поміщикам. Цей вчинок Г. Ейхгорна викликав обурення міністра земельних справ М. Ковалевського, який подав у відставку. Мала Рада відгукнулася на втручання німців у внутрішні справи постановою, у якій наголошувалося, що «ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме». Відзначалося, що подібні дії можуть «зробити неможливим виконання тих економічних договорів між УНР і Центральними державами»¹.

Між іншим, посол Німеччини А. Мумм, прихильний до України та її уряду, у донесеннях до Берліна постійно підкреслював необхідність дотримуватися Брестських угод і не втручатися у внутрішні справи УНР. Проте він змушений був виправдати заходи на забезпечення майбутнього врожаю, оскільки Німеччина сподівалася отримати погоджену з українцями кількість хліба. 24 квітня посол телеграфував до Берліна, що «співробітництво з теперішнім урядом, беручи до уваги його тенденції, неможливе». Отже, українсько-німецькі стосунки погіршувалися з кожним днем, насамперед з причин, пов'язаних з економічними угодами та їх виконаннями українською стороною.

Варто також зауважити, що цьому сприяло ставлення М. Грушевського до німців. Голова Центральної Ради майже не цікавився станом українсько-німецьких стосунків. «Надзвичайна сухість і черствість у відносинах, – писав Д. Дорошенко, – наче задавала тон відношення українського уряду й офіційних сфер до німців – військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїждити до Києва. Ніяких прийомів, ніяких зустрічей і відносин поза чисто офіційними справами. Тим часом, «неукраїнське товариство» Києва робило якраз навпаки і «обробляло» німців, як тільки можна»².

Д. Дорошенко згадував, як прибулий до Києва Микола Василько, відомий буковинський діяч і член австрійського парламенту, який активно допомагав Українській делегації в Бресті, відзначав, що серед німецьких впливових кіл у Берліні панує глибоке розчарування українським державним і політичним проводом. Особливо це стосувалося укладених торговельно-економічних угод³.

¹ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – С. 145–146.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – С. 90.

³ Там само. – С. 92.

За цих обставин наприкінці квітня 1918 р. в українсько-німецьких стосунках визрів потужний конфлікт, який спонукав німців до зміни українського уряду шляхом державного перевороту, оскільки Українська Центральна Рада виявилася нездатною задовольнити гострі потреби Німеччини. Хоча Павло Скоропадський у своїх заявах і спогадах відзначав, що домовився з німцями про нейтралітет, події 29 квітня свідчили про їх активну участь у поваленні Центральної Ради і встановлення режиму Гетьманату П. Скоропадського. Водночас, більшість дослідників проблеми вважають, що визначальними причинами падіння Центральної Ради була внутрішня криза, відсутність єдності українського політикуму, насамперед, у питаннях державного і військового будівництва та зовнішньополітичної орієнтації, що призвело у результаті до фатальних помилок і прорахунків. Зауважимо, що гетьманський переворот стався безкровно за умов відсутності будь-якого супротиву органів влади і суспільства загалом.

29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський, виходець із старовинного козацького старшинського роду, генерал-лейтенант російської армії, оголосив маніфест «Грамоту до всього українського народу» і «Закон про тимчасовий державний устрій України» як Гетьман Української Держави. У документах визначено напрями державного будівництва, окреслено структуру, права і завдання органів влади, а також права і обов'язки громадян, які гарантували загальноприйняті в світі умови життя і праці. Водночас, створювався Кабінет міністрів на чолі з Ф. Лизогубом, у якому посаду міністра закордонних справ обійняв Дмитро Дорошенко. Саме на нього, а також міністрів: А. Ржепецького, торгівлі – С. Гутника, харчових справ – Ю. Соколовського, юстиції – М. Чубинського – було покладено виконання домовленостей П. Скоропадського з представниками Німеччини про те, що Українська Держава перебирає на себе виконання Брестської угоди й Економічного договору від 23 квітня 1918 р. про експортні зобов'язання¹.

Гетьман П. Скоропадський, який, згідно з законом, був оголошений найвищим керівником зовнішньополітичних відносин, відповідно до міжнародної практики перейняв усі зобов'язання перед іншими державами і, відповідно, Брестського мирного договору. Він підписав у липні 1918 р. усі ратифікаційні грамоти договорів з Центральними державами, налагодив тісні стосунки, особливо з представниками Німеччини: послом

¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – Філадельфія, 1995. – С. 161.

А. Муммом, генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном та генералом В. Гренером, які перебували у Києві. «Відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною, – слушно зауважують Олександр і Марія Копиленки, – привертати найбільше уваги та зусиль української дипломатії з огляду на реальні політичні обставини, зокрема присутність німецьких військ на українській землі»¹.

Вже у червні 1918 р. відчувалося, що період кризи в українсько-німецьких відносинах минув і відбувається активний процес налагодження партнерських стосунків. Про це яскраво свідчив великий меморандум фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 червня 1918 р. У ньому викладено напрями німецької зовнішньої політики на Сході й концепція стосунків з Україною. Перш за все, він відзначав, що підтримувати незалежну, сильну Україну вигідно не лише з позиції економічних взаємин, але й необхідної надійної безпеки своїх інтересів з боку Росії. Україна, наголошував Г. Ейхгорн, до якої Німеччина матиме доступ через Литву, буде потужним мостом до Кавказу, Азії та Індії. Він наказав своїм військам усіляко підтримувати гетьманську владу. У ті дні, окреслюючи тривалу перспективу розвитку зовнішньої політики щодо України, німецький посол А. Мумм писав до Берліна: «Є два можливих підходи до нашої політики стосовно України. Один з них – безжальна експлуатація країни, незалежно від наслідків. Інший – в утвердженні життєздатного політичного організму, який в тісному союзі з Німеччиною став би важливим політичним, військовим і економічним фактором нашої східної політики в майбутньому»².

Із всіх країн Четверного блоку відносини України з Німеччиною розвивалися найліпше. Цьому сприяли візити П. Скоропадського та голови уряду Ф. Лизогуба до Берліна й ділові переговори з провідними діячами Німеччини. Поряд з військово-політичними розглядалися економічні аспекти українсько-німецьких відносин. Сторони визнавали, що план вивезення з України сировини та продовольства, укладений з Центральною Радою, реалізовано лише на 20 %, причому обома сторонами. Після цього, згідно з домовленостями 10 вересня 1918 р., укладено новий українсько-німецький економічний договір, який мав чинність до 30 червня 1919 р. Над його проектом працювала потужна група спеціалістів на чолі з міністром С. Гутником. До новоствореної комісії входили з української сторони С. Гербель, В. Тимошенко, І. Шафаренко, А. Лукашевич, О. Андерсон та інші; з німецько-австро-угорської – послы А. Мумм і Й. Форгач.

¹ Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. – К., 1997 – С. 99.

² Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – С. 186.

Новий економічний договір базувався на основних принципах Брестської угоди і теж був досить відчутним тягарем для України. Згідно з ним, Українська держава мала експортувати до Центральних держав 35 % зібраного врожаю збіжжя, що становило до 1 грудня 1918 р. 40 млн пудів, а до 1 червня 1919 р. – 75 млн. Крім того, Україна зобов'язувалася до липня 1919 р. експортувати 11 млн пудів живої худоби, 300 тис. овець, 2 млн птиці, 450 тис. пудів сала, масла і сиру, 2,5 млн пудів цукру, а також значну кількість сировини: металу, дерева та ін. Були встановлені тверді ціни. Крім усього, фінансова частина договору визначала, що у Берліні будуть друкуватися карбованці для України, з яких 250 млн щомісячно у 1918 р. і 100 млн – у 1919 р. отримує Німеччина винятково для утримання своїх військ в Україні та закупівлі товарів у вільній торгівлі. Берлін компенсує Україні щомісячно 5 млн нім. марок і 5 млн австрійських крон. Україні надавалися великі і вигідні кредити у державних банках Берліна (один мільярд нім. марок). Створювалася низка спільних міждержавних установ, зокрема Українська продовольча рада в складі п'яти українців та шести німців і австрійців.

У свою чергу, Німеччина зобов'язувалася постачати в Україну щомісячно 3 млн пудів вугілля, Австро-Угорщина – щомісячно 5 тис. тон нафти. Імпортовані машини і промислові товари, як і отримані кредити, скеровувалися на розвиток власної економіки. Зокрема, законом від 25 травня 1918 р. уряд виділив 25 млн крб. на відновлення і розвиток сільсько-господарського машинобудування. Було багато зроблено для розбудови цукрових заводів. Зауважмо, що до світової війни в Україні вироблялося 74,7 млн пудів цукру (82 % загальної продукції в Росії) з них 60 млн експортувалося. У 1918 р. виробництво цукру зменшилося до 59 млн пудів¹.

Оцінюючи економічний договір від 10 вересня 1918 р., дехто з істориків, зокрема П. Притуляк, вважають, що його умови були набагато гіршими, від попереднього, підписаного Центральною Радою 23 квітня 1918 р. Проте, на наш погляд, ближчий до істини Володимир Литвин, який визначив його як достатньо збалансований².

Восени 1918 р. Німеччина розпочала передислоковувати частину своїх військ з України на Західний фронт, де складалася для неї важка ситуація. У вересні було виведено п'ять піхотних дивізій з двадцятьох дислокованих в Україні. Було очевидно, що цей процес триватиме. Але до повного виводу своїх військ Берлін зробив кілька кроків з метою посилити владу

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–23 рр. – Т. 2. – С. 303-304, 308.

² Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С. 272.

гетьмана Скоропадського. Зокрема 10 жовтня 1918 р., новий міністр закордонних справ Німеччини В. Зольф, підтверджуючи повну незалежність України і легітимність Брестського мирного договору, рекомендував гетьманові радикально українізувати Кабінет міністрів, розпочати аграрну реформу, порозумітися з керівництвом Національного Союзу на чолі з В. Винниченком. Окрім того, німці поступово пом'якшували свою позицію відносно утворення Українською державою власних збройних сил, що виявилось запізним кроком¹.

Між тим, як свідчать переговори української дипломатичної місії у Бресті і надзвичайно успішні угоди з Німеччиною та її союзниками, економічний фактор поряд з геополітичним зіграв визначну роль у розв'язанні Україною глобальних завдань: офіційного визнання незалежності держави, встановлення дипломатичних і торговельних відносин з Центральними та рядом нейтральних держав, реальної допомоги у визволенні країни від військ більшовицької Росії й відновлення влади Української Центральної Ради.

Підсумовуючи результати українсько-німецьких стосунків і ролі у них співробітництва у торговельно-економічній сфері, треба відзначити, що вони потужно вплинули на становлення та еволюцію військово-політичних і дипломатичних взаємин. Оцінюючи умови економічних угод з Центральними державами Центральної Ради, треба враховувати тодішнє зовнішнє і внутрішнє становище України, які спонукали уряд України на непопулярні кроки, а також, частково, й економічні договори. Безперечно, економічний договір від 23 квітня 1918 р., на наш погляд, не можна вважати рівноправним, проте він був вигідним не лише для Центральних держав, але й для України. Найважливішими досягненнями України було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену. Отже, він сприяв державному будівництву і продовженню національно-визвольних змагань.

Дацків Ігорь. Внешнеэкономические отношения Украины с Германией и Австро-Венгрией 1918 года.

Аннотация: В данной статье идет речь об экономических аспектах Брестского мирного договора 1918 г., результатом заключения которого явился ряд экономических обязательств сторон (в частности, в системе украинско-немецко-австрийских отношений), которые существенно влияли на внешнеполитическую ориентацию Киева, Вены и Берлина. Анализируется деятельность украинских ди-

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–23 рр. – Т. 2. – С. 424.

пломатических представительств и экономических торговых миссий за рубежом, направленная на обеспечение развития украинской экономики и борьбы за независимость.

Ключевые слова: договор, правительство, международное влияние, экономические, дипломатические, переговоры.

Datskiv Igor. External economic relations between Ukraine, Germany and Austro-Hungary in 1918.

Annotation: The article deals with economic aspects of Brest peace agreement of 1918, which led to economic obligations of the parties (in particular in the system of the Ukrainian-German-Austrian relations), which substantially influenced foreign policy orientation of Kiev, Vienna and Berlin. Activities of Ukrainian diplomatic and economic-trade missions abroad, directed on support of Ukrainian economy and struggle for independence, are analyzed.

Keywords: agreement, government, international influence, economic, diplomatic, negotiations.

Гай-Нижник Павло

Фінансові взаємини України з Австро-Угорщиною (кінець 1917–1918 рр.)

Анотація: В статті висвітлюються українсько-австро-угорські фінансової взаємини, фінансові аспекти Берестейського (Брестського) договору, проекти фінансових угод між УНР та Австро-Угорщиною, фінансово-економічні угоди Української Держави (Гетьманату) з Австро-Угорщиною протягом кінця 1917–1918 рр. та їхні наслідки.

Ключові слова: міжнародна фінансова політика, валютний курс, фінансова угода, Австро-Угорщина, УНР, Українська Держава, Гетьманат, авуари.

Рік 1918-й розпочався для України у вирі війни з більшовицькою Росією. Власних сил на боротьбу з окупантами в УНР не було, як не було й можливості утримувати лінію фронту проти австро-угорських та німецьких військ на своїх західних кордонах. Україні потрібен був мир. Мир був потрібен й більшовицькій Росії, його прагли також і цісарська Австро-Угорщина, і кайзерівська Німеччина. У кожній країні були свої розрахунки і спонуки до цього, але саме Українська Народна Республіка потребувала як негайного миру, від якого безпосередньо залежало питання її існування, так і термінового здобуття союзника у боротьбі за звільнення власної території.

Керівники УНР, гонимі безвихіддю і безсиллям перед більшовицьким наступом, 4 грудня 1917 р. вирішили надіслати своїх представників на Румунський і Південно-Західний fronti з метою укласти там перемир'я, а вже 7 грудня 1917 р. Ставка командування німецькими військами на Східному фронті отримала повідомлення, що Центральна Рада визначилась у конкретизації своєї мирної програми¹. 9 грудня 1917 р. на місце

¹ Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – С. 222.

проведення переговорів про перемир'я для «консультативної участі» виїхало три представники УНР¹, а вже 17 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила «утворити міжвідомствену комісію при Генеральному Секретаріаті для розроблення економічних і інших питань в зв'язку з мирними переговорами»².

Фінансові аспекти Берестейського договору 1918 р. для УНР

Невдовзі Центральна Рада та її уряд змушені були залишити Київ. Між тим, у Бересті українська делегація вела нелегкі переговори з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) щодо укладання мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР в боротьбі з більшовицькими загарбниками. 9 лютого 1918 р. на останньому пленарному засіданні української частини мирної конференції в Бересті сторони підписали мировий договір³. 12 лютого 1918 р. українська делегація підписала з делегацією Австро-Угорщини додатковий договір до мирного договору, який на рівноправній основі встановлював загальноприйняті у світі правові принципи відносин громадян та юридичних осіб двох сторін. Він був подібним до українсько-німецького додаткового договору, укладеного 9 лютого⁴. Того ж дня М. Любинський підписав звернення⁵ з проханням надати Україні військову допомогу⁶. Після Берестейського договору, укладеного представниками Центральної Ради, на терен України з метою вигнання більшовицьких агресорів, вступило 450-тисячне німецьке та австро-угорське військо. Невдовзі спільно з підрозділами армії УНР союзники звільнили від загарбників всю територію України. 2 березня 1918 р. уряд УНР прибув до Києва, а згодом у столиці законотворчу працю відновила й Центральна Рада.

¹ Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – С. 223.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

³ Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2002. – С. 15.

⁴ Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р. – С. 15.

⁵ * Д. Дорошенко та Є. Чикаленко стверджували, що насправді ця ідея належала голові Центральної Ради М. Грушевському [Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1930. – С. 37–38, 263; Чикаленко Є. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 40].

⁶ Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. – New-York, 1988. – P. 54.

Відповідно до мирного договору, всі сторони, щодо фінансової сфери взаємин, відмовлялися на взаємній основі від сплати витрат війни, тобто «сплати їхніх державних витрат на ведення війни, також витрат на відшкодування військового збитку, що зазнали вони та їхні громадяни в зонах ведення воєнних дій від воєнних заходів, включно зо всіма реквізиціями, які здійснені на території супротивника»¹. Економічні взаємини між Австро-Угорщиною та УНР мали розвиватися відповідно до австрійсько-російського договору про суходільну та морську торгівлю від 15 лютого 1906 р. Зберігав силу й генеральний російський митний тариф від 13–16 січня 1903 р.² Крім того, сторони: відмовлялися від транзитних зборів за товари будь-якої категорії, що транспортуватимуться через територію однієї зі сторін прямим транзитом або з розвантаженням, складуванням та повторним завантаженням; мали надавати одна одній максимальну можливу допомогу в сфері дії залізничних тарифів, особливо засобом запровадження наскрізних тарифів; митниці обох країн повинні працювати щоденно протягом всього року, за винятком неділь і державних свят. Водночас, жодна зі сторін не мала претендувати на преференції, котрі інша надає будь-якій країні, зв'язаній з нею митним союзом і що має спільні з нею кордони (колонії, зарубіжні володіння та протекторати підлягали в цьому відношенні тому ж регулюванню, що й метрополія). Як бачимо, фінансово-економічні умови договору були сприятливішими саме для Центральних держав, але в ситуації, в якій опинилася на початку 1918 р. Україна, вони були не лише прийнятними, але й вкрай необхідними. Втім, цей договір був потрібним і Центральним державам (зокрема Австро-Угорщині), які також змушені були приструнити свої апетити, адже як згадував О. Чернін, що брав участь у переговорах, «Мир з Україною був підписаний під тиском голоду, що починався. Він носить на собі характерні риси свого походження»³.

Разом з основним договором, між УНР і країнами Почвірного союзу (з Австро-Угорщиною – від 12 лютого) було укладено ще й «Додатковий договір», в якому фінансове питання було висвітлено детальніше. Так, наприклад, його VII стаття торкалася приватних боргових зобов'язань, які виявилися порушеними через збройне протиборство країн. Планувалося врегулювати їх так:

¹ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – М., 2007. – С. 306–307.

² Там же. – С. 308–309, 311.

³ Архив русской революции. – Т. 1. – М., 1991. – С. 166.

«§3. Грошові зобов'язання, котрі могли бути у виконанні під час війни на підставі воєнних законів, мусять бути заплачені перед впливом трьох місяців по ратифікації мирового договору.

По сім зобов'язанням повинно платити п'ять відсотків річно від первісного строку заплати за весь час війни, з включенням трьох місяців, без огляду на мораторій. До первісного строку заплати в кожному окремому випадку відсотки платяться по договору.

4. Для ПОЛАГОДЖЕННЯ ГРОШЕВИХ І ПРИВАТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВЗАЄМНО ПОВИННІ БУТИ ДОПУЩЕНІ ПРИЗНАНІ ДЕРЖАВОЮ ТОВАРИСТВА ДЛЯ ОХОРОНИ КРЕДИТОРІВ ЯКО УПОВНОВАЖЕНІ ДЛЯ ОБСТОЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ З НИМИ СПОЛУЧЕНИХ ФІЗИЧНИХ І ЮРИДИЧНИХ ОСІБ»¹.

Нижче, статтю VIII, зазначалося, що обидві сторони, які уклали договір, згоджуються в тому, аби по ратифікації мирового договору перейняти на себе виплату громадянам кожної сторони державних зобов'язань, а особливо громадських боргів.

З огляду ж на те, що УНР мала за мету поділити з іншими частинами колишньої Російської Імперії майно цієї імперії, то спосіб виконання зазначеної постанови мав застерігатися надалі в особливій згоді. При тому, УНР у будь-якому разі обіцяла взяти на себе ті зобов'язання щодо німецьких громадян, які повстали при виконанні громадських робіт на Україні, або були забезпечені майном, що знаходилося на Україні². Цей текст в Бересті підписали уповноважені представники УНР, Німеччини та Австро-Угорщини³. Щодо цієї частини загальних договірних документів, то я також не схильний драматизувати їхні умови. Юридично ці тексти зберігали і гарантували повне рівноправ'я у фінансово-економічних стосунках та взаємну вигоду сторін, а для молодой та знекровленої УНР були не лише виправданими, але й певною мірою пільговими. Інша річ полягала у шляхах та обсягах їхнього практичного втілення та виконання взаємних зобов'язань сторін. Як показало недалеке майбутнє, цих та інших (наприклад, торговельно-продовольчих тощо) умов не було дотримано жодною з країн, а в умовах австро-німецької окупації відбулося й взагалі неприховане нехтування українським суверенітетом та втручання у внутрішні справи України з боку Центральних держав.

¹ Робітничка газета. – 1918. – 15 березня.

² Там само. – 15 березня.

³ Там само. – 16 березня.

Проблеми почалися чи не одразу з вступом військ нових союзників на терени України. Наявність у держави власної грошової одиниці передбачає і встановлення її паритету до валют інших країн, з якими вона має торговельно-економічні відносини. Україні, на терені якої перебувало німецьке та австро-угорське військо і для якої Центральні держави, в силу військово-політичних обставин, стали головними торговельними партнерами, необхідно було визначитися й у ставленні до їхніх грошових одиниць, передовсім, Німеччини та Австро-Угорщини.

Грошові взаємини Центральних держав взагалі, а зокрема Австро-Угорщини, з Центральною Радою на офіційному рівні вперше де-юре занотовані були в «Мировому договорі між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою» (т. зв. Берестейській договір) від 27 січня (9 лютого 1918 р.). Як відомо, УНР підписала у Бересті мирний договір з країнами Почвірного блоку з укладанням торговельно-економічної угоди з новими союзниками, згідно з якою Україна зобов'язувалася поставити державам коаліції велику кількість продуктів і сировини. Тоді ж у договорі тимчасово було зафіксовано й валютні курси (ідентичні дореволюційним паритетам рубля до марки та крони): 1 марка = 46,2 коп., 1 крона = 39,382 коп.¹. «Мировий договір», підписаний 9 лютого 1918 р.², з цього приводу, зокрема, зазначав: «обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1 тис. німецьких державних марок в золоті рівні 462 крб. в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 руб. в золоті бувшого російського цісарства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла), або 1 тис. австрійських і угорських корон в золоті рівні 396 крб. 78 грошам, в золоті бувшого російського цісарства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла)»³.

На цьому пункті договору варто зупинитися окремо, позаяк він визначає не лише фактично встановлений твердий розрахунковий курс валют між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною, але, як буде видно в подальшому, істотно впливатиме на подальший перебіг переговорів щодо визначення підстав нового співвідношення валют між цими країнами. Перш за все, слід зауважити на тому, що вже під час підготовки тексту договору, як свідчив один з членів української делегації І. Шафаренко, в приватних

¹ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К., 1919. – С. 62.

² * Берестейський договір був ратифікований Центральною Радою 17 березня 1918 р. [Робітничая газета. – 1918. – 19 березня; ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 41].

³ Нова Рада. – 1918. – 22 лютого; 24 лютого.

розмовах німці попереджали його про відсутність у них наміру віддавати своє золото Україні¹. Як наслідок, цей пункт піддався ґрунтовному і тривалому обговоренню, під час якого представники Центральних держав посилялися на недостачу золота у них самих. Українці ж заперечували їм тим, що країни Почвірного блоку можуть покрити його поставками України такої кількості своїх товарів, яка оберне сальдо товарообміну на їхню користь і позбавить Центральні держави від необхідності передачі золота. Виявилося також, що з остаточним текстом в договорі відбулися певні метаморфози, а саме: вислів «виплата відбувається золотом» згодом було замінено досить невиразною фразою «обрахунок відбувати в золоті», а в німецькомовному тексті сформульовано було іще більш слизько².

Таким чином, погодившись на включення до договору золотого еквіваленту, представники Центральних держав попередньо передбачили можливий розвиток подій і підстрахувалися на свою користь від майбутніх претензій української сторони. Представники ж УНР, чи-то з огляду на поспіх укласти договір в зв'язку з військово-політичною ситуацією в Україні, чи-то з причини недостачі дипломатичного та міжнародно-фінансового досвіду, не врахували усі можливі для України колізії, закладені у цьому пункті, або банально не проконтролювали редакцію як власного примірника документа, так і німецькомовного.

Утім, вже на той час усім учасникам договору було зрозуміло, що визначені «Мировим договором» валютні курси, у зв'язку із знеціненням рубля за час війни і революції, були далекими від тогочасних фінансово-економічних реалій, як українських, так і німецько-австрійських. Питання ж платежів при товарообміні вимагало встановлення нових розрахункових співвідношень валют між суб'єктами торгівлі.

Врегулювання питання паритету валютних курсів (карбованця та крони)

За таких обставин кожна з договірних сторін розпочала дії щодо облаштування вигідного курсу своїх національних валют на українському грошовому ринку. Потреба у врегулюванні валютних курсів виникла також внаслідок необхідності унормування грошових розрахунків між УНР і Центральними державами по товарообміну й самим фактом німецько-австро-угорської окупації і складнощами, які виникли з цього приводу в питанні грошових відносин. Довоєнний паритет з рублем у зв'язку з його однаковим співвідношенням з українською валютою автоматично стосу-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 7.

² Там само. – Арк. 8.

вався й карбованця. Встановлення такого курсу не принесло очікуваних результатів через тривання бойових дій на основній території України, а коли вони вщухли, уряд УНР і Центральна Рада відчули перші ознаки грошового диктату нових союзників. У перебігу просування німецьких та австро-угорських військ Україною командування союзницьких військ почало самовільно визначати курси валют своїх держав щодо рубля та карбованця, що ще більше ускладнювало фінансову ситуацію в УНР. Так діяв наприкінці лютого – початку березня 1918 р., зокрема, й командувач німецькими військами в Україні генерал А. Лінзінген, визначивши курс срібного рубля в 1,50 марки та 2,25 марки¹. Офіційно уряд України не протестував проти такого самоврядування вищого окупаційного начальства. Це, зокрема, підтверджується телеграмою від 1 березня 1918 р. директора Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР Г. Супруна до начальника Штабу охорони Ніжинщини Сердюка, в якій наказувалося: «До кінцевого встановлення згоди з Центральними Державами курсу Австро-Германських грошей треба додержуватись курсу встановленого генералом Лізінгеном. Срібний карбованець прірівнювати до півтори марки і до двох з четвертю корон»².

15 березня 1918 р. німецьке верховне командування в особі того ж таки генерала А. Лінзінгена, без будь-якої консультації з українським урядом, власним розпорядженням встановило новий курс царського російського рубля в 1,50 марки ($66\frac{2}{3}$ коп. за марку), заявивши при цьому, що такий паритет відповідає міжнародному і тому повинен бути прийнятий в Україні. Уряд Центральної Ради про такий крок окупаційних властей був принизливо поставлений до відома телеграмою Головної квартири німецьких військ в Україні³. 16 березня, після обговорення цієї телеграми, Рада народних міністрів УНР була змушена прийняти такі умови⁴. Одночасно курс австрійської крони було встановлено у $2\frac{1}{4}$ крони за рубль ($44\frac{1}{2}$ коп. за крону)⁵.

У подальшому уряд УНР намагався довести, що цей занижений паритет мав застосовуватися лише до рублів і не міг бути вживаний щодо карбованця. Зрозуміло, що цей «дитячий виверт», який не вартий серйозно-

¹ Відділення Державного архіву Чернігівської обл. в Ніжині (ВДАЧОН). – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 11.

² ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 11.

³ ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 14 зв.

⁴ Там само; ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 27.

⁵ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 63.

го уряду, як визначив це тогочасний дослідник фінансів Л. Неманов, був безжалісно знищений австро-німцями¹. Досить скоро Центральна Рада змушена буде погодитися на ще нижчий валютний курс.

Утім, становище, коли кожна з присутніх на українському терені (а, відповідно, й ринку) сил самовільно визначає сприятливий для себе курс грошових одиниць не могло тривати. Не вигідно це було, перш за все, українській стороні як з фінансово-господарчого боку, так і з огляду на підрив її владного авторитету. Враховуючи ж військово-політичні обставини, в яких опинилася Центральна Рада та її уряд у 1918 р. після підписання Берестейської угоди, без урахування позицій німецької та австро-угорської сторін і пошуку порозуміння з ними, розв'язати валютно-паритетний вузол українська влада об'єктивно не змогла б. Тим паче односторонньо і на власну користь.

Після цих перших поступок України Німеччина та Австро-Угорщина почали неприхований фінансовий тиск на УНР, користуючись безпорадністю уряду В. Голубовича у налагодженні грошового господарства. Фінансова криза в Україні та голод коштів в розпорядженні уряду Центральної Ради були настільки очевидними, що австро-угорський посол в Києві граф Й. Форгач, повідомляючи 26 березня 1918 р. до Відня своєму міністрові іноземних справ графу О. Черніну про політичний та економічний стан в Україні², називає співвідношення у 2,5 крони щодо рубля/карбованця, зафіксоване Берестейським договором, «справжньою дурницею» і передбачає його швидке падіння до однієї крони. При цьому цісарський посол окремо відмічав, що «українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а Міністерство [фінансів УНР] добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання»³. Відчуваючи грошову безпорадність Центральної Ради, австро-німецькі члени спільної фінансової комісії на засіданні 26 березня 1918 р. ультимативно зжорстчують свої вимоги щодо встановлення валютного паритету⁴.

¹ Неманов Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 63.

² * Цю доповідь склав австрійський секційний радник Енеді для голови спільної Комісії з продовольства, дійсного таємного радника, генерал-майора австро-угорської служби О. Прагенау. Його копію посла Австро-Угорщини в Україні граф Й. Форгач і переправив до Відня міністрові іноземних справ графу О. Черніну [Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Band I. – Philadelphia, 1966. – S. 339].

³ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – S. 339.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 58-58 зв.

6 квітня 1918 р. між УНР та Центральними державами було укладено відповідну угоду про встановлення твердого розрахункового курсу між їхніми грошовими одиницями. Умови визначали, що твердий розрахунковий курс між рублем, маркою і кроною встановлювався терміном до 15 липня 1918 р. у співвідношенні 1 руб. = $1\frac{1}{3}$ марки = 2 кронам¹. Із встановленням твердого розрахункового валютного курсу, однак, не вдалося уникнути недоречностей, пов'язаних з міжгрошовим обміном. Причиною цьому стало існування насправді фактично двох офіційних курсів: одного обов'язкового для зносин з німцями та австрійцями (1 марка = 75 коп., 1 крона = 50 коп.) і іншого, за яким приймалася валюта від приватних осіб установами Держбанку (1 марка = $66\frac{2}{3}$ коп., 1 крона = $44\frac{4}{9}$ коп.). Другий курс (відповідний до встановленого генералом Лінзінгенем) приймався у випадках, які не суперечили умовам тристоронньої домовленості про твердий розрахунковий курс, вироблений фінансовою комісією. Причиною цьому стала сепаратна політика Держбанку УНР².

23 квітня 1918 р. після тривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском³ було підписано сумарний договір по товарообміну УНР з Центральними державами, в якому також було зафіксовано новий розрахунковий валютний курс⁴.

Проекти фінансової угоди про позику між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною

Навесні 1918 р. становище українського уряду погіршувала й передстрайкова ситуація з робітниками залізниць, які вже чотири місяці не отримували заробітної платні. Крім того, залізнична індустрія, як, власне, й колійна мережа країни, потребували термінового капіталовкладення й вимагали встановлення чіткого державного контролю й регулювання. На порядку денному постала справжня загроза не лише зриву виконань торговельно-постачальних зобов'язань Центральної Ради перед країнами Почвірного блоку, але й краху усієї, ще так чи інакше вцілілої, державної інфраструктури тощо.

¹ ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 38-38 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 42; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 13, 64.

² Державний архів Харківської обл. (ДАХО) – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 59; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1-1 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 13. – Арк. 1-1 зв.

³ Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – М.; Пг., 1923. – С. 271.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 84-85 зв.

Саме з цього приводу ще 12 березня 1918 р. між майором Генштабу австро-угорських військ Іоном та Управлінням залізниць України відбулася безпосередня зустріч. Предметом переговорів виявилася багатомісячна заборгованість по виплаті зарплатні українським залізничникам. Управлінню залізниць України пропонувався аванс за кошт австро-угорських фінансових засобів на погашення заборгованості по зарплатні для залізничників. Ця пропозиція була «з вдячністю» відхилена головою Ради міністрів В. Голубовичем¹. Проблему ж зарплатні залізничникам так і не було вирішено.

Цілком зрозуміло, що надалі ситуація не могла перебувати в подібному стані. 20 березня 1918 р. Рада міністрів УНР уповноважила Кредитову канцелярію організувати для остаточного вирішення всіх фінансових закордонних рахунків спеціальну комісію². 23 березня 1918 р. на засіданні спеціальної комісії з товарообміну українські представники заявили, що уряд УНР готовий надати Центральним державам 2 млн пуд. цукру під отримання авансу на суму в 30 млн рублів. Очевидно члени комісії не змогли знайти спільну мову, позаяк 25 березня 1918 р. уряд УНР знов обмірковував справу щодо отримання зовнішньої позики. Того ж дня було принципово визнано за необхідне взяти зовнішню позичку і доручено голові Ради міністрів В. Голубовичу та відповідним міністерствам розпочати з цього приводу переговори³.

28 березня 1918 р. відбулося чергове спільне з представниками Центральних держав засідання Комісії з товарообміну. Головуючий на засіданні М. Порш у вступній промові одразу ж зазначив, що весь фінансовий апарат України було зруйновано більшовиками, і заявив, що з огляду на змальовану ситуацію, український уряд пропонує Німеччині надати йому позику або авансом грошові знаки; крім того, бажано також передати Україні вагони і потяги, що були захоплені раніше Німеччиною та Австро-Угорщиною на теренах колишньої Росії⁴. Представники Центральних держав погодилися на таку пропозицію, а їхні фахівці взялися розробляти умови надання Києву суми, необхідної для вирішення поточних проблем із виплатою платні залізничникам України.

¹ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – S. 347–348.

² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1.

³ Там само. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 52.

⁴ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 16.

Після засідання німці й австрійці одразу ж почали консультації із Берліном та Віднем. Так, наприклад, міністр іноземних справ О. Чернін 30 березня 1918 р. телеграфував цісарському послу в Києві графу Й. Форгачу з цього приводу таке: «Питання про виплату зарплатні українським залізничникам через можливий їхній страйк в районі дислокації наших військ постійно викликав в мене прискіпливу увагу та стурбованість. Вчора мені вдалося домогтися принципової згоди прем'єр-міністра на проведення безпосередніх переговорів майора Іона з міністром залізничного транспорту та отримання нашої фінансової допомоги. Поки що кожному робітникові має бути виплачено аванс, для чого необхідно виділити 21 млн рублів, причому дві третини суми Німеччиною, а одна третина нами. Майор Іон доповів про це армійському командуванню. Заперечення уряду [України] проти прямої виплати боргу окупаційними властями частково пов'язане з питаннями соціал-демократичних організацій залізничників. Становище на залізничному транспорті, котрий майже не працює, включаючи й обслуговування військових ешелонів, і не має фінансових надходжень, є лише одним з елементів хаосу, що склався, та повного краху фінансової системи в Україні»¹. Яку ж суму запрошували в Центральних держав українські урядовці? Судячи з доповідної телеграми посла Австро-Угорщини в УНР графа Й. Форгача до міністра іноземних справ графа О. Черніна, попередньо Україна прагла отримати авансом 50 млн рублів для виплати зарплатні залізничникам².

Відповідно до прохання української сторони, представники Центральних держав виробили проект договору про видачу урядові УНР авансу, однак в сумі 25 млн рублів³. Проект виділення авансу містив у собі конкретні вимоги, які яскраво висвітлюють ставлення Берліна та Відня до української влади. Це, перш за все, вираження в офіційному документі недовіри урядові УНР вимогою надання окупаційному командуванню звітних документів про цільове використання коштів та диктатом щодо правил експлуатації залізниць. По-друге, Центральні держави, не криючись, вказували урядові суверенної держави на встановлення бажаного їм внутрішнього розпорядку руху потягів і способу оплати праці залізничників. Крім того, за відносно невелику позику, окупанти прагли отримати для себе небачені привілеї аж до провезення поза чергою воєнних вантажів за тарифами мирного часу. І врешті, за рамки договору

¹ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – S. 348–349.

² Ibid. – S. 349–350.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 61–61 зв.

(а отже й грошового обігу на шляхах сполучення) виводилася платіжна спроможність українських грошових одиниць (карбованця і гривні), коли висувалася вимога погашення авансу царськими рублями. Аналізуючи документ, неважко дійти висновку, що угода ця нав'язувалась УНР, а позиція представників України, в кінцевому результаті, визначалась як *vox clamantis in deserto*^{1*}.

Природно, що таке неприховане втручання у внутрішні справи держави й намагання принизити керівництво УНР викликали протест з боку українського уряду. 31 березня 1918 р. на своєму засіданні Рада міністрів ухвалила: «а) позичку грошей у німців одхилити; в) доручити Міністру Фінансів попередити німців, на яких умовах ми можемо прийняти позику грошей, яко аванс під товари, і ультимативно заявити, що ми не допустимо їх втручання в виплату жалування служачим залізниці і пошти; с) доручити Міністру Шляхів зробити приказом по Міністерству виговор Плевако за його самовільні переговори з німцями про грошову позику з погрозою, що при повторенні таких вчинків він буде увільнений від служби»².

Наступного дня (вранці 1 квітня 1918 р.) на засіданні спеціальної комісії міністр фінансів УНР В. Мазуренко від імені свого уряду заявив, що Рада міністрів у цілому ухвалила проект угоди, але пропонує внести до неї кілька змін: «а) Замість передбаченого розрахункового курсу в $1\frac{1}{3}$ марки вона бажає такого в 1,5 марки. Відповідно до сього встановиться й курс австрійської крони; б) відсоток з 7 % річних вважається надто високим; с) Видачу мільйона рублів «Ост» в рахунок авансу потрібно усунути; д) На контроль Германського та Австро-Угорського військового управління при сплаті жалування та заробітків не повинно бути дано згоди»³. Німецько-австрійські представники висловили готовність піти на певні поступки в питаннях зниження відсоткової ставки по позиках і відмовитися від видачі мільйона ост-рублів. Разом з тим представники окупаційної влади прагли зберегти за собою контроль над використанням коштів, заявляючи, що «запропонований шлях вповні охороняє права Українського Уряду» і, водночас, виявили згоду «розглянути й іншу пропозицію, що переслідує ту ж мету»⁴.

Особливо загострилися переговори в частині обговорення умов валютного паритету в угоді. У питанні про зміну валютного курсу по позиці

^{1*} *Vox clamantis in deserto* (лат.). – Голос волаючого у пустелі.

² ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 55.

³ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 59.

⁴ Там само. – Арк. 59-59 зв.

з 1¹/₃ марки за рубль на 1,5 марки представники Центральних держав залишилися непохитними і навіть ультимативно заявили, що «якщо Україна на це не може погодитися, то належить перервати переговори, як [такі], що не відбулися»¹. Після цього міністр фінансів заявив, що український уряд відмовляється від авансу і має власні можливості заплатити залізничним службовцям та робітникам утримання запропонованими до випуску скарбовими знаками УНР². Того ж дня В. Мазуренко доповів уряду про провал переговорів³, а ввечері міністр торгу і промисловості І. Феценко-Чопівський на засіданні Комісії з товарообміну заявив, що Рада міністрів постановила припинити переговори про позику 25 млн руб. у Німеччини та Австро-Угорщини⁴.

Утім, невдовзі переговори було поновлено⁵. Суть нової австро-німецької пропозиції полягала в тому, що австро-німецькі представники склали, на відміну від проекту на 25 млн руб., два проекти договорів про надання УНР авансу: фінансовий і технічний.

Фінансовий проект фактично відновлював проект договору на 25 млн руб. з певними незначними змінами. Відсоток по позиці до розрахунку чи повернення було встановлено в 6 % річних, проте курс залишався той самий (75 коп. за марку і 50 коп. за крону). Німеччина та Австро-Угорщина відмовилися від безпосереднього контролю над виплатою зарплатні службовцям та робітникам, але в технічному договорі вказали вимогу припинення безкоштовного пересування залізницями, встановлення зробної платні в залізничних майстернях та скасування військових надбавок⁶. Таким чином Центральні держави прагли укласти угоду про аванс, не оприлюднюючи відокремлений від фінансового технічний договір, і тим самим зберегти репутацію Центральної Ради та її уряду. Разом з тим, вимога підписання одночасно обох договорів залишалася непорушною. Українська ж делегація, навпаки, погоджувалася на підписання авансового договору, але протестувала проти договору технічного, як такого, що легалізує втручання у внутрішні справи України.

5 квітня 1918 р. Рада міністрів заслухала звіт В. Мазуренка про перебіг переговорів⁷. Наступного ж дня, 6 квітня 1918 р., Рада міністрів

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 59-59 зв.

² Там само.

³ Там само. – Спр. 4. – Арк. 45-46.

⁴ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 71.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 58.

⁶ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 71.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 63-63 зв.

вирішила відхилити договір про отримання авансу зі спеціальним призначенням від Німеччини та Австро-Угорщини¹. Більше переговори між представниками УНР та Центральних держав з цього приводу не поновлювалися. Проблема ж виплати зарплатні залізничникам так і не була вирішена урядом Центральної Ради.

Водночас, відповідно до торговельної угоди, в квітні 1918 р. розпочалися переговори про валютну трансакцію, яку Україна мала здійснити з Центральними державами. Необхідність такого валютного договору полягала в тому, що торговельні зносини УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною були побудовані на тій перспективі, що весь товарообмін між ними відбуватиметься за допомогою урядових установ, а також, що союзники утримаються від вільної закупівлі продовольства, аби не сприяти спекуляції і непомірному підвищенню цін. Крім того, український уряд був зацікавлений в тому, щоб вітчизняний грошовий ринок не насичувався німецькою та австрійською валютою. Аби закупити щось для Центральних держав, українським установам необхідні були кошти українські, які Німеччина та Австро-Угорщина повинні були б мати, а для закупівель у цих країнах потрібна була валюта у марках і кронах. Тому для усіх сторін найбільш логічним і доцільним було здійснити взаємний обмін певною масою грошових знаків партнера і закріпити економічні домовленості валютною угодою. Не заперечували такій позиції й представники Центральних держав.

Обговорення проблеми одразу ж поставило в центр уваги питання укладання військової конвенції. У підсумку урядовці вирішили стояти на таких позиціях: 1) умови покупки 3,6 % серій Держскарбниці, запропоновані німецькими представниками, відхилити; 2) справа конвенції належить розв'язанню тільки українським урядом; 3) офіційно скликати окреме засідання в складі голови Ради міністрів, міністрів фінансів, внутрішніх, військових і закордонних справ УНР за участю представників німецького та австро-угорського урядів: Мумма, Штольценберга, Флейшмана і Форгача².

17 квітня 1918 р. на черговому засіданні комісії по товарообміну Х. Барановський, доповідаючи про перебіг переговорів з валютної позики, повідомив, що українські делегати запропонували Центральним державам, щоб сплату за передані Німеччині та Австро-Угорщині карбованці було здійснено готівковими марками та кронами. Цю пропозицію було

¹ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 72.

² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9 зв.-10.

відхилено. Натомість німецькі та австро-угорські представники запропонували сплатити білетами державних скарбниць своїх країн. При цьому $\frac{2}{3}$ всієї суми повинні були зберігатися на поточних рахунках у Відні, Будапешті та Берліні; $\frac{1}{6}$ мала б зберігатися там само депозитом і ще $\frac{1}{6}$ передається Держбанкові УНР готівкою. На таку пропозицію українці відповіли рішучим протестом, внаслідок чого представники Центральних держав погодилися надати половину і депонувати її в державних банках Відня, Будапешта та Берліна¹.

Тим часом становище в Україні все більше загострювалося. Зростало обопільне напруження й в стосунках між Центральною Радою і німецько-австро-угорським окупаційним командуванням. 30 березня 1918 р. австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О. Черніну про зубожілий стан на залізничному транспорті України, доповідав про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи в Україні»². Там же й промайнула думка, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів»³.

2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ю австро-угорською армією з Одеси повідомляв Головне армійське командування в Бадені та Міністерство іноземних справ у Відні телеграмою (№ 1354) про критичний стан Центральної Ради і що в Одесі ходять чутки про те, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду»⁴, тобто повалити Центральну Раду, ліквідувати УНР і встановити окупаційну владу на військово-окупаційних засадах. У підсумку, як відомо, 29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту на чолі з генералом П. Скоропадським владу Центральної Ради було повалено. УНР припинила своє існування, її заступила новопроголошена Українська Держава у формі Гетьманату П. Скоропадського, який мав диктаторські повноваження.

Фінансова угода між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною від 15 травня 1918 р.

З квітня 1918 р. тривали й переговори між визначеними з трьох сторін фінансовими комісіями про надання Україною Німеччині та Австро-Угорщині грошової позики, яка мала забезпечити Центральним Дер-

¹ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 73.

² Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – S. 348-349.

³ Ibid. – S. 349.

⁴ Ibid. – S. 347.

жавам українську валюту для закупок в Україні. Представники України, серед яких були такі відомі економісти як Х. Барановський, Б. Тирмос, С. Тимошенко, В. Ігнатович, С. Василевський та інші, стали на принципову і обґрунтовану позицію щодо закріплення валютного курсу та умов надання позики.

У підсумку, 15 травня 1918 р., згідно з підписаною фінансовою угодою, обмінні курси валют було встановлено у співвідношенні: 1 австро-угорська крона до 1 гривні (або 2 крони за 1 карбованець) та 0,665 німецької марки до 1 гривні (або 1,33,1/3 марки за 1 карбованець)¹. Німецька преса з цього приводу також зазначала, що «при фіксуванні розрахункового курсу досягнуто згоди було лише після довготривалих переговорів»². Висвітлюючи хід переговорів «Frankfurter Zeitung» (від 19 червня 1918 р.) характеризувала їх результат, як поступку з боку німецьких та австрійських фахівців, «незважаючи на те, що українські делегати наполягали першопочатково на значно вищому курсі, але й цей знижений курс ніяким чином не відповідає дійсній вартості рубля, яка значно нижче. Тим не менш представники Центральних Держав, йдучи назустріч побажанням України, погодилися на цей завищений курс рубля, щоб уникнути подальших втрат на валюті в країні»³. Безсумнівно, хоча й думка німецької преси є дещо упередженою, але загалом вона відповідала дійсному стану речей, адже рубель і карбованець були прирівнені ще Центральною Радою. Так чи інакше, підсумок цих переговорів можна вважати вдалим для України.

Крім того, згідно з «Договором Імператорського Німецького Уряду, Імператорського і Королівського об'єднаного Австро-Угорського Уряду, іменуємим надалі в цьому договорі Центральними Державами – з одного боку; і Урядом Української Держави, іменуємої в подальшому в цьому договорі Україною – з іншого боку» (як він офіційно називався), гетьманський уряд, як зазначалося у §1 угоди, зобов'язувався надати вищевказаним країнам грошову позику у 400 млн крб. (по 200 млн крб. кожній з держав)⁴. Як стверджувала німецька «Frankfurter Zeitung», «Центральні Держави внаслідок того облишені були можливості заощадитися в країні необхідними для своїх закупівель рублями»⁵. Як вказує далі «Frankfurter

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 44 зв.

² Frankfurter Zeitung. – 1918. – 19. Juni.

³ Frankfurter Zeitung. – 1918. – 19. Juni.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 44.

⁵ Frankfurter Zeitung. – 1918. – 19. Juni.

Zeitung», німці, а за ними й австрійці, пішли шляхом перевіреним ними у Бельгії, Польщі та Румунії і взяли позику у місцевого уряду.

Центральні держави позичали в Україні карбованці, проте вони могли не брати одразу по 200 млн крб., а отримувати їх частково по мірі необхідності в Київському відділенні Держбанку через окремо уповноважених осіб (§2). Крім того, згідно з угодою, таким правом контрагенти мали скористатися лише до 31 липня 1918 р., а, отримавши їх, могли, згідно з §3, використати гроші «лише для розрахунків за покупки на Україні або для оплати грошових зобов'язань Українським Державним або приватним Зкладам»¹. Платежі були обов'язковими для прийому до всіх державних установ України і Державного Хлібного бюро та йому подібних закладів.

Найважливішими параграфами договору були §§5 та 6, які, власне, і вказували на умови і механізми використання позики. Позика приймалася за номінальною вартістю скарбових білетів України, з нарахуванням поточних відсотків за курсом $1,33\frac{1}{3}$ марки та 2 крони за карбованець. Механізм виплати в марках та кронах був таким: 50 % (половина від займу кожної з країн) були кредитовані українському уряду марками у німецькому Райхсбанку в Берліні та кронами в Австро-Угорському Держбанку у Відні та Будапешті. За решту 50 % позики Українська Держава «отримує на 25 % (двадцять п'ять відсотків) $4\frac{1}{2}$ % дворічні Німецькі білети Державної Скарбниці (Reichsschatzscheinen) по бажанню України – іменні або вимогові по номінальній їхній вартості з розрахунком поточних відсотків і на 25 % (двадцять п'ять відсотків) – $4\frac{1}{2}$ % дворічні за бажанням України іменні чи вимогові австрійські або угорські білети Державної Скарбниці (Schatzscheinen) по номінальній вартості з розрахунком поточних відсотків»².

Усі фінансові операції, що проводилися згідно з цим договором, позбавлялися від гербового збору і податків. Україна, за §6, отримувала у своє розпорядження німецькі та австро-угорські білети Держскарбниці (відповідно: Reichsschatzscheinen та Schatzscheinen), що депоновані у Берліні, Відні та Будапешті, для розрахунків та власного розпорядження лише у торговельно-економічних та міждержавно-інститутських операціях на терені Німеччини та Австро-Угорщини. Україна не мала, однак, права розпоряджатися закредитованими нею, відповідно до §5, сумами (Guthaben) і переданими їй білетами Держскарбниці (Schatzscheinen) й,

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 44.

² Там само. – Арк. 44 зв.

зокрема, «не має права відчужувати такі іншим особам та закладам до витоку одного року після заключення миру між Центральними Державами та всіма нині воюючими з ними великими Державами»¹. Натомість, український уряд міг при бажанні, якщо не складе інших фінансових угод, перепродати отримані ним від Центральних держав скарбові білети їм же назад по номінальній вартості і з поточними (4,5 %) відсотками, викупляти які, по першій його вимозі, вони зобов'язувалися. Суми ж у Райхсбанку та в Австро-Угорському банку приносили Україні 4,5 % річних без оподаткування.

Останні (§§7 та 8) пункти договору вказували, що письмові зносини та розрахунки за цією угодою провадяться через Український Державний банк, Райхсбанк у Берліні й Австро-Угорський банк у Відні та їхніх уповноважених. Якщо ж Центральні держави використають своє право передачі виконання цього договору Консорціуму банків, то у такому випадку іменні зносини та розрахунки могли перейти до управління Консорціуму².

Вищевказані 4,5 % зобов'язання німецької і австро-угорської Держскарбниць, які Українська Держава отримувала на 100 млн крб., становили собою ніщо інше, як облігації видані українському урядові в обмін за готівкові гроші. Серед недоліків угоди була, між інших, тимчасова відсутність права вільного розпорядження належними Україні сумами і використання внесків поза німецького та австро-угорського ринків. Таким чином, те, що Центральні держави зобов'язувалися використовувати отримані від гетьманського уряду суми лише на українському ринку, не можна вважати достатньою компенсацією (хоча з юридичного боку, то був прийнятний паритет) за ці незручності. Німеччина і Австро-Угорщина, закупляючи продукти в Україні, могли швидко використовувати надану їм українську валюту, тоді як Україна стикалася з виснаженням товарним ринком цих центральноєвропейських держав, із заборонаю вивозу з них найбільш важливих і необхідних фабрикатів, а тому й не могла розраховувати на придбання великого обсягу потрібної їй продукції.

Втім, жорстке виконання умов угоди (тобто здійснення закупівель по твердому курсу винятково через Держбанк України) дозволило б уникнути надмірного напливу в країну крон та марок, а це зменшило б до мінімуму і розгул спекуляції іноземною валютою, що, в свою чергу, допомогло б урядові утримувати валютне співвідношення на визначеній межі. Але, з

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 45.

² Там само. – Арк. 45 зв.

невідомих причин, статті, що забороняла б представникам Центральних держав провадити закупівлі для своїх військових частин в Україні і вивозу за її межі в угоду включено не було. Не було в ній занотовано й про зобов'язання Центральних держав закуповувати українську валюту лише винятково в національному Держбанку. Їхні уповноважені лише мали на це право. Отже, для них залишався фактично відкритим валютний ринок України для обміну валют по згоді з населенням, що, як правило, дозволяло занижити офіційний курс української грошової одиниці.

Україною, за договором 15 травня, для здійснення цукрових операцій було видано Німеччині й Австро-Угорщині 10 млн крб. (по 5 млн крб. кожній країні). У свою чергу у Берліні в імперському банку в рахунок цих видач було акредитовано 3 млн 333 тис. 333,3 марки готівкою і стільки ж серіями та 5 млн крон готівкою і 5 млн крон серіями Держскарбниці у банку Австро-Угорщини. З першої (німецької) суми Україна використала лише 1 млн 318 тис. 117,90 марки і не скористалася разом з серіями 5 млн 348 тис. 548,76 марками. З австро-угорської суми готівкові крони було використано повністю, а недоторканими залишилися лише крони у серіях. Українська сторона також видала (14 липня) 30 млн крб. міністру торгу і промисловості С. Гутнику для сплати Центральним державам за вугілля, а дещо пізніше ще 83 млн крб. для сплати за придбане для цих країн продовольство. Самі ж Німеччина та Австро-Угорщина, в рамках угоди, 25 липня подали прохання видачі їм 34 млн 500 тис. крб. для сплати за монопольну надбавку за куплений ними цукор. Загалом же, на 15 серпня 1918 р. Центральні держави сплатили Україні 122 млн 798 тис. крб., з яких: за хліб – 29 млн 250 тис. крб., за яйця – 3 млн 125 тис. крб., за худобу – 11 млн 750 тис. крб. і за цукор – 78 млн 673 тис. карбованців. Крім того, через Центральну комісію по вивозу сировини німцями було закуплено на вільному ринку різноманітних товарів на суму у 130 млн крб.¹ З цього видно, що Центральні держави не сповна скористалися можливостями від угоди 15 травня, що означає про їхню активну діяльність на вільному українському ринку. Вищевказане підтверджується й наріканнями на такого роду їхні дії, що були висловлені керівниками краєвих контор Державного Хлібного бюро голові його правління Б. Беренговичу, з'їзд яких відбувся у Києві 12–13 червня 1918 року. Український уряд, за умов окупації терену країни німецькими й австро-угорськими військами, був безсилий якимось чином суттєво вплинути на ситуацію.

¹ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 76-77.

Тим часом з кінцем липня наближався до завершення термін дії фінансової угоди, укладеної 15 травня 1918 р., яка мала для Української Держави свої певні задовільні і незадовільні боки, але, попри все, стала більше в пригоді економічному і фінансовому господарству країни, ніж навпаки. На порядок денний поставало питання продовження її дії чи укладання нового фінансового договору.

Економічний договір та Фінансова угода між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною від 10 вересня 1918 р. та їхні підсумки

Переговори про укладання нової фінансової угоди між Українською Державою та Німеччиною і Австро-Угорщиною розпочалися ще в липні 1918 р. (тоді ж закінчувався термін чинності угоди від 15 травня) і велися в рамках загальних переговорів по укладанню між цими країнами нового економічного договору.

10 вересня 1918 р., було заключено «Економічний договір межі Української Державою з одною, а Німеччини і Австро-Угорщини з другою сторони на господарський 1918/1919 рік»¹. Оригінал договору було написано німецькою мовою, копії – українською та російською, як і 21 додаток до нього². Економічний договір підписали голови представників держав-учасниць переговорів: України – міністр торгу і промисловості Сергій Гутник, Німеччини – цісарський надзвичайних завдань посол, дійсний таємний радник Альфонс барон Мумм фон Шварценштейн, Австро-Угорщини – цісарський і королівський надзвичайний представник, уповноважений посол і тайний радник Іван граф Форгач фон Гімес і Гач. Юридично договір вважався в дії з 1 серпня 1918 р. до 30 червня 1919 р., причому для початку нових переговорів сторони передбачали зійтися в травні 1919 року³. Угода про фінанси складала додаток («прилогу») 6 до основної частини економічного договору.

Основні положення Угоди про фінанси⁴, підписаної 10 вересня, були такими. Згідно з її §1, «Центральні Держави придбають від України на суму 1.600.000.000 карбованців, випущених нею Державних Скарбових знаків та (або) кредитових білетів». За §2, здачу цієї суми вони мали право вимагати повністю або частково, до 30 червня 1919 р., причому вона могла вимагатися сумами не менш від 10 млн за умов, що загальна сума задачі, що просилася, мала не перевищувати цифри у

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 261-264.

² Там само. – Арк. 281.

³ Там само. – Арк. 281 зв.

⁴ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 209-212.

250 млн крб. у вересні, жовтні, листопаді і грудні 1918 р. та 100 млн крб. у решту місяців 1919 р. до кінцевого терміну дії угоди. Центральні держави зобов'язувалися до 20 числа кожного місяця повідомляти Україні, яку суму вони планують придбати протягом наступного місяця. Якщо у певний місяць Центральні держави недоотримають визначеної місячної частки позики, то вони зберігали за собою право збільшити на недовзяту суму у наступні місяці з пропорційним її поділом по них. Для здійснення видачі грошей Україна зобов'язувалася відкрити для осіб та установ, вказаних Центральними державами, у конторах Держбанку в Києві, Одесі і Харкові, поточні рахунки в карбованцях і кредитувати їх сумами, які будуть вказуватися цими державами. Відкриття рахунків в інших відділах Держбанку мало здійснюватися лише після попередньої згоди останнього. Україна гарантувала, що суми, які були б кредитовані по цих рахунках, будуть виплачуватися у будь-який момент, у випадку вимоги, готівкою. Однак Центральні держави мали прийняти всі міри, щоб сплати по цих рахунках за можливістю відбувалися чеками.

Україна укладала договір (виходячи з його §3) у передбаченні, що Центральні держави зроблять все від них залежне для допомоги Україні у проведенні грошової реформи, а саме візьмуть на себе видрук кредитових білетів і доставку паперу та фарб. Державна типографія у Берліні зобов'язувалася збільшити до 1 січня 1919 р. прийняте нею раніш замовлення на друк білетів до загальної суми у 11.500 млн грн., рівних 5.750 млн крб. різної вартості. У той же час, Україна звільнювалася від зобов'язання надавати Центральним державам українську валюту, поскільки німецька державна типографія не достарчила їй обумовленої кількості кредитових білетів. Проте, якщо б ці держави не використали свого права придбати кошти за відомий період, то невиконання зобов'язань німецької держтипографії також не мало б прийматися до уваги на відповідну суму. У випадковій ж, якщо типографія пізнішими поставаннями нових білетів поповнить недостачу, то право Центральних держав збільшується за рахунок сум, від здачі яких Україна відмовилася у попередні місяці. За §4 угоди, Центральні держави могли використати отримані суми лише для покриття потреб своїх військ в Україні і цивільних організацій, що у ній розташовані, по закупівлі продуктів, а також для розплати по інших своїх зобов'язаннях у межах України. Україна також (згідно з §5) зобов'язувалася постачати Німеччині й Австро-Угорщині грошові знаки, які мають необмежену платничу силу і однакові вартістю з карбованцем, що випускається на підставі закону 19 грудня 1917 р., а

також гарантувала, що під час дії вказаного договору законна вага чистого золота у карбованцях буде не нижчою золотого вмісту двох австро-угорських крон.

Центральні держави (відповідно до §6 угоди) могли придбати карбованці за таких умов: Україна отримує готівкою загалом до 5 млн. марок й 5 млн крон, пропорційно тій частині загальної суми (1 млрд 600 млн крб.), яка дійсно виявиться зданою цим державам. Розрахунок переводився за курсом 85 коп. за марку і 50 коп. за крону. Залишок вартості наданих Центральним державам карбованців сплачувався наполовину марками, наполовину кронами за вищевказаним співвідношенням так: 50 % загальної суми сплачується українському урядові кредитуванням поточного рахунку у Держбанку в Берліні для частини сплати у марках та Австро-Угорському банку в Відні і Будапешті, для сплати у кронах. На решту 50 % Україна отримує: на 25 % дворічні 3,5 % німецькі державні скарбові зобов'язання за номінальною ціною з дорахуванням відсотків що наросли, і на 25 % державні скарбові зобов'язання Австро-Угорщини за номінальною вартістю з дорахуванням до їхньої ціни відсотків, що набігли. Німецькі держзобов'язання були вартістю у 100 тис. марок, австро-угорські – у 100 тис. крон або ж, за бажанням України, у вартості кратній 100 тисячам. Німецькі, австрійські та угорські зобов'язання мали бути здані до Державного банку у Києві. Втім, ці зобов'язання підлягали відновленню, через те, що Україна на той час (за §7 угоди) ще не могла вільно ними розпоряджатися.

Згідно з §7 Угоди про фінанси, щодо вищевказаних кредитованих Україні поточних рахунків, а також сум, які передавалися їй Державними скарбницями і що були надані винятково для валютних потреб України, гетьманський уряд міг вільно ними розпоряджатися лише «не раніше одного року після заключення миру між Центральними Державами і всіма п'ятьма Великими Державами, що знаходяться з нею в дійсний час у стані війни»¹. Зокрема, Україна протягом цього терміну не могла перепоступитися цими сумами, однак мала право, ще до витоку терміну, скористатися ними на таких підставах: відкритими їй рахунками у Держбанках в Берліні, Відні та Будапешті та державними скарбовими зобов'язаннями цих держав Україна могла скористатися лише для придбання товарів у вказаних Центральних країнах, для сплати по боргах їхнім державним і приватним установам й особам для передачі їх на рахунки, що відкрива-

¹ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 211.

ються українським урядом у банках та банківських домах цих держав, які є допущеними до валютних операцій. Таким чином, Україна навіть не могла сама розпоряджатися невикористаними сумами раніш, ніж через рік після укладення загального миру. Реалізація скарбових зобов'язань (за умови, якщо між договірними країнами не буде підписано нової угоди) могла бути здійснена лише шляхом їхнього зворотного продажу за номінальною вартістю тій державі, яка їх випустила, з нарахуванням відсотків, що набігли. Зі свого боку, Центральні держави зобов'язувалися купувати в України ті зобов'язання (з відсотками, що набігли), які ними було випущено, за номінальною ціною, відповідно до належного права України розпоряджатися зазначеними зобов'язаннями. Для розрахунків з іншими країнами (тобто поза Німеччиною та Австро-Угорщиною) Україна могла скористатися своїм поточним рахунком в марках, у розмірі 1 % вартості зданих нею карбованців через Розрахунковий відділ у Берліні та подібним рахунком у кронах, також у розмірі 1 % вартості зданих нею карбованців, через Розрахункові відділи у Відні та Будапешті. Поточні рахунки у німецькому Райхсбанку та австро-угорському Держбанку сплачуються 3,5 % річних, без вирахування державних податків¹.

Сплата за хліб, цукор і спирт Центральними державами України здійснювалася відповідно до фінансової угоди. У випадковій, якщо б економічний договір з якихось причин, було б припинено, то вказані країни «оплачуватимуть за хліб, цукор і спирт по половині в марках і коронах по курсах і постановах фінансового договору; виняток становить хліб оскільки, що Україна до його добування не дає достаточних засобів. Право Центральних держав платити за хліб, цукор і спирт в карбованцях не порушується. Оскільки Центральні держави ці карбованці одержуватимуть на підставі вивозів для приватних українських установ мають вони їх переважно вживати до оплати хліба»². Крім того, як додається у Протоколі економічного договору від 10 вересня, «коли вивіз був dokonаний для українських урядових установ, то заплата повинна відбуватися шляхом зарахування. Оскільки в прилогах до економічного договору означені є ціни в рублях, то вони рахуються як постановлені в карбованцях; через те не порушується право Центральних держав остільки платити рублями, оскільки вони мають право ввоза рублів»³. Згідно з угодою, Центральні держави мали право завезти в Україну не більш як 500 млн

¹ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 211-212.

² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 262 зв.

³ Там само. – Арк. 263.

російських рублевих грошових знаків. Проте ці держави обіцяли, керуючись бажанням сприяти Україні у проведенні грошової реформи, вжити заходів до того, щоб це право, по можливості, не було повністю використано, а рублі будуть ввозитися виключно для потреб австро-німецьких військ в Україні.

Що ж торкалося ввезення рублів військовими чинами і представниками закупівельних цивільних організацій та всіма іншими особами, то таке допускалося лише у розмірах, дозволеними українськими законами. Однак Центральні держави все ж зберігали за собою право на необмежене ввезення рублів за умов, якщо, через будь-які причини, до 1 січня 1919 р. Україна не проведе запланованої нею фінансової реформи, наприклад не встановить терміну обміну рублів на карбованці. У той же час, Центральні держави цього права не отримають, якщо імперська друкарня Німеччини не виконає своїх зобов'язань по видруку кредитових українських білетів, внаслідок чого, здійснення реформи стане неможливим. Цим правом Центральні держави могли б скористатися також і тоді, коли б протягом трьох тижнів після 1 січня 1919 р. курс карбованця у вільному обігові в Україні не був би, принаймні, на 10 % вище середнього курсу рублів в купюрах у 1000, 250, 50 та 25 рублів¹.

Такими були основні положення договору від 10 вересня 1918 р. між Україною і Німеччиною з Австро-Угорщиною у фінансовій сфері. Умови його були вкрай обтяжливими для Української Держави і набагато важчими порівняно з попередньою фінансовою угодою, укладеною між цими країнами 15 травня того ж року. Перш за все, відсотки по облігаціях зменшувалися з 4,5 % до 3,5 %, тобто умови позики були гіршими за попередні. Залишалася в силі іммобілізація поточних рахунків України в імперському банку у Берліні та австро-угорському банках у Відні та Будапешті. Обмовка про право України використати з них по 1 % для сплати своїх зобов'язань поза Німеччиною та Австро-Угорщиною, у кращому випадкові, дозволила б їй скористатися досить незначною сумою у 10 млн марок і 16 млн крон, що не могло б задовольнити величезні потреби України, а тим паче компенсувати заблокування її рахунків до року після завершення світової війни.

З угоди також видно, що головний сенс її полягав для Гетьманату у найшвидшому створенні власної твердої валюти і фінансової системи, а також у перешкодженні впливу російських рублів, які знецінювали на-

¹ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 84.

ціональну грошову одиницю. Що стосується поступок України, зокрема, у встановленні валютного паритету чи у зниженні відсоткових ставок по облігаціях німецької та австро-угорської скарбниць, то тут, серед причин суто політичних і мілітарних, викликаних тиском Центральних держав і зазначеними вище інтересами України, як обґрунтовано зауважує Л. Неманов, існували причини й фінансового характеру. Він пояснює, що, згідно з економічним договором, Центральні держави отримували право компенсувати недопоставлений їм хліб цукром з розрахунком 1 пуд цукру за 8 пудів хліба. При цьому австро-німці наполягали, щоб ціна цього цукру не перевищувала 100 крб. за пуд, український же уряд вимагав, щоб цей цукор продавався Центральним державам за цінами, що були встановлені для населення України, але не більшими як 120 крб. за пуд.¹

Це питання обговорювалося у Раді міністрів 22 листопада², рішення якої було відображено у записці міністра фінансів А. Ржепецького до Кредитової канцелярії, у котрій, зокрема, зазначалося: «Рада міністрів одноголосно постановила визнати цілком недопустимим продаж Центральним державам цукру за цінами, більш низькими, ніж ті, за якими цукор продається населенню. Тому продаж цукру Центральним державам може бути здійснено лише за такими цінами: 2500 тис. пудів по 100 крб. пуд, решта 3 мільйони пудів за ціною, не вище 120 крб. за пуд. Лишок виробництва поверх 20 міл. пудів у розмірі 30 % вступається Центральним державам за ціною не вище 120 крб. пуд. Представники Центральних держав спочатку переговорів запропонували такі умови валютної угоди: ввезення Центральними державами 500 міл. рублів російських. За цих умов курс встановлюється у 85 коп. марка і 50 коп. крона і тільки, при обмеженні ввезення, ціна підвищується за кожні 50 мільйонів на 4,5 %. Отже, ми і тоді могли вже встановити такий курс. В дійсний час ми прийняли першопочатковий курс і ще поступилися 1 %, призначивши 3,5 %. Це ми зробили тільки тому, що отримали згоду на ціну нашу на цукор»³. Таким чином, записка свідчить, що поступки України в питанні курсу марки і крони, а також у висоті відсоткової ставки по облігаціям були відповіддю на згоду Центральних держав щодо порівняно високої ціни на поставлений цукор. Безсумнівним є, що згода ця була отримана Україною досить дорогою ціною, але безумовним є й те, що така політика Міністерства фінансів була правильною. Адже продаж німцям й австрійцям цукру за нижчою ціною, ніж

¹ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 89.

² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57.

³ Немановъ А. М. Финансовая политика Украины. – С. 90.

населенню, не лише знизив би надходження до бюджету, але й викликав би справедливе обурення у різних верствах того ж таки населення, яке й так було невдоволене окупантами. Крім того, це значно похитнуло б і стан гетьманського режиму, який мав достатню кількість невдоволених як серед широких народних мас, так і серед різного роду політичних кіл.

Одночасно з підписанням економічної угоди, 10 вересня 1918 р. між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною було досягнуто також «Угоди про митні пошлини», згідно з якою митні тарифи для полегшення товарообміну між країнами було зменшено. Закон з цього приводу вступав в дію з дня його підписання. 24 вересня за №6241 Міністерством Фінансів в додаток до вищезазначеної угоди було видано окремий «Обіжник про пристосування пільгового тарифу до товарів, які привозяться з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини». В обіжнику оголошувалось для митних установ звернути увагу на §2 підписаної 10 вересня угоди, в якому зокрема вказувалося, що «1) виплачені Центральними Державами після червня ц. р. більш високі, в порівнянні з встановленими згодою, ставки не підлягають зверненню і 2) за товари ввезені до 1 червня ц. р. повинні бути виплачені ставки, згідно з законом 15 лютого і 18 березня 1915 року і, оскільки це не мало ще місця, ця виплата повинна бути зроблена додатково». Отже, як видно, митна угода торкалася винятково товарів, які перетинали кордон тільки після 10 вересня.

Ці заходи сприяли збільшенню товарообміну між Україною та Центральними країнами, який, на жаль, не встиг набути свого потенційного розширу через протигетьманське повстання, що незабаром вибухнуло, та пізніший крах гетьманської держави. На перешкоді істотному збільшенню товарообміну стали також і революційні події в Австро-Угорщині та Німеччині, які побічно вплинули й на хід подій в Україні. Виснаженість військовою економікою головних держав Центрального блоку, як зазначав очевидець, врешті призвела до того, що німці скуповували в українців навіть «такі предмети, як електрична арматура і лампочки»¹. Київський присяжний повірений і відомий єврейський громадський діяч А. Гольденвейзер, характеризуючи економічне піднесення за часів Гетьманату, з цього приводу згадував, що німці не змогли заволодіти українським ринком, а «забезпечений збут все можливих товарів до Німеччини та Австрії утворював і в чисто економічному сенсі досить благоприємну кон'юнктуру для

¹ Гай-Нижник П. Торговельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського 1918 року // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 353-395.

нашого краю»¹. Таким чином, у торгівлі України з державами Центрального блоку експорт переважав над імпортом (активне торговельне сальдо), головну масу якого складали продовольчі товари. З них, в загальному, як повідомляв австрійський посол у Києві граф Й. Форґач до Міністерства закордонних справ у Відень, з квітня по листопад 1918 р. Центральними державами в Україні було закуплено і вивезено 113 тис. 421 тонну зерна та хлібопродуктів. Харчових продуктів до Австро-Угорщини було закуплено і вивезено: масла – 2 млн 170 тис. 437 кг., олії (харчової) – 977 тис. 105 кг., сиру – 325 тис. 103 кг., риби – 437 561 кг., яловичини – 55 тис. 421 тушу, коней – 40 тис. 027 голів, м'яса (в консервах) – 1 млн 571 тис. 569 кг., цукру – 24 млн 973 тис. 443 кг., яєць – 42 тис. 433 скрині, різних інших – 7 млн 836 тис. 287 кг.². Всього ж до двох провідних Центральних держав 30 тис. 757 вагонів вивезено законно і 15 тис. вагонів нелегально, з чого до Австро-Угорщини було вивезено продуктів 13 тис. 037 вагонів на суму у 450 млн крон. Україною до Центральних держав поставлялися і сировинні матеріали, однак частка їх в експорті була мізерною. Певна ж кількість сировини навіть імпортувалася (вугіль, нафта, гас). Закуповувалися Україною також папір, ліки, вироби машинобудування та хімічної промисловості тощо.

Зрозуміло, що угода від 10 вересня не була виконана повністю через політичні обставини, в жовтні Німеччина й Австро-Угорщина капітулювали у війні з державами Антанти, а 14 грудня припинив своє існування й Гетьманат П. Скоропадського. Втім, за свідченнями української Кредитової канцелярії, згідно з угодою, з 1600 млн крб. Німеччині та Австро-Угорщині було надано 700 млн крб. (по 350 млн крб. кожній)^{3*}. На рахунок українського Держбанку, як вказано у його балансах, восени 1918 р. з'являються перші суми, отримані ним взамін карбованців, що були надані Центральним державам. Так, 23 вересня було внесено суму у 53 млн 400 тис. крб., 1 листопада ця сума зросла до 415 млн крб., а 23 листо-

¹ Гай-Нижник П. Торговельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського 1918 року. – С. 353-395.

² Там само.

^{3*} Зі своїх 350 млн Німеччиною було сплачено 411 млн 764 тис. 700 марок, в тому числі 180 млн. 3,5% двохрічними серіями Дежавної скарбниці і 230 млн 764 тис. 700 марок готівкою, що були занесені на поточний рахунок української Держскарбниці у Райхсбанк. З цієї суми 50 млн марок було переведено на поточний рахунок до Deutsche Bank, 50 млн марок перераховано на поточний рахунок до Dresdener Bank, а також переведено в різні місця за розпорядженням українського уряду 70 млн марок, що дало 60 млн 900 тис. крб., які було віднесено на поточний рахунок Кредитової канцелярії.

пада (в день останнього зведеного балансу Держбанку) вона становила 527 млн 352 тис. карбованців.

Видача української валюти Німеччині та Австро-Угорщині здійснювалася таким чином. 8 жовтня Центральним державам було відкрито у Держбанку кредит на 50 млн крб. У жовтні ж їм було запропоновано замість передбачених угодою 250 млн.крб. лише 218 мільйонів. Це було пов'язано з тим, що держтипографія у Берліні виготовила українських грошових знаків на 1.119.200 млн крб. замість 1.289 млн крб., тобто на 13 % менше, ніж було умовлено¹. 9 листопада Центральні держави отримали право на придбання лише 159 млн 250 тис. крб. (замість 250 млн крб.), через те, що у жовтні берлінська друкарня виготовила замість 3.453.950 тис. крб. лише 2.199.335 тис. крб. (на 36,3 % менше). У цей час у Німеччині вирувала революція й німці вимагали видачі всієї суми, що й було задоволено Міністерством фінансів з умовою, що суму, якої не вистачало, буде вираховано з наступних місяців. У листопаді Австро-Угорщиною було взято 19 млн крб., у грудні нею було запрошено 62 млн крб., але з якихось причин отримано не було. Німеччиною у листопаді було взято 156 млн крб., у грудні 62 млн крб., а на січень 1919 р. нею просилося 100 млн карбованців. У грудні ж німецьке командування в Україні отримало від останньої 45 млн крб. для охорони банків від повстанців, однак окупаційні війська відмовлялися виконувати це завдання (наприклад, було розграбовано полтавське відділення Держбанку). У зв'язку з цим, український уряд заявив верховному командуванню, що Україна вимушена буде відмовити йому у подальшій видачі грошей і, зокрема, буде припинено видачу вже обумовлених 180 млн карбованців. Загалом же, якщо приймати всі зафіксовані суми, як надані, то можна зробити висновок, що Україна надала Центральним державам 730 млн крб. Вона ж отримала лише 70 млн марок і 180 млн крон, а 341 млн марок було іммобілізовано у німецьких банках в серіях та готівкою².

¹ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 91-92.

² * 14 грудня 1918 р. Гетьманат П. Скоропадського припинив своє існування. Утім, його міжнародні фінансові трансакції не залишилися безплідними. В архівах, наприклад, Райхсбанку зберігся документ, який вказує на загальну суму українських авуарів, які у ньому було розміщено внаслідок фінансових угод Української Держави з Німеччиною від 15 травня та 10 вересня 1918 р., станом на 14 січня 1919 р. Їхня загальна сума становила 452 млн 945 тис. марок, яку Райхсбанк округлив до 453 млн марок. З них 2 млн 065 тис. марок складали 4,5 % активи, 3 млн 340 тис. – двохрічні 4,5 % цінні папери, 239 млн 802 тис. – 3,5 % активи, 187 млн 200 тис. – двохрічні 3,5 % цінні папери, 20 млн 067 тис. – 3,5 % активи, 466 тис. – рахунок Кредитової канцелярії українського Міністерства фінансів і 5 тис. марок знаходилося на рахунку гетьманського посла у Берліні барона фон Штейнгеля. Суми ці становлять фактично державний борг Німеччини Украї-

Крім того, Центральні держави так і не повернули Україні борг у 200 млн крб. за цукор та іммобілізованих 520 млн крон у австро-німецьких банках¹.

15 жовтня 1920 р. П. Скоропадський в інтерв'ю швейцарській «Gazette de Lousanne» (№ 287) заявить, що наприкінці 1918 р. гетьманська Україна була забезпечена грошовою масою у більш як 4 мільярди у закордонній валюті, які можна кваліфікувати як офіційні міжнародні валютні запаси (official international monetary reserves) Української Держави, що були накопичені також і завдяки вищевказаним міжнародним фінансовим угодам. Ми жодним чином не вважаємо, що зовнішньofінансові угоди гетьманського уряду було укладено успішно, як висловилися б древні «sine macula et ruga»², але, визнаючи їхній вимушений характер для України і недосконалість, зауважуємо, що і серед цих кабальних умов були й такі, що принесли певну користь (або могли це зробити, за умов інших політичних наслідків для Гетьманату у розвиткові подій восени 1918 р.) для державної України.

З приходом на терен України у 1918 р. німецьких та австро-угорських військ на її ринок почали стихійно надходити марки та крони. За Гетьманату курс цих валют було встановлено згідно з відповідними угодами між Центральними державами і Україною, однак в листопаді 1918 р., коли виявилася остаточна воєнна поразка провідних країн Четвертного блоку, курс їхніх валют почав падати. У Міністерстві фінансів України одразу ж зреагували на цей факт, розуміючи, що фіксований курс обігу марок та крон може виявитися досить збитковим не лише для населення, але й для держави. З метою запобігти цьому було вироблено закон, що мав захистити інтереси Держбанку України та тримачів німецької і австрійської валюти. Законопроект «Про умови обігу на території України германських та австрійських грошових знаків» було представлено міністром фінансів на розгляд уряду 1 листопада, який ним й було ухвалено³.

Згідно із законопроектом, марки і крони повинні були прийматися від німецьких та австро-угорських військових приватними особами, держав-

ні. На початку 1919 р. ці рахунки було заморожено Німеччиною всупереч нормам міжнародного права і, власне, німецького законодавства, факт чого міг бути оскарженим відповідно уповноваженими представниками Директорії УНР, як правонаступниці державної влади в Україні. Німецька ж влада відмовлялася від взятих на себе за Гетьманату зобов'язань, мотивуючи таку позицію відсутністю в Україні єдиної державної влади й існуванням в ній одразу кількох урядів.

¹ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 93-94.

² * Sine macula et ruga (лат.). – Без плями і зморшки.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 25.

ними й приватними закладами лише в сумі до 250 марок і 400 крон для кожної окремої сплати за курсами, що оголосяться міністром фінансів, а прийняття цих валют від приватних осіб взагалі було необов'язковим. Прийняті приватними особами та закладами марки й крони могли бути обмінаними на карбованці в установах Держбанку відповідно до ново-встановленого міністром фінансів курсу. Однак з невідомих причин такі постанови проекту закону потім було відхилено Кабінетом С. Гербея. Утім, все ж таки, 8 листопада 1918 р. було зроблено розпорядження про повне припинення обігу крони, яку, проте, Держбанк ще продовжував приймати за курсом 45 коп. за крону сумою, що не перевищувала 300 крон на одну особу¹.

Крім того, ще 25 листопада 1918 р. урядом України було ухвалено доповідь міністра фінансів про утворення для об'єднання і здійснення закордонних розрахунків, скарбових установлень, Міжвідомчого комітету при Міністерстві фінансів та Розрахункової палати при його Кредитовій канцелярії². Дещо раніше (22 листопада 1918 р.) урядовцями було вирішено створити при Кредитовій канцелярії Міністерства фінансів особливе бюро для ліквідації розрахунків з Німеччиною та Австрією у зв'язку з чим товаришеві (заступникові) міністра К. Заммену було доручено підготувати відповідний законопроект³. Утім, у перебігу урядового засідання, було вирішено, щоб у цьому бюро сконцентровувалися не лише розрахунки з названими країнами, а й зо всіма іншими державами, з якими в Україні існували розрахункові стосунки. Разом з тим, урядом було постановлено «попередити всі відомства про те, що всі розрахунки з Німеччиною і Австрією повинні бути здійснені через установлене при Міністерстві Фінансів розрахункове бюро, і що з цього приводу до його установлення всі розрахунки з цими державами повинні бути призупинені»⁴. Переможне просування повстанських військ на чолі з Директорією і подальші політичні події, які призвели до падіння влади П. Скоропадського, однак не відвели часу і можливості для здійснення цього задуму.

Після падіння Гетьманату на українські кошти, що зберігалися у банках Австрії, Угорщини та Німеччини, претендували одразу кілька українських державних центрів, зокрема емігрантська організація самого колишнього гетьмана П. Скоропадського (його представник Г. Зеленевський

¹ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины. – С. 56.

² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 61 зв.

³ Там само. – Арк. 57-57 зв.

⁴ Там само. – Арк. 57 зв.

навіть здійснив поїздки з цього приводу до Відня), український радянський уряд Х. Раковського, західноукраїнський екзильний уряд диктатора Є. Петрушевича та уряд Директорії УНР головного отамана С. Петлюри.

Згодом із загальної суми збережень гетьманського уряду у німецьких та австро-угорських банках владі Директорії вдалося зняти готівкою 700 млн та 150 млн серіями (облігаціями). З них на власний рахунок у Dresdener Bank в Берліні було перераховано 100 млн крон, на рахунок у Wiener Bankverein у Відні – 100 млн крон та у Станіславів з Відня – 50 млн та в інші місця 180 млн крон. Загалом було використано 530 млн крон готівкою та залишилося вільними 20 млн готівкових крон і на 150 млн серій. Крім того, як свідчить відповідна довідка Кредитової канцелярії, контрвалютою у 180 млн крон – 90 млн крб. було перераховано на поточний рахунок Державного банку УНР. Ще 200 млн крон було переведено до Берліна у Dresdener Bank та до Відня у Wiener Bankverein.

Що ж до претензій екзильного уряду ЗУНР, мотивованих тим, що Галичина була складовою частиною Австро-Угорщини, то О. Шульгін у меморандумі з Парижу від 4 липня 1921 р., який був своєрідним відгуком на рапорт члена юридичної комісії репарацій п. Беата, на основі конкретних фактів спростовує претензії інших сторін (окрім УНР) на депозити. Так, зокрема, він писав: «Отже, є очевидним, що «Галицька республіка» і її Національна Рада не можуть мати жодних претензій на фонди, депоновані урядом Скоропадського в той час, коли була частиною Австро-Угорщини»¹. Він обґрунтовує свою позицію §5, розділу 205 Сен-Жерменського мирного договору підписаного між Антантою та Австро-Угорщиною. Там, зокрема, говорилося, що на держави, що входили в склад імперії не буде накладено жодних зобов'язань щодо військових боргів колишнього австрійського уряду, але уряди цих держав та підданці не могли в жодному разі ставити вимоги іншим державам за військові борги, в тому разі коли ці держави є власниками боргових зобов'язань. Тож Національна Рада, що представляла Галицьку Республіку, як представниця колишньої австрійської території, не могла претендувати на ці грошові фонди.

Розділ 10 цього меморандуму стосувався безпосередньо питання повернення грошових фондів. У ньому наводилися конкретні суми, що повинні бути повернені. У цілому, можна констатувати, зазначав О. Шульгін, що більша частина із всієї суми на яку претендувала УНР Директорії, а це

¹ ЦДАВО України. – Ф. 3619. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 109.

51.422.000 млн крон, «буде видана австрійським фірмам (і безпосередньо їхнім представникам)»¹.

Активна протидія уряду УСРР на чолі з Х. Раковським намаганням уряду УНР опанувати цими коштами не дозволили досягнути позитивного рішення цієї проблеми. Не прагнув повертати такі суми й австрійський уряд². Місії та діяльність відомих політичних діячів УНР Директорії М. Василька та Х. Барановського, їх чисельні контакти, поїздки в Німеччину, Францію, Італію, Австрію не принесли вагомих результатів. Важливою перешкодою позитивного вирішення цього питання був той факт, що уряд УНР остаточно втратив свою територію, що давало привід суперникам вміло використовувати цей козир у дипломатичній боротьбі. Антанта все більше схилилась до співробітництва з РСФРР (а, відповідно, і з УСРР), що послаблювало позиції УНР. У свою чергу, харківський радянський уряд на чолі з Х. Раковським з березня 1919 р. три роки висував власні претензії на українські авуари у Райхсбанкові, допоки конференцією у Рапалло (незважаючи на вимоги делегації УСРР, яку проте не підтримала делегація РСФРР) не було зафіксовано відмову від взаємних домагань, внаслідок підписаного радянсько-німецького договору. Відтак гроші українцям не були повернуті. Лише невелика частина грошей була виплачена П. Скоропадському та А. Макаренку у вигляді персональних пенсій. Утім невдовзі Х. Раковський все ж домігся винесення питання українських авуарів за межі Рапалльського договору, але вступ у грудні 1922 р. УСРР до складу СРСР надовго зняло його з порядку денного української політики³. Сучасна держава Україна офіційно не висувала претензій на ці кошти.

Гай-Нижнык Павло. Финансовые отношения Украины с Австро-Венгрией (конец 1917–1918 гг.).

Анотация: В статье раскрываются украинско-австро-венгерские финансовые отношения, финансовые аспекты Брестского договора, проекты финансовых соглашений между УНР и Австро-Венгрией, финансово-экономические соглашения Украинской Державы (Гетманата) с Австро-Венгрией в период конца 1917–1918 гг. и их последствия.

¹ Там само. – Арк. 111

² Перша світова війна завдала інфляційного удару по всіх країнах Європи, гіперінфляція охопила й Австрію та Угорщину, які зазнали поразки у війні. За англійський фунт стерлінгів, наприклад, у березні 1919 р. у Відні платилося 113 австрійських крон, а за 100 українських карбованців – 160–170 крон [Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен, 1972. – С. 28].

³ ЦДАВО України. – Ф. 3619. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 111.

Ключевые слова: международная финансовая политика, валютный курс, финансовый договор, Австро-Венгрия, УНР, Украинская Держава, Гетманат, авуары.

Hai-Nyzhnyk Pavlo. Financial relations of Ukraine with Austro-Hungary (end of 1917–1918).

Annotation: The article deals with Ukrainian-Austro-Hungarian financial relations, financial aspects of the Brest agreement, projects of financial agreements between UNR and Austro-Hungary, financial-economical accords of the Ukrainian State (Hetmanat) with Austro-Hungary during end of 1917 – 1918, as well as their consequences.

Keywords: international financial policy, exchange rate, financial agreement, Austro-Hungary, UNR, Ukrainian state, Hetmanat, assets.

Купчик Олег

Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Австрійською республікою в 1921 р.

Анотація: У статті розкрито переговорний процес між урядами УСРР і Австрійської республіки, який призвів до укладення 7 грудня 1921 угоди про взаємне офіційне визнання і встановлення дипломатичних відносин.

Ключові слова: репатріація, інтернування, уповноважений, переговори, договір, повноважне представництво, торговельне представництво, консул, ратифікація.

Аби подолати міжнародну ізоляцію, УСРР на початку 1920-х років поставила за мету домогтись офіційного визнання і встановити дипломатичні відносини з країнами Європи. Серед таких була Австрія, з якою (тоді Австро-Угорська імперія) економічні стосунки були налагоджені ще до Першої світової війни, а вже ширша політико-економічна співпраця розвивалася під час правління в Україні національних урядів 1917–1920 рр.

Австрійська республіка була серед тих держав, до яких з пропозицією встановити офіційні відносини раднарком УСРР звернувся ще 28 січня 1919 р.¹ Та австрійський уряд відмовив. Надалі відносини між двома сторонами розвивались також вкрай складно через підтримку австрійцями у радянсько-польській війні 1920 р. Польщі. У спільній ноті від 29 травня цього ж року раднаркоми УСРР і РСФРР прямо обвинуватили австрійський уряд у постачанні полякам озброєння, зауважили, що це перешкоджає укласти угоду й розпочати обмін військовополоненими².

¹ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 626. – Арк. 2.

² Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.) / Від. ред.:

Переговори, предметом яких стали гуманітарні питання, обумовлені закінченням світової війни, все-таки відбулись. Вони закінчились підписанням у Копенгагені 5 липня 1920 р. «Договору між Урядами УСРР і РСФСР, з одного боку, та Урядом Австрійської Республіки – з другого»¹. За ним сторони взаємно погодились провести репатріацію військовополонених та обмін цивільними інтернованими. Для цього обмінялись урядовими представниками. Прикметно, що вони «для відновлення перерваних війною економічних зв'язків...» могли також отримати «особливі повноваження»².

Унаслідок цього Уповноваженим Австрії у справах репатріації в УСРР було призначено Франца Ю. Вагера (знаходився у Харкові, а представником до Києва, підпорядкованого йому, було призначено Папенгейма). У Відні представляти УСРР у справах репатріації доручено Юрію Коцюбинському, від РСФСР – Мечиславу Бронському³.

Очевидно, що саме тогочасне міжнародне становище Австрії визначало її політику щодо радянських державних утворень. Будучи ослабленою Першою світовою війною і Сен-Жерменським мирним договором (1919 р.), Австрія опинилася під зовнішньополітичним впливом провідних учасників Антанти – Франції і Великої Британії. Через їхній опір австрійський уряд деякий час принципово відмовлявся офіційно визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини.

Але після того, коли Захід почав активізувати з УСРР торгівлю, австрійці усвідомили, що також матимуть неабиякий зиск від економічних відносин з нею⁴. УСРР, обіцяючи усілякі економічні вигоди, у свою чергу, пропонувала їм започаткувати політичні відносини. Тому не випадково, що Австрія була серед тих країн, до яких український раднарком знову звернувся 13 грудня 1920 р., щоб встановити дипломатичні відносини⁵. Через відмову, домагався в австрійського уряду акредитації хоча б торговельного представника.

В. М. Корецький; Упор.: К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль – К., 1966. – С. 155-156.

¹ Українська РСР на міжнародній арені. – С. 166-167.

² Там само. – С. 167.

³ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 640. – Арк. 58-59; Спр. 75. – Арк. 5 зв.; Спр. 22. – Арк. 473-473 зв.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 18-19.

⁵ Документи зовнішньої політики ССРСР: В 6 т. / Под ред. А. А. Громыко. – М., 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 – 18 марта 1921. – С. 383.

Аби провести політичні консультації, до Відня 10 серпня 1921 р. вирушив представник НКЗС УСРР Михайло Левицький¹. Там він мав виступити спільно з уповноваженим РСФРР у справах репатріації в Австрії М. Бронським²³.

Проте відразу розпочались розбіжності з РСФРР, бо голова РНК і НКЗС УСРР Християн Раковський вважав, що Україна має укласти з Австрією договір окремо від росіян⁴. Ті ж наполягали, щоб договір від імені УСРР на переговорах підписав російський представник, бо інакше буде порушено єдність «дипломатичного фронту радянських республік»⁵.

Зрештою, протягом серпня – грудня 1921 р. радянські Україна та Росія узгодили розбіжності, домовившись, що договір з Австрією вони укладатимуть спільно, погодили, що від російської сторони його підпише представник РСФРР, а від української – представник УСРР. На думку керівництва українського раднаркому, це дозволило б засвідчити міжнародній спільноті суверенітет радянської України⁶.

Маючи намір заснувати в Австрійській республіці власне політичне представництво, раднарком УСРР керувався також необхідністю домогтися ліквідації посольства УНР, потребою повернути додому 6 тисяч українських емігрантів, дезорганізувати закордонний центр української еміграції у Відні з колишніх членів Директорії й уряду УНР⁷.

Через те, за поданням М. Левицького, до проекту договору внесли пункти, що 1) угода укладається від імені УСРР, 2) у Відні створюється повноважене представництво УСРР і 3) повпредство УСРР в Австрії ви-

¹ Левицький Михайло Васильович (9 лютого 1891 р., с. Явне, нині Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. – 1933 р., м. Сормово, Новгородської обл. (Росія) – радянський державний і партійний діяч, дипломат.

Закінчив Львівську гімназію. Під час Першої світової війни був офіцером австрійської армії. Перебував в полоні у Росії. Активний учасник боротьби за встановлення радянської влади у Туркестані. 1918 р. був редактором української газети «Туркестанська рада» (Ташкент). З 1919 р. – один з керівників комуністичного руху у Східній Галичині. Делегат II конгресу Комінтерну (1920 р.). У 1920–1924 рр. на дипломатичній роботі: 1920–1921 рр. – уповноважений УСРР у справах репатріації в Болгарії, у складі репатріаційної місії УСРР в Австрії, повпред УСРР в Чехословаччині (1922–1923 рр.), в Австрії (1923–1924 рр.).

² На той час Уповноважений УСРР у справах репатріації в Австрії Ю. Коцюбинський виконав поставлене завдання і уже працював повпредом УСРР в РСФРР (квітень – грудень 1921 р.).

³ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 648. – Арк. 12-14.

⁴ Там само. – Спр. 622. – арк. 28 зв.

⁵ Там само. – Спр. 560. – Арк. 53-54.

⁶ Там само. – Арк. 68-69 зв.; Спр. 648. – Арк. 23.

⁷ Розмова з т. Левицьким // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 23 груд.

знається єдиним українським представництвом у цій країні. Інші пункти проекту договору, який був складений спільно з М. Бронським, і апробований заступником глави НКЗС РСФРР М. Литвиновим, не зачіпали інтересів України, а тому їх винесли на погодження з австрійською стороною в російській редакції¹.

Однак австрійці погодились прийняти запропонований проект договору лише за основу і відмовились офіційно визнати УСРР і дати згоду на заснування у Відні її представництва. Відмову вони пояснили тиском з боку Франції і Великої Британії, їх негативним ставленням щодо діяльності в Австрії дипломатичних представництв аж двох радянських країн². Проте після того, коли М. Бронський (лист М. Левицького до Х. Раковського від 24 жовтня 1921 р.) заявив, що договір для УСРР і РСФРР є спільним і його самостійне укладення Росією, без участі України, не можливе, австрійці були змушені погодитись офіційно визнати УСРР і створити у Відні її повпредство.

Як умову реалізації цього вони висунули вимогу поступового розгортання роботи повпредства УСРР, зокрема, щоб обов'язки повноважного представника УСРР в Австрії тимчасово виконував повпред РСФРР. І з цього приводу австрійці вимагали офіційних домовленостей³.

УСРР не заперечувала проти них. Але, якщо австрійці не згоджувались на заснування офіційного представництва УСРР у вигляді повпредства, то у відповідь їм запропонували (рішення колегії НКЗС УСРР від 5 червня 1921 р.), щоб у Відні було засноване офіційне представництво УСРР рівнем нижче, а саме у вигляді консульства⁴. Переговори затягувались і РСФРР тепер погрожувала українському керівництву, що в разі непоступок, буде вимушена укласти договір з Австрією самостійно⁵.

Розуміючи тоді, що не вдасться заснувати політичне чи економічне представництва, що український раднарком не випадково запропонував австрійському уряду акредитувати хоча б торговельного представника. 11 жовтня 1921 р. рішенням колегії НКЗТ УСРР ним став Самуїл Якович Деревенський. Але австрійці тривалий час не видавали йому агреману⁶. Хоча між Харковом і Віднем було встановлено телеграфний зв'язок⁷.

¹ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 560. – Арк. 76-77, 79-80.

² Там само. – Арк. 83-83 зв.

³ Там само; – Спр. 648. – Арк. 22-23, 29-29 зв.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1029. – Арк. 31.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 560. – Арк. 83-83 зв., 105-105 зв.

⁶ Там само. – Спр. 648. – Арк. 15 зв.-21; Спр. 20. – Арк. 60.

⁷ Там само. – Арк. 24.

Раднарком УСРР вимушено поступився і, в результаті, 7 грудня 1921 р. у Відні представники УСРР (М. Левицький), РСФРР (М. Бронський) і Австрійської республіки (Й. Шобер) підписали «Попередній торговельний договір». Він складався зі вступу і 16 статей¹. За ним у Відні мали бути засновані повпредства УСРР і РСФРР, які визнавалися єдиними закордонними представництвами України (посольство УНР підлягало ліквідації). Водночас, у Харкові й Москві мали бути створені австрійські дипмісії (ст. 1). Сторони договору також домовились створити торговельні місії (ст. 11), зобов'язались утримуватись від ворожої протилежній стороні агітації і пропаганди (ст. 14)².

Цього ж дня, УСРР і РСФРР – з одного боку і Австрія – з іншого, уклали додаткову, до копенгагенської від 5 липня 1920 р., угоду «Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих»³.

ВУЦВК ратифікував договір 14 січня 1922 р., австрійський парламент затвердив його 14 лютого⁴. Повпредом УСРР після того, коли австрійці відхилили кандидатуру уповноваженого УСРР у справах репатріації в Німеччині В. Ауссема⁵, призначено М. Левицького (рішення раднаркому УСРР від 24 січня 1922 р.)⁶. Однак того згодом призначили послом у Чехословаччину, а тому повпредом УСРР в Австрії став Ю. Коцюбинський⁷.

¹ Підписання угоди між УСРР і Австрією // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 11 груд.

² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1260. – арк. 11-12; ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 січ. – Оп. 1 с. – Спр. 648. – Арк. арк. 40-45.

³ Блакитний В. Дві умови // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.; ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 січ. – Оп. 1 с. – Спр. 648. – Арк. 47.

⁴ До ратифікації договору з Італією і Австрією // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 21 січ.; ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 січ. – Оп. 1 с. – Спр. 622. – Арк. 10; Спр. 45. – Арк. 17.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 січ. – Оп. 1 с. – Спр. 560. – Арк. 105-105 зв.

⁶ Там само. – Спр. 572. – Арк. 127; Спр. 622. – Арк. 12.

⁷ Коцюбинський Юрій Михайлович (25 листопада (7 грудня) 1896 р., Вінниця – 8 березня 1937 р., Москва) – український та радянський державний, партійний та військовий діяч, дипломат.

Син видатного українського письменника М. Коцюбинського. Закінчив Чернігівську гімназію (1916 р.). З 1913 р. член РСДРП (б). Восени 1916 р. мобілізований до російської армії. Закінчив школу прапорщиків в Одесі (1917 р.), військову службу проходив у Петрограді. Там у жовтні 1917 р. взяв участь у більшовицькому перевороті. У грудні 1917 р. увійшов до складу Народного Секретаріату Української Народної Республіки як заступник, а потім в.о. народного секретаря військових справ. У січні 1918 р. призначений Головнокомандувачем Збройними Силами радянської УНР, які складались здебільшого з петроградських і московських червоноармійців. Потім голова Надзвичайного комітету оборони України, член Всеукраїнського ВРК, оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. З березня 1918 р. – член ВУЦВК, народний секретар внутрішніх справ Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. 1919 р. – член Зафронтбюро ЦК КП(б)У. У 1919 р. – голова Чернігівського губвиконкому, в 1920 р. – голова Полтавського губкому КП(б)У.

Він прибув до Відня 14 лютого 1922 р.¹ Обов'язки посла в УСРР уряд Австрійської республіки доручив (нота до раднаркому УСРР від 14 лютого 1922 р.) виконувати в якості «повіреного у справах австрійського представництва в Україні», послу в РСФРР – Полю. 1 червня той призначив своїм уповноваженим в УСРР Ф. Вагера, який до цього в Україні працював уповноваженим із справ репатріації. Консулами в Києві та Одесі стали відповідно – Ф. Соскол і К. Ган².

Дипломатичний склад повпредства УСРР в Австрії складали секретар Д. Богомолів, якого невдовзі на цій посаді заступив Н. Калюжний (Шейтельман), зав. консульським відділом, повіреном у справах Г. З. Беседовський, а також Олененко і Піддубний³. Торгівельне представництво УСРР в Австрії, очолюване тим же торгпредом С. Я. Деревенським, почало безпосередньо працювати з березня 1922 р. У складі чотирьох осіб (серед них Шупільзен і Цукерман), воно мало головним завданням організацію транспорту на р. Дунай⁴.

Попри те, що договір мав торговельний характер, керівництво УСРР оцінювало, перш за все, його політичну складову і вважало першими, після Ризького мирного договору з Польщею 18 березня 1921 р., вагомими зовнішніми домовленостями⁵. Радянські дипломати розглядали російсько-українсько-австрійський договір як «...ще одну цеглину у фундаменті, на якому ґрунтується міжнародно-правове визнання радян-

3 1920 р. на дипломатичній роботі: уповноважений УСРР у справах репатріації в Австрії (1920 р.), повпред УСРР в РСФРР (1921 р.), повпред УСРР в Австрії (1921–1923 рр.), І секретар повноважного представництва СРСР у Німеччині (1923–1925 рр.), І секретар повноважного представництва СРСР в Австрії (1925–1927 рр.), І секретар повноважного представництва СРСР в Польщі (1927–1930 рр.) 3 лютого 1930 р. – заступник голови, а з лютого 1934 р. – голова Держплану і заступник голови Раднаркому УСРР. Закінчив Соціалістичну академію (1934 р.). Вхолод до ЦК КП(б)У, ВУЦВК.

У листопаді 1934 р. звільнений з роботи, виведений зі складу ЦК КП(б)У, в березні 1935 р. виключений з КП(б)У. У лютому 1935 р. заарештований, обвинувачений в антирадянській діяльності і особливою нарадою при НКВС засуджений до 6 років заслання у Західному Сибіру. У лютому 1936 р. знову заарештований і перевезений до Києва, де обвинувачений в організації, за дорученням Ю. П'ятова, і керівництві діяльністю контрреволюційної організації – «Український троцькістський центр».

8 березня 1937 р. засуджений колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу і цього ж дня страчений. 1955 р. реабілітований.

¹ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 75. – Арк. 4.

² Там само. – Спр. 622. – Арк. 4, 6, 32; Спр. 22. – Арк. 473–473 зв.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1030. – Арк. 4.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 15. – Арк. 28; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1028. – Арк. 14.

⁵ Сташевський Д. За мирні відносини з капіталістичним світом. – К., 1963. – С. 34.

ської влади»¹. Австрія ж наголошувала на економічному змісті договору, який, на її думку, мав пожавити торговельне співробітництво між обома країнами². Австрійські торговельні і фінансово-промислові кола бачили Україну джерелом постачання сільськогосподарської сировини, зокрема, вовни і цукрового бур'яку³.

Функціонуюче у Відні повпредство УСРР складалось спочатку з дев'яти, а потім з одинадцяти осіб, а саме – повпреда, його заступника-секретаря посольства (водночас, завідувач репатріаційного й інформаційного відділів), керуючого справами, шифрувальника, двох друкарок, реєстратора, перекладача, двох кур'єрів і канцеляриста⁴. Але дипломатичні відносини УСРР з Австрійською республікою проіснували лише до початку серпня 1923 р., коли у зв'язку з централізацією влади у сфері зовнішніх відносин через утворення загальносоюзного наркомату закордонних справ були передані повноважному представництву РСРП⁵.

Прикметно, під час переговорів щодо подальшої участі УСРР у радянській зовнішній політиці, український раднарком ініціював, аби Австрія, разом з Польщею, Румунією, Чехословаччиною й Угорщиною, склали «країни, у яких інтереси УСРР переважали над інтересами інших союзних республік». А тому пропонував, щоб кандидатури повпредів до цих країн, у тому числі й Австрії, подавались на затвердження НКЗС РСРП раднаркомом УСРР^{6, 7}.

Зрештою, Австрія стала єдиною країною, до якої повпредом РСРП на початку серпня 1923 р. призначили українського дипломата. Раднарком УСРР пропонував на цю посаду Ю. М. Коцюбинського, але її, зрештою, обійняв той самий М. В. Левицький. Він пропрацював у Відні до 1924 р., коли його на кілька місяців замінив інший український дипломат В. Х. Ауссем. А після каденції А. А. Іоффе (1924–1925 рр.), за відсутності

¹ Блакитний В. Дві умови // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.

² Угода з Австрією // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 11 груд.

³ Українсько-австрійська угода // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.

⁴ Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919 – 1923 рр.): між українською формою та радянським змістом. – Тернопіль, 2011. – С. 138, 158.

⁵ Дорошко М. С. Дипломатія УСРР // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 1. – С. 394–396; Матвієнко В. М. Тимчасова угода між Австрією і РСФРР та УСРР 1921 р. // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2. – С. 563; ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 15. – Арк. 30–31.

⁶ У свою чергу, до країн другого розряду, а саме тих, які складали «значний інтерес УСРР» було віднесено Туреччину, Німеччину, Італію, Францію, США і Канаду.

⁷ Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919 – 1923 рр.). – С. 36.

повпреда тимчасово повіреним СРСР у справах в Австрійській республіці кілька місяців у 1925 р. працював Ю. М. Коцюбинський¹.

Надалі «український» напрям роботи у складі союзного представництва в Австрії забезпечували радник В. Х. Ауссем (1924–1925 рр.) й І секретар Ю. М. Коцюбинський (1925–1927 рр.).

Таким чином, уклавши 7 грудня 1921 р. «Попередній торговельний договір» з Австрією, радянська Україна встановила з нею дипломатичні відносини, домоглася, щоб посольство УНР у Відні, яке очолював Г. Сидоренко, ліквідували. Створення повпредства дозволило також проводити роботу щодо дезорганізації української еміграції у Відні. Визнати офіційно УСРР Австрію обумовили економічні інтереси. Австрійці врахували, що їхні конкуренти у торгівлі з Україною, зокрема, італійці та французи, з нею уже домовляються.

Тому очевидним є, що перспективу подальшого наукового дослідження відносин УСРР з Австрійською республікою на початку 1920-х років мають скласти їх торгово-економічні стосунки.

Купчик Олег. Установление дипломатических отношений между УССР и Австрийской республикой в 1921 г.

Аннотация: В статье раскрыт переговорный процесс между правительствами УССР и Австрийской республики, приведший к заключению 7 декабря 1921 г. соглашения о взаимном официальном признании и установлении дипломатических отношений.

Ключевые слова: репатриация, интернирование, уполномоченный, переговоры, договор, полномочное представительство, торговое представительство, консул, ратификация.

Kupchuk Oleg. Establishment of diplomatic relations between Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Republic of Austria in 1921.

Annotation: The article shows the negotiation process between the governments of Ukrainian Soviet Socialist Republic and Republic of Austria, resulting in signing on December 7, 1921, of agreement on mutual official recognition and establishment of diplomatic relations.

Keywords: repatriation, internment, agent, negotiations, agreement, embassy, trade mission, consul, ratification.

¹ Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919 – 1923 рр.). – С. 38-39.

Матяш Ірина

Відень як центр «українського дипломатичного життя» 1918–1923 рр.

Анотація: У статті розкривається роль австрійської столиці як одного з центрів дипломатичної активності українців часу визвольних змагань 1918–1923 рр. Зокрема, показана дипломатична діяльність таких постатей як В. Липинський, М. Василько, Г. Сидоренка по відстоюванню українських зовнішньополітичних інтересів в Австрії.

Ключові слова: дипломатія, історія дипломатії, Відень, Австрія, Україна.

Започаткування українсько-австрійських двосторонніх відносин з відновленням державної незалежності України пов'язують із підписанням міністрами закордонних справ України – Анатолієм Зленком і Австрії Алоїсом Моком 26 вересня 1991 р. у Нью-Йорку Протоколу про консульські зносини та відкриттям 24 січня 1992 р. на базі генерального консульства Австрії в Києві Посольства Австрії в Україні та 3 квітня 1992 р. – Посольства України у Відні. Однак у історії української дипломатії були спроби встановлення дипломатичних відносин Києва з Віднем за доби УНР та Української Держави. Тоді Відень, за висловом відомого політичного діяча і дипломатичного працівника Андрія Жука, був для українців центром дипломатичного, культурного та політичного життя¹.

Першу відповідальну дипломатичну місію «торжественної виміни ратифікованих» грамот між УНР та Австро-Угорською імперією за результатами Брестських угод 8 квітня 1918 р. було доручено досвідченому громадському і державному діячеві, члену Української Центральної Ради, з березня 1918 р. – директору її канцелярії, 45-річному Андрію Яковлі-

¹ Бібліотека і архіви Канади. – MG 30 C 167. – Vol. 20. – Pl. 5.

ву¹. Відповідні документи про надані йому повноваження «тимчасового ведення всіх дипломатичних інтересів»² УНР він привіз до Відня. Обсяг його повноважень визначався у вірчій грамоті: вручити ратифікаційну грамоту УЦР від 17 березня 1918 р. та отримати такий документ від уряду австро-угорської монархії³. Після ратифікації Брестського договору австро-угорською стороною передбачалося створення постійного закордонного представництва УНР у Відні.

Однак за кілька місяців із ідентичною місією до Відня вирушив В'ячеслав Липинський, вже як представник Української Держави. Гетьман Скоропадський, що прийшов до влади 29 квітня 1918 р., повідомив А. Яковлева 19 травня про відкликання його з посади Посла УНР в Австро-Угорщині й зобов'язав передати всі «папери» представнику гетьманського уряду, що мав прибути до Відня через 2–3 тижні⁴. Особа претендента на посаду Посла Української Держави в Австро-Угорщині не була випадковою. 36-річний політичний діяч, історіософ і соціолог із європейською освітою (Ягеллонський університет у Кракові і Женевський університет) В. К. Липинський був одним із засновників Української демократично-хліборобської партії і автором її політичної програми, з весни 1918 р. мав порозуміння і близькі стосунки з майбутнім гетьманом Павлом Скоропадським. В. К. Липинського запросив особисто Міністр закордонних справ Д. І. Дорошенко, пропонуючи спершу посаду заступника міністра або й міністра.

Відмовившись від вищих посад, В'ячеслав Липинський отримав 21 червня 1918 р. дипломатичний паспорт як «надзвичайний посланник і уповноважений міністр при Царсько-Королівським правительстві Австро-Угорської Монархії» і уповноваження на обмін грамотами про ратифікацію Брестського договору у Відні з усіма державами, які цей договір уклали.

1 липня співробітники Посольства прибули до Відня і розташувалися в спорудженому 1892 р. готелі «Брістоль», на Кертнерринг (Kärntner Ring), 1 – своєрідному центрі ділового життя міста. Вже наступного дня розпочалася діяльність закордонної дипломатичної установи. Штат установи

¹ Див.: Вірча грамота тимчасового представника УНР при Царській і Королівській Австро-Угорській Монархії Андрія Яковліва // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали. – К., 2010. – С. 127.

² ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 10.

³ Там само. – Арк. 11.

⁴ Повідомлення МЗС УД А. Яковліву, Послу УНР в Австро-Угорщині, про відкликання його урядом П. Скоропадського // Історія української дипломатії. – С. 193–194.

посол набирав особисто, в тому числі запросив «поляків», які за характеристикою Д. І. Дорошенка, «виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому українцеві»¹, – Я. Токаржевського-Карашевича та С. Ваньковича. Першим наказом по посольству вести питання взаємодії із пресою доручалося раднику Яну Токаржевському-Карашевичу, старший секретар Володимир Полетика очолив канцелярію та тимчасово – консульський відділ, обов'язки діловода і завідувача господарською частиною посольства було покладено на старшого урядовця Бориса Трохимовича; канцеляриста, архіваріуса і бібліотекаря – на Володимира Залізняка, драгомана – на Олександра Семеніва та Івана Косинина. Молодший секретар Михайло Біленький став скарбником посольства, старший урядовець посольства С. Ванькович – особистим секретарем В'ячеслава Липинського, Андрій Жук – урядовцем із особливих доручень, Микола Троцький – консульським секретарем.

5 липня посол Липинський вручив вірчу грамоту міністру закордонних справ Австро-Угорської імперії графу Штефану (Іштвану) Буріану фон Райєжу. Відтоді посол розпочав послідовно проводити консультаційні зустрічі для забезпечення здійснення обміну ратифікаційними грамотами. 7 липня В. Липинський та Я. Токаржевський-Карашевич склали з цією метою візит до німецького посольства². В офіційному статусі В. Липинський брав участь і у протокольних заходах дипломатичного корпусу. Першим із таких заходів була влаштована 7 липня Віденською торговельною палатою вечеря на честь прибуття до Відня Комісії залізничників за участі віце-президента м. Відня п. Рідля, професора Віденського університету Х. Еберсберга та інших відомих представників віденської публіки. Підкреслена увага до репрезентанта Української Держави, виконання під час вечері українського національного гімну, прихильний настрій давали надію на позитивну перспективу розвитку стосунків. Після низки попередніх консультацій з дипломатичними представниками Німеччини, Болгарії, Папським нунцієм у Відні, В. Липинський провів обмін ратифікаційними грамотами з дипломатичним представництвом Болгарії та Німеччини. 3 серпня він організував урочисту вечерю на честь Посольства Німеччини в Австро-Угорщині для відзначення ратифікації мирного договору³.

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Ч.3. Доба гетьманщини (1918). – Львів, 1923. – С. 10.

² ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 23 зв.

³ Там само.

Предметом обговорення українським послом із відповідними структурами було й питання передання українському дипломатичному представництву будинку № 45–47 на вул. Райзнерштрассе (Reisnerstrasse), в якому розташовувалося до початку Першої світової війни посольство Російської імперії. Цю величну будівлю, зведену в 1872–1873 рр. за замовленням герцога фон Нассау архітектором Алоїзом Вурм-Анкранцем і викуплену 1891 р. для потреб російської амбасаді послом Російської імперії в Відні А. Б. Лобановим-Ростовським, В. Липинський розглядав як можливе місце діяльності Посольства Української Держави. Однак ідея не знайшла втілення. У ній розташувалося повноважне представництво радянської Росії, а згодом – СРСР.

Невдовзі до Посольства УНР у Відні надійшло повідомлення про анулювання австро-угорською стороною розголошеної таємної домовленості щодо передавання Україні земель Східної Галичини. У скерованій до міністра Буріана ноті В. Липинський висловив протест проти непослідовності дій монархії та сподівання, що Брестський мир буде якнайшвидше ратифікований. Водночас, у листі до міністра Д. Дорошенка він висловився за вжиття заходів, які б унеможливили анулювання договору австрійською стороною. В. Липинський вибудував чіткий алгоритм дипломатичного вирішення надзвичайно складної ситуації, готуючи візити вищого рівня, вдало провів серію зустрічей з міністром Буріаном та представником Австро-Угорщини в Українській Державі Й. Форгачем, який прибув до Відня. Однак вирішення питання Холмщини і Підляшшя пішло іншим шляхом через розпад Австро-Угорської імперії та падіння Гетьманату й відновлення УНР. «При тодішніх важких обставинах, – писав Д. Дорошенко, – В. Липинський весь час стояв на висоті своїх завдань і виявив себе не тільки великим українським патріотом – за якого всі уважали його й раніше, але й дуже добрим дипломатом та справжнім державним мужем»¹.

Навколо посольства в цей час почали гуртуватися представники наукової і творчої громадськості, галицькі громадсько-політичні діячі – посли до австро-угорського парламенту. Серед перших візитерів був відомий правозахисник і громадський діяч, голова Української парламентської репрезентації в австро-угорському парламенті, голова галицької делегації на переговорах у Бресті, Євген Петрушевич, котрий тимчасово перебував у Відні й готував умови для започаткування зовнішньополі-

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Ч. 3. Доба гетьманщини (1918). – С. 11.

тичної діяльності Галичини, яка мала отримати автономію відповідно до таємного додатку до Брестської мирної угоди. З неофіційними візитами завітали до українського посла польський письменник Людвиг Кульчицький, довгорічний посол до австро-угорського парламенту і буковинського сейму барон М. Василько, професори С. Смаль-Стоцький, О. Колесса. Місцева преса виявляла помітний інтерес до особи В. Липинського та нового дипломатичного представництва у Відні. На початку липня інтерв'ю українського посла, записані др. Бахом, з'явилися у віденській газеті «Neue Freie Presse».

20 липня прийняття на честь В'ячеслава Липинського влаштував барон Микола Василько. У ньому взяли участь Євген Петрушевич, митрополит Андрей Шептицький, міністр Іван Горбачевський, послы Юліан Романчук, Кость Левицький та ін. Із огляду на очікуване надання автономії Галичині, очевидно, вибір дати пов'язувався не лише з ушануванням посла Української Держави.

10 серпня В'ячеслав Липинський склав візити міністру закордонних справ Буріану, послам Німеччини, Туреччини та Болгарії і виїхав до Києва. Головна його мета полягала в тому, щоб доставити в столицю Української Держави ратифікаційні грамоти Брестського договору з підписами Вільгельма II та болгарського царя Фердинанда.

У переддень капітуляції Австро-Угорщини, Відень у жовтні 1918 р. відвідав із офіційним візитом Д. Дорошенко. Під час зустрічі з В. Липинським, міністр підтвердив його повноваження як голови дипломатичної місії в Австрії.

З проголошенням Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. у Відні з'явилися дипломатичні представництва новоутвореної республіки. Представництво ЗУНР для Австрії і Німеччини, що першим розпочало діяльність у Відні в буд. № 15 на Віндмюльґассе (Windmuhlgasse)¹ й було визнане австрійським урядом легітимним, очолив барон Микола Василько² як надзвичайний посол і уповноважений міністр ЗУНР. Невдовзі при цьому дипломатичному представництві було створено Українську пресову службу. На віденський спеціальний інформаційно-пропагандистський підрозділ покладалися функції головного центру інформаційного забезпечення і постачання матеріалів для прес-

¹ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): ілюстрований біоґр. нарис. – Л.: Манускрипт, 2013. – С. 105.

² Павлюк О. В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – С. 359.

бюро, що засновувалися при українських закордонних дипломатичних установах. У складі посольства ЗУНР служба перебувала до червня 1919 р., по тому перейшла під опіку посольства УНР. У процесі об'єднання посольств, які відбувалися внаслідок злуки УНР і ЗУНР, планувалися різні варіанти реорганізації посольств у Відні. На початку квітня 1919 р. А. Жук писав М. Васильку: «Ви лишаєтесь на дотереперішньому становищу. Рішенням обох правительств посилається в спеціальній місії до Швейцарії між іншим для нотифікації разом з послом Лукасевичем злуки обох Україн представникам держав, акредитованих при швейцарським правительстві. Тимчасово Вас заступатиме Сінгалевиц. Євген Левицький має прийти на спільного товариша міністра закордонних справ з місцем урядування в Станиславові. Цегельський в характері спільного товариша міністра закордонних справ має осісти у Відні для зв'язку дипломатичних місій з міністерством»¹. Таким чином, у Відні планувалося створити резиденцію заступника міністра закордонних справ і активізувати тим самим дипломатичне життя українських представництв у Європі. Логіка такої реформи полягала в тому, що постійні зміни місця перебування Уряду УНР (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський) ускладнювали його зв'язок через профільне відомство із зарубіжними дипломатичними представництвами, послаблювали контроль за їх діяльністю, що в свою чергу позначалося на міжнародному іміджі держави. Подібні повноваження надавалися й деяким послам. На початку травня 1919 р. Микола Василько отримав призначення на посаду голови НДМ УНР у Швейцарії з дорученням нагляду за всіма українськими місіями, які там перебували чи мали приїхати – «політичного, військового чи економічного рода»². Посаду дипломатичного представника ЗО УНР у Відні після від'їзду М. Василька до Женеви обійняв посол до австро-угорського парламенту та галицького сейму, суддя Володимир Сінгалевиц.

Деякий час за доби Директорії В'ячеслав Липинський залишався на посаді посла УНР у Відні, керуючись принципом підтримки законної української влади й докладаючи дипломатичних зусиль до міжнародного визнання України. Він навіть пробував подати Симону Петлюрі «деякі проекти санації дипломатичної служби за кордоном і її внутрішньої організації та персональних призначень»³. Йшлося про висновки, зроблені на підставі спілкування з численними працівниками місії й посольств

¹ Бібліотека і архіви Канади. – MG 30 C 167. – Vol. 16. – Pl. 20.

² ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 14 зв.

³ Бібліотека і архіви Канади. – MG 30 C 167. – Vol. 16. – Pl. 20.

УНР, які в січні–березні 1919 р. виїжджали в європейські столиці через Відень. У віденському посольстві вони проводили від кількох днів до кількох тижнів. Радник посольства А. Жук характеризував цей процес як «нашествіє» на Європу українських дипломатичних і всяких інших місій і комісій «етапним пунктом» для яких був Відень і віденське посольство»¹. Слід зазначити, що саме за таких обставин у Відні познайомився радник Ян Токаржевський-Карашевич з Олександром Лотоцьким, коли той їхав як посол УНР в Туреччині до Константинополя. Знайомство переросло в дружбу і багато в чому визначило як його професійну кар'єру, так і особисте життя Я. Токаржевського-Карашевича. Невдовзі О. Лотоцький ініціював переведення його до Посольства УНР в Туреччині.

Призначений у квітні 1919 р. міністр закордонних справ УНР Володимир Темницький також обрав Відень для свого перебування й контактів. Тут 18–22 червня 1919 р. він провів першу нараду українських дипломатичних представників, яка стала в умовах утрати державної території України єдиною формою обміну інформацією та посилення контролю за діяльністю українських дипломатичних представництв і роз'яснення основних напрямів зовнішньої політики. Формальною підставою для проведення зустрічі стало перебування у Відні радника Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції Степана Томашівського². Керівника зовнішньополітичної служби УНР передусім цікавило виконання місією свого ключового призначення на цьому важливому міжнародному форумі, яке полягало в домаганні визнання незалежності УНР державами-учасниками конференції, виводу з української території іноземних військ, отримання допомоги в боротьбі з більшовиками. Участь українських дипломатів у обговоренні цих питань надала зібранню статусу наради (пізніше В. Темницький саме так його кваліфікував³) й скоригувала порядок денний. У нараді взяли участь дипломатичні представники, хто випадково (чи не випадково) опинився у Відні або чия країна акредитації була територіально найближчою: посли УНР (В. Липинський) та ЗУНР (В. Сінгалеви́ч) в Австрії, М. Василько (голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії), М. Порш (посол УНР у Німеччині), др. Д. Левицький (голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Данії). У нараді взяли також участь заступник посла М. Левитський, радники М. Здерковський та А. Жук. Планувався також приїзд із

¹ Бібліотека і архіви Канади. – МГ 30 С 167. – Vol. 16. – Pl. 20.

² ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5 зв.

³ Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1.

Будапешта М. Галагана, але запрошення він не отримав і прибув до Відня з запізненням. Вислухавши повідомлення С. Томашівського про хід Паризької мирної конференції, учасники наради обговорили основні пріоритети зовнішньої політики УНР.

Нарада підтвердила незмінність зовнішньополітичного курсу Директорії, основним принципом якого залишалася соборність та державна незалежність усіх українських земель¹. Щодо Галичини йшлося про домагання «повного державного відокремлення» або хоч би «тимчасового нейтралітету». Принципово важливим було рішення наради послів позбавитися будь-якої залежності (в тому числі господарської) від Польщі. Натомість як «природний союзник» розглядалася Німеччина, визнавалася потреба тісніших контактів із Угорщиною та Чехословаччиною (включаючи можливість укладення двосторонніх союзів, спрямованих проти Польщі). Негативним залишилося ставлення до «реставрації» Російської імперії («Україна не може признати за жадну ціну такого московського правительства, яке виступало б у ролі правительства всеї бувшої Росії – без огляду на його політичний і соціальний характер»²), хоч припускалася можливість встановлення дипломатичних відносин із державами, що виникли на її уламках. Результати наради засвідчували потребу в такому способі спілкування, тим більше, що комунікація з зовнішньополітичним відомством і дипломатичними представництвами була складною, а більшість дипломатичних представників УНР не мали формального визнання в країнах їх акредитації.

Невдовзі по закінченні наради В. Липинський вирішив залишити посаду. Неприйняття політики «українського республіканського уряду», останньої краплею в якому став для нього розстріл 28 червня 1919 р. полковника Петра Болбочана, зумовило подання ним прохання про відставку. Від червня до 16 жовтня 1919 р. В. Липинський зробив кілька спроб отримати відставку. Симону Петлюрі не імпонувала втрата такої видатної особи та ще й у настільки важливому центрі українського дипломатичного життя як Відень. Він передбачав створення для нього посади заступника міністра закордонних справ для зв'язку і керівництва посольствами і місіями без зміни місця перебування³. Однак В. Липинський

¹ Див.: Матвієнко В. М. Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919–1920 // Українська дипломатична енциклопедія... – С. 156; Жук Ю. Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 61–62.

² Бібліотека і архіви Канади. – MG 30 C 167. – Vol. 16. – Pl. 20.

³ Там само. – Pl. 22.

залишив дипломатичну службу, хоч і залишився жити у Відні, де займався політичною діяльністю.

У штаті посольства відбулися й інші зміни: Ян Токаржевський-Карашевич 1 липня 1919 р. отримав призначення до Посольства УНР у Туреччині на посаду радника, Андрій Жук теж залишив штат посольства. Деякий час обов'язки посла виконував Володимир Полетика, Михайло Біленький завідував скарбницею посольства, Микола Троцький – веденням консульських справ. 5 листопада 1919 р. співробітники посольства разом із службовцями української військово-санітарної місії у Відні склали урочисту обітницю на вірність УНР.

Практично через місяць після підписання Сен-Жерменського договору і утворення Австрійської республіки 17 грудня 1919 р. Послом УНР у Відні було призначено колишнього міністра пошт і телеграфу УНР доби Центральної Ради та голову Української мирної делегації в Парижі Григорія Сидоренка. Наприкінці лютого 1920 р. він нарешті сформував штат, у складі якого було 6 співробітників (Михайло Біленький – старший секретар, Микола Троцький – молодший секретар, Микола Вовк-Вовченко та Олександр Семенів – аташе, Михайло Ципріянович та Юрій Білиць – канцелярські урядовці) і 7 працівників технічного персоналу, 2 особи (Іван Хоменко та Володимир Залозецький) працювали поза штатом. Частина співробітників було звільнено у зв'язку зі скороченням штату, деякі відділи припинили існування. За керівництва Г. Сидоренка посольство зберігало свою роль як платформи спілкування українських дипломатів насамперед у силу значення Відня як центру українського політичного життя того часу.

Тут наприкінці квітня 1920 р. у зв'язку з появою в пресі інформації про підготовку Варшавського договору між маршалом Юзефом Пілсудським та Головним отаманом Симоном Петлюрою українські дипломати зібралися на неофіційну нараду, щоб з'ясувати підстави її правомірності. Більшість вважала договір «політично-дипломатичним успіхом», інші вбачали його невігідність через значні територіальні та економічні поступки Польщі. Викликало занепокоєння й те, що в тексті договору стверджувалося (п. 9), що у разі непорозумінь з тлумаченням основних положень, лише польський текст слід вважати правильним. Неофіційна нарада ухвалила відрядити К. Мацієвича, О. Шульгіна (представників більшості) та М. Галагана (від меншості) до Варшави з метою з'ясування точного змісту договору та майбутнього напрямку політики уряду УНР.

Та 25 травня 1920 р. у МЗС УНР з'явився новий очільник – Андрій Ніковський, який для обговорення питання про українсько-польський до-

говор зібрав у Відні 18–20 серпня 1920 р. чергову нараду послів і голів дипломатичних місій УНР. Головна мета зібрання дипломатів декларувалася як обговорення нового курсу зовнішньої політики УНР і завдань українських дипломатичних представництв. У нараді взяли участь міністр фінансів Х. Барановський, посол УНР у Австрії Г. Сидоренко, в. о. голови українського посольства у Німеччині Р. Смаль-Стоцький, голови дипломатичних місій у Швейцарії (М. Василько), Чехословаччині (М. Славинський), Великобританії (А. Марголін), Голландії і Бельгії (А. Яковлів), Греції (М. Левицький), Угорщині (М. Галаган), члени української делегації на Паризькій мирній конференції С. Шелухін та О. Шульгин, призначений посол УНР в Італії Д. Антонович. Питання про українсько-польський договір обговорювали за відсутності секретарів та стенографістів. Після завершення дискусії думки учасників зібрання порівняно з висновками, зробленими на неофіційній нараді у Відні, фактично залишилися без змін. Однак більшість учасників наради погодилися з тезою про необхідність зберегти «самостійність» України навіть ціною втрати її «соборності». Другим важливим висновком наради стало твердження про потребу збереження української армії та посилення пропагандистської діяльності дипломатичних представництв як засобу ствердження української ідеї. Відтак в ухвалі наради до головних завдань української дипломатії було віднесено ефективну інформаційно-пропагандистську діяльність. Бурхливу дискусію викликало питання фінансування діяльності дипломатичних представництв (називалися привласнені окремими дипломатами суми) та скорочення штатів місій. Під час обговорення вперше було порушено питання про запровадження інституту почесних консулів та призначення послів за сумісництвом у двох державах. Розглядалося й питання про створення Національного комітету «для оборони українських інтересів за кордоном». Одностайною була думка учасників наради про «українську орієнтацію» діяльності дипломатичних представництв у складних політичних реаліях того часу.

У серпні 1920 р. у Відні розпочав роботу уряд ЗУНР, переведений після розриву з Директорією УНР та укладання договору між УНР і Польщею на становище еміграційного. Диктатор Є. Петрушевич убачав пріоритетне завдання екзильного уряду у відновленні незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. 1 листопада 1920 р. із ініціативи посла В. Сінгалевича українська громадськість Відня на чолі з урядом ЗУНР відзначила річницю проголошення незалежної Західно-української держави. Програма святкування включала богослужіння в церкві св. Варвари та урочисту академію, відкрити промовою секретаря політичної пропаганди ЗУНР

Костя Левицького й продовжену виступами представників жіноцтва, «Союзу старшин» та академічної молоді.

Протилежне завдання мали повноважні представництва УСРР у Європі, покликані не лише виконувати дипломатичні та консульські функції, а й політичні, зокрема – боротися з усіма проявами української ідеї. Мета їх створення, відповідно до «Положення про НКЗС УСРР», полягала в захисті інтересів УСРР та її громадян за кордоном. А відтак серед емігрантів потрібно було знайти громадян, які б захотіли отримати громадянство УСРР. Повпреди перевірялися на відданість ідеї більшовизму – призначалися Президією ВУЦВК за поданням РНК УСРР і мали права членів Колегії НКЗС УСРР¹. Першим серед закордонних установ УСРР почало діяльність у 1921 р. у Празі Повноважне представництво у Чехословаччині під керівництвом 29-річного відданого більшовика М. В. Левицького. Його компетенція поширювалася й на Австрію.

По-своєму розуміли захист українських інтересів за кордоном нещодавні члени Директорії Федір Швець та Андрій Макаренко, які за спільним рішенням Директорії та уряду УНР 15 листопада 1919 р. передали всю повноту влади Симону Петлюрі й виїхали з дипломатичним дорученням за кордон і перебували в цей час у Відні. Противник союзу УНР і Польщі, Федір Швець, виведений постановою уряду УНР 25 травня 1920 р. зі складу директорів, ініціював відродження тут Директорії в іншому форматі. 8 грудня 1921 р. було оприлюднено заяву про відновлення Директорії. Г. Сидоренко, який висловив недовіру й протест щодо цієї події, отримав «наказ Директорії від 21 грудня 1921 р. за публічний виступ проти Директорії яко законної влади УНР» про звільнення². Звернення Г. Сидоренка у зв'язку з цим до МЗС УНР та повідомлення про контакти «цих панів», що є «за кордоном приватними особами», з більшовицьким консульством у Відні зумовили розсилання МЗС УНР інструкцій керівникам дипломатичних місій щодо заяви Ф. Швеця, О. Андрієвського, А. Макаренка та визнання їхньої діяльності шкідливою.

27 грудня 1921 р. до Відня в якості повноважного представника УСРР у Австрії прибув син українського письменника Михайла Коцюбинського і зять «полум'яної революціонерки» Євгенії Бош Юрій Коцюбинський³. Він

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 58.

² Див.: Зубко О. 2013 рік: 131-і роковини з дня народження Федора Петровича Швеця (1882–1940 рр.) // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 51–58.

³ У листопаді 1934 р. знятий з роботи, виведений зі складу ЦК КП(б)У, в лютому 1935 р. заарештований, звинувачений в антирадянській діяльності і засуджений рішенням особливої на-

перебрав обов'язки щодо Австрії від М. Левицького і мав чітке завдання забезпечити ліквідацію представництв УНР¹ й ведення радянської пропагандистської роботи серед політеміграції. Основна діяльність мала в той момент другорядне значення і зводилася до виконання консульських функцій. Повноважене представництво радянської України в Австрії розпочало офіційну діяльність 15 березні 1922 р. у віденському готелі «Палас» (Rudolfsplatz, 11). За відсутності нормативних документів у сфері консульської служби відділ організовував свою діяльність за інструкціями НКЗС РРФСР, які отримав у представництві радянської Росії у Відні². Організаційна робота на першому етапі полягала у виготовленні двома мовами (українською і німецькою) формулярів і анкет для осіб, які бажали виїхати до УСРР; анкет для громадян, які бажали зберегти українське громадянство; інструкції для осіб, що виїхали з дозволу і поверталися назад; надання дипломатичних віз. Згодом у повпредстві почали виконувати інформаційні запити про родичів в УСРР, видавати довідки для в'їзду і виїзду з Австрії в УСРР, засвідчувати копії документів³. Посвідчення про належність до громадянства УСРР, як і дозволи на в'їзд в Україну повпредства в іноземних державах мали право видавати лише після отримання дозволу на це з НКЗС УСРР. У липні 1922 р. вийшов спеціальний циркуляр із роз'ясненням взаємин між НКЗС і ГПУ в питаннях в'їзду в УСРР. Передбачалося, що НКЗС УСРР, отримавши від своїх представників за кордоном заяви щодо в'їзду в УСРР, скеровував їх до іноземного відділу ГПУ, який упродовж двох тижнів або трьох днів (на телеграфний запит) мав подати позитивний або негативний (із детальним обґрунтуванням причин заборони в'їзду) висновок⁴. Один примірник усіх документів залишався в ГПУ, тим самим збиралася база персональних даних не лише на осіб, які в'їхали в УСРР, а й на «ворогів» режиму, що пробували повернутися на батьківщину. Особливої уваги від радянського повпредства вимагало питання застосування амністії до «запеклих» політичних емігрантів

ради при НКВС СРСР до 6 років заслання в Західному Сибіру. У жовтні 1936 р. перевезений у Київ, перебував під слідством за звинуваченням у керівництві діяльністю контрреволюційною організацією «Український троцькістський центр». 8 березня 1937 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований посмертно.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 799. – Арк. 281; Див. також: Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / упоряд.: В. Даниленко, Н. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – С. 40–41.

² ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 797. – Арк. 38.

³ Там само. – Арк. 5.

⁴ Там само. – Ф. 1236. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 21.

«петлюрівського й інших контрреволюційних напрямків». На той час із найяскравіших представників цієї категорії у Відні залишився лише професор М. Грушевський з родиною. Знаменними віхами перебування Грушевських у Відні було заснування Українського соціологічного інституту (1921–1924), Комітету допомоги голодним в Україні (1921–1923) та ін.

Поставленої політичної мети Ю. Коцюбинському вдалося досягнути досить швидко: на початку 1922 р. діяльність Посольства УНР у Відні рішенням австрійського уряду було припинено. Про це повідомила віденська українська газета «Соборна Україна», також закрита в травні 1922 р. Рік по тому, 15 березня 1923 р. екзильний уряд ЗУНР також припинив існування. Ліквідаційний відділ посольства ЗУНР на Штроцціґассе (Strozzigasse), 32 завершив останні формальності¹. Припинилася діяльність і повноважного представництва УСРР у Відні. У травні 1923 р. його було інкорпоровано до складу представництва СРСР, а дипломатичним представником радянської держави в Австрії став М. В. Левицький. Він залишався у Відні рівно рік, до травня 1924 р. У другій половині 1920-х років М. В. Левицький завідував інформаційним та культурно-просвітницьким відділом ЦК КП(б)У, був відповідальним секретарем Волинського окружного комітету КП (б) У. Його бурхлива партійна кар'єра закінчилася 1930 р. – заарештований і засланий у Сормово, він покінчив там життя самогубством. Подібний фінал долі мали практично всі перші послы радянської України.

Від середини 1923 р. роль Відня як центру українського дипломатичного життя практично вичерпалась. Однак упродовж цього важливого для української державності п'ятиліття австрійська столиця стала своєрідним «дипломатичним перехрестям», де стикалися інтереси незалежної України і більшовицьких керманичів, ухвалювалися важливі рішення, запроваджувалися нові організаційні форми дипломатичної діяльності. Сьогодні відомі практично всі адреси «українського дипломатичного Відня». Меморіальні дошки на цих будинках мають означити місця нашої пам'яті й засвідчити визнання зусиль перших українських дипломатів щодо визнання України у світі як незалежної держави.

¹ Павлишин О. Євген Петрушевич ... – С. 262.

Матяш Ирина. Вена как центр «украинской дипломатической жизни» 1918–1923 гг.

Аннотация: В статье раскрывается роль австрийской столицы как одного из центров дипломатической активности украинцев во времена освободительной борьбы 1918–1923 гг. В частности, раскрыта дипломатическая деятельность таких личностей как В. Липинский, Н. Василько, Г. Сидоренко по отстаиванию украинских внешнеполитических интересов в Австрии.

Ключевые слова: дипломатия, история дипломатии, Вена, Австрия, Украина.

Matjash Iryna. Vienna as a center of «Ukrainian diplomatic life» in 1918–1923.

Annotation: The article researches the role of the Austrian capital as one of centers for Ukrainian diplomatic activity during the Ukrainian war of independence of 1918–1923. In particular, it shows the diplomatic activities of such figures as V. Lypynsky, M. Wassilko, G. Sydorenko in defending foreign policy interests of Ukraine in Austria.

Keywords: diplomacy, history of diplomacy, Vienna, Austria, Ukraine.

Ціватий Вячеслав

Модель дипломатії Австрійської Республіки: традиційність і новаційність (погляд із України)

Анотація: У статті проаналізовано основні напрями зовнішньої політики Австрійської Республіки та історичні етапи формування її дипломатичної служби. Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам і перспективам сучасної дипломатичної та консульської служби Австрійської Республіки.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, історія дипломатії, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, інститути дипломатії, Австрійська Республіка.

Початок нового ХХІ століття позначився суттєвими змінами в організації дипломатичної служби провідних держав світу, зокрема – інституціональних основ і моделей підготовки дипломатів.

Виятком не стала і Австрійська Республіка, зі своїми традиціями і новаціями дипломатичних інституцій та дипломатичного інструментарію.

Принципи організації та функціонування державної служби провідних держав світу, які ще донедавна вважалися близькими до ідеалу, у нових умовах глобалізаційних впливів потребують якісного оновлення, щоб адекватно реагувати на нові виклики і загрози часу й відповідати економічним і соціальним реаліям та потребам, очікуванням громадянського суспільства ХХІ століття.

Досвід Австрії багато в чому є цінним і корисним для України в контексті тих реформ державної служби, що розпочалися в Україні та інших державах пострадянського простору в умовах інтеграційних процесів і глобалізації¹.

¹ Венінгер М. Історія дипломатичних відносин – як усе починалося... // Українсько-австрійські зустрічі. – Львів: ВНТА-Класика, 2011. – С. 77-82; Кирилич В. П. П'ятнадцять років членства

Зовнішня політика і дипломатія Австрійської Республіки має багатовікові історичні традиції та етапи інституційного розвитку, які формувалися протягом кількох тисячоліть розвитку її державності. Історично склалося так, що Федеральне Міністерство з європейських та міжнародних справ Австрійської Республіки було одним із головних важелів урядового механізму в Австрії і на всіх етапах свого функціонування дуже прискіпливо ставилося до кадрової політики в цілому, і професійної підготовки дипломатів, зокрема.

Зовнішню політику Австрії та ухвалення основних зовнішньополітичних рішень у державі здійснює саме зазначене Міністерство з його дипломатичними представництвами за кордоном, компетентні відділи інших федеральних міністерств, Федеральний канцлер і Президент Австрії.

Модель підготовки працівників австрійської дипломатичної служби на сьогодні є однією із найефективніших у світі. Адже саме для ефективного здійснення дипломатичної діяльності велике значення відіграє кадрове забезпечення зовнішньополітичного відомства, висококваліфікована підготовка керівних кадрів, ефективний кадровий менеджмент, кількісний та якісний склад дипломатичного персоналу та бажання і вміння працювати задля досягнення поставленої мети.

У цьому контексті дипломатична служба Австрії в питанні підбору персоналу для роботи та його подальшого просування по службі проводить досить сувору, навіть жорстку, політику. Свідченням цього є трирівнева організація та поділ працівників Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ на працівників:

- вищої дипломатичної служби – дипломатична кар'єра;
- підвищеної дипломатичної служби – консульсько-адміністративна кар'єра;
- професійно-технічна спеціалізована служба – обслуговування.

Крім цього, відмінністю є залучення місцевого населення для роботи у диппредставництвах Австрії за кордоном.

Австрійська дипломатична діяльність характеризується універсальністю, різноманітністю та складністю як в ЦА, так і за кордоном. На сьогодні дипломатичне відомство має свою окрему будівлю, розгалужену мережу представництв за кордоном.

Австрійські дипломати є висококваліфікованими та компетентними, стриманими, діловими, здатними до компромісу.

До підготовки матеріалів чи до переговорів австрійські дипломати ставляться з високим рівнем відповідальності, у тому числі шляхом залучення різних експертів, фахівців, науковців, представників бізнес-кіл тощо, що, у свою чергу, забезпечує досягнення високих результатів діяльності як окремого посольства, так і МЗС у цілому.

Етапи формування австрійської дипломатичної служби налічують декілька століть, а відтак її можна вважати усталеною, досвідченою та вишуканою. Модель австрійської дипломатії цілком можливо поставити на один рівень із французькою моделлю дипломатії. Австрійською дипломатією збережено австро-угорські традиції, німецьку рішучість і твердість зі здатністю до компромісу в останній момент¹.

Невід'ємною складовою австрійської дипломатії є її Віденська дипломатична академія. Віденська дипломатична академія (Diplomatische Akademie Wien – DA). Це післядипломний навчальний заклад, метою якого є підготовка фахівців державної служби, у т. ч. – дипломатичної служби, фінансових структур, а також працівників керівної ланки, у т. ч. – міжнародних організацій і ЄС.

Освітня місія Дипломатичної академії ґрунтується на п'яти принципах: відповідність найвищим академічним стандартам, міждисциплінарний характер викладання предметів, поєднання теоретичних і практичних курсів, лінгвістична компетентність та здійснення навчання у невеликих студентських групах, що забезпечує оптимальне співвідношення викладачів/студентів. Саме ці принципи були закладені при заснуванні закладу імператрицею Марією-Терезією у 1754 році².

Марія-Терезія назвала цей навчальний заклад «Східна Академія», і він став центром підготовки дипломатів того часу. Віденська дипломатична академія є одним із найстаріших освітніх закладів у світі в цьому контексті. У 1964 році Академія була заново відкрита під сучасною назвою, а у 1996 році отримала статус самостійної державної установи (до того часу вона перебувала в складі Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ Австрії).

¹ Цьольнер Е. Історія Австрії. – Л., 2001. – 712 с.

² Pfusterschmid-Hardenstein H. Kleine Geschichte der Diplomatischen Akademie Wien. Ausbildung im Bereich der internationalen Beziehungen seit 1754 // Diplomatische Akademie. – Wien, 2008.

Основні предмети, які вивчають слухачі Академії, – це міжнародні відносини, дипломатія (історія, теорія та практика), міжнародне право, політологія, законодавство ЄС, економіка та іноземні мови.

У Віденській дипломатичній академії діють чотири основні програми з різними термінами навчання і до 20 короткотермінових і середньотермінових навчальних програм і семінарів на рік.

Дипломатична служба Австрійської Республіки, її інститути, у відповідь на виклики і загрози часу відповідно реформуються.

Цілком закономірно, що зазначена практика і досвід підготовки дипломатичних кадрів Австрійської Республіки, принаймні окремі елементи з їх досвіду, які впродовж багатьох років довели свою дієвість і ефективність, могли б успішно бути впроваджені й в українській практиці підготовки та підвищення кваліфікації працівників дипломатичної служби¹.

Таким чином, кажучи про фах дипломата і перспективи розвитку дипломатичної освіти, ми неминуче доходимо висновку щодо нагальної потреби удосконалення існуючих інституціональних моделей підготовки дипломатів, у т. ч. і в Україні. Проблеми, які на сьогодні існують у підготовці кадрів для дипломатичної служби України, можуть бути подолані шляхом реального розширення самостійності, заохочення творчих задумів, стимулювання молоді та інноваційних підходів.

Інноваційні підходи в освіті всіх нас багато в чому спонукають поновому поглянути на ті процеси, ті завдання, які ми самі перед собою ставимо в підготовці сучасних дипломатичних кадрів та підвищенні їх кваліфікації, і ті завдання, які ми, так чи інакше, вирішували до сьогоднішнього дня, при створенні й функціонуванні системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів для дипломатичної служби України.

На початку XXI століття постала проблема створення ефективної системи забезпечення якісного зростання кадрового потенціалу дипломатичної служби України, з урахуванням тенденцій цивілізаційного поступу, стратегічних напрямів розвитку держави та світового освітнього досвіду. А тому система підготовки кадрів для сфери зовнішніх зносин має зазнати структурної та змістовної трансформації, і першочергово – має бути впроваджена оновлена модель навчання дипломатів – дипломатів XXI століття.

Австрійські лідери підкреслюють унікальну роль країни на стику Сходу і Заходу як посередника у вирішенні проблем між розвиненими

¹ Поточний архів Міністерства закордонних справ України. – II Територіальний департамент. – Робоче досьє (2011–2014 рр.).

країнами та країнами, що розвиваються. Австрія бере активну участь у роботі ООН. Особлива увага приділяється Організації економічного співробітництва і розвитку (ЕКОСОР), а також іншим міжнародним економічним організаціям. Також активно задіяна в програмах ОБСЄ¹.

Першочерговим завданням зовнішньополітичного відомства Австрії є підтримування відносин з усіма країнами світу та представлення інтересів держави у міжнародних та регіональних організаціях, у яких вона бере участь. Особливу роль відіграє Австрія у спільній зовнішній та безпековій політиці Європейського Союзу, в рамках якої Австрія бере активну участь у розвитку спільних позицій, акцій та стратегій, а також у підготовці заяв, демаршів та висновків.

Членство Австрії в Європейському Союзі надало суттєвого сприяння поглибленню її власних відносин з багатьма неєвропейськими державами (країнами Азії, Африки та Латинської Америки).

Таким чином, зовнішньополітичну активність Австрії можна схарактеризувати її концентрацією навколо європейської проблематики та зовнішньополітичних напрямів, спрямованих на зміцнення своїх позицій як впливового регіонального гравця². У цьому зв'язку поряд із Західними Балканами, пріоритетними для Австрії залишаються Дунайський та Чорноморський регіони.

Ці принципи для австрійської дипломатії завдання чітко окреслюють загальну палітру стратегічних інтересів Австрії, головний акцент яких зосереджується на просуванні власних економічних інтересів та закріпленні місця регіонального лідера у загальноєвропейській архітектурі безпеки.

Західні Балкани визначаються у зовнішньополітичних документах Австрії як «ядро австрійської зовнішньої політики».

Актуальним є на сьогодні й економічний вимір австрійської дипломатії³. На сьогодні Австрія є одним з лідерів європейського економічного інтеграційного простору, що демонструє стабільний ріст економічних показників і чітку регіональну взаємодію у рамках існуючих ініціатив.

Одним з ключових нововведень Лісабонського договору є створення дипломатичної служби після набуття чинності базовим законодавством.

¹ Поточний архів Міністерства закордонних справ України. – П Територіальний департамент. – Робоче досьє (2011–2014 pp.).

² Bischof G., Pelinka A., Gehler M. Austrian Foreign Policy in historical context. – New Brunswick – New Jersey, 2006.

³ Ціватий В. Г. Економічний вимір дипломатії Австрійської Республіки початку ХХІ століття: політико-інституційний аспект // Зовнішні справи. – 2013. – № 7. – С. 48–51.

Зокрема, розділом V Договору про ЄС визначаються загальні положення стосовно зовнішньополітичної діяльності Союзу та спеціальні положення стосовно спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС.

Як відомо, нову дипломатичну інституцію – Європейську службу зовнішньої діяльності (ЄСЗД) формально започатковано 01 грудня 2010 року під керівництвом Високого представника зі спільної зовнішньої та безпекової політики¹.

Нову дипломатичну службу, яка є окремою інституцією зі своїм бюджетом, створено злиттям відповідних підрозділів Ради та Комісії ЄС, а також із делегованих на тимчасовій основі представників держав.

Австрія підтримала створення Європейської дипломатичної служби, оскільки це надало Австрії більше можливостей брати активну участь у формуванні спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС.

Цим значно посилюється роль і вплив ЄС як міжнародного актора. У той же час Австрія може провадити свою міжнародну й безпекову політику не тільки у двосторонньому форматі, але й посилити її через Європейську дипломатичну службу.

Ідея щодо нової дипломатичної служби Європейського Союзу зумовлена трансформацією сучасних концепцій зовнішніх зносин у контексті формування багатополлярної поліцентричної системи міжнародних відносин, необхідністю ефективнішого скоординованого механізму співробітництва держав ЄС з іншими світовими державами та регіонами задля подолання і попередження сучасних викликів та загроз європейській і світовій безпеці.

Лісабонський договір не передбачає обмежень компетенції держав-членів у формуванні та здійсненні їх зовнішньої політики або їх представництва в третіх країнах і в міжнародних організаціях. Тому завдання і способи діяльності МЗС із започаткуванням роботи Європейської дипломатичної служби не зміняться.

Проте МЗС співпрацює з Європейською дипломатичною службою і розуміння цієї спільної діяльності гарантує, що Австрія зробить свій внесок у формування зовнішньої політики ЄС в цілому і Спільній зовнішній політиці та політиці безпеки – зокрема.

¹ Ціватий В. Г., Шаповалова О. І. Дипломатія та Європейська служба зовнішньої діяльності (ЄСЗД): політико-інституційний аспект (Частина 2) // Зовнішні справи. – 2013. – № 4. – С. 26-30; Ціватий В. Г., Шаповалова О. І. Дипломатія та Європейська служба зовнішньої діяльності (ЄСЗД): політико-інституційний аспект (Частина 1) // Зовнішні справи. – 2013. – № 3. – С. 42-45.

Посадовий розпис Європейської дипломатичної служби на початку діяльності включав 1643 позиції, з яких 1114 належали ЄК і 411 Генеральному секретаріату Ради, 118 посад було надано ЄДС для вирішення додаткових завдань, таких як головування в Брюсселі та на місцях, у трьох країнах та міжнародних організаціях.

На даний час шестеро австрійських дипломатів успішно витримали конкурс на зайняття посад в якості тимчасового персоналу в Європейській дипломатичній службі на керівні посади.

Більшість конкурсів у приймальних комісіях проводили представники держав-членів ЄС. Беручи до уваги всі групи застосування – службовці від Комісії, Секретаріату Ради і національні прикомандировані – від Австрії в ЄДС задіяні 36 осіб, включаючи також главу делегації ЄС в ООН у Нью-Йорку, главу Представництва ЄС в Японії та голову Ради робочої групи Ради Прав людини.

Таким чином, дипломатична служба ЄС є унікальним утворенням, що не має аналогів у сучасній політичній історії. За оцінками експертів, створення цієї служби має посилити його міжнародну присутність і зробити зовнішню діяльність послідовнішою. Австрія має своїх представників в ЄСЗД на різних рівнях, у тому числі на керівних посадах, що дозволяє ефективно проводити дипломатичну діяльність та мати неабиякий вплив на вирішення питань, які входять до компетенції відомства.

Становлення, розвиток та трансформація сучасного Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ Австрійської Республіки розпочалися з сімнадцятого століття. На сьогодні дипломатичне відомство має розгалужену мережу представництв за кордоном.

Міністерство логічно структуровано в семи секціях, які включають управління, відділи та групи, що дозволяє в межах своєї компетенції виконувати завдання, які на них покладаються.

Аналізуючи структурну організацію міністерства, можна констатувати, що завдяки охопленню всього спектра питань міжнародних відносин та питань багатостороннього співробітництва, робота міністерства ведеться ефективно.

Крім цього, Австрія взяла активну участь в інституціоналізації та започаткуванні роботи Європейської служби зовнішньополітичної діяльності. Дипломатична служба ЄС є унікальним утворенням, що не має аналогів у сучасній політичній історії.

Щодо підготовки фахівців, то підготовка працівників дипломатичної служби здійснюється на різних рівнях ґрунтовно. Вимоги до кандидатів

серйозні та вимагають ґрунтовних знань та навичок для роботи як в центральному апараті (ЦА), так і в закордонних дипломатичних установах (ЗДУ). Відбір кандидатів відбувається на конкурсній основі, відповідно до результатів усних та письмових іспитів.

Характерним є поступове просування по кар'єрі й унеможливується таким чином займання посад шляхом випадкових призначень.

Прагнучи максимально використати переваги глобалізації в інтересах розвитку Австрійської Республіки, офіційний Відень намагається унебезпечити свій нейтральний статус дипломатичними засобами від потенційних загроз економіці і соціально-політичній стабільності, що породжує глобалізація. В умовах глобалізації австрійське керівництво вбачає пріоритетним завданням зовнішньої політики і дипломатії Австрійської Республіки забезпечення найкращих зовнішніх умов для збереження економічної стабільності.

Серед основних завдань австрійської дипломатії варто також виокремити розвиток взаємовигідної співпраці з провідними державами світу та впровадження ІТ технологій у дипломатичну сферу.

Отже, в умовах глобалізованого світу Австрійська Республіка має професійних дипломатів, використовує сучасний дипломатичний інструментарій, упроваджує новаційні підходи з метою підвищення ефективності діяльності дипломатичної служби, зокрема – кадровий менеджмент у дипломатичній службі.

Прагматичність сучасної оновленої моделі дипломатії Австрійської Республіки неодноразово доведена її успіхами на міжнародній арені.

Новаційні підходи перш за все позначилися:

- у створенні Європейської дипломатичної служби і її нових функціях;
- у сфері кадрового менеджменту австрійської дипломатичної служби;
- у впровадженні оновленої моделі підготовки дипломатів;
- у пріоритетності публічної та іміджевої дипломатії.

Модель дипломатії Австрійської Республіки в сучасному світі розвивається та удосконалюється відповідно до сучасних тенденцій. Сучасна австрійська дипломатія в умовах глобалізованого простору активно використовує як традиційно набутий практичний досвід, так і нові підходи і методи сучасної креативної дипломатії.

Дипломатична служба Австрійської Республіки, її інститути, у відповідь на нові виклики і загрози часу відповідно реформуються – і досить ефективно!

Циватый Вячеслав. Модель дипломатии Австрийской Республики: традиционность и новационность (взгляд из Украины).

Аннотация: В статье проанализированы основные направления внешней политики Австрийской Республики и исторические этапы формирования её дипломатической службы. Особое внимание уделяется институциональному развитию, достижениям, проблемам и перспективам современной дипломатической и консульской службы Австрийской Республики.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, история дипломатии, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, институты дипломатии, Австрийская Республика.

Tsivatyj Viacheslav. Diplomacy model of the Republic of Austria: traditions and novations (view from Ukraine).

Abstract: The article analyses main foreign policy schools of the Republic of Austria and stages of establishment of its diplomatic service. It is focused on the institutional development, progress, problematic issues and prospects of the modern diplomatic and consular services of the Republic of Austria.

Keywords: foreign policy, diplomacy, history of diplomacy, institutionalization, diplomatic service, consular service, model of diplomacy, institutions of diplomacy, the Republic of Austria.

Розділ III

ОСОБИСТІСНИЙ ЗРІЗ АВСТРІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Васильчук Володимир

Австрійці в українському історико-культурному процесі

Анотація: У статті зроблено спробу висвітлити роль відомих австрійських художників, архітекторів, музикантів, письменників, військових, які сприяли культурному розквіту та збагаченню України.

Ключові слова: козаки, художники, музиканти, письменники, військові.

Обравши незалежний шлях розвитку, Україна визначилася з основними засадами своєї зовнішньої політики, спрямованої на входження держави до світового співтовариства. Проте українське суспільство ніколи не було і не буде моноетнічним. На етнічній українській території завжди, крім титульного автохтонного етносу, були присутні представники інших етносів.

Актуальність дослідження зумовлюється не стільки збільшенням кількості публікацій, присвячених історії багатонаціонального переплетіння всіх народів, які проживали і проживають нині на території сучасної України, скільки появою нових підходів до її трактування, а також викликами сучасного державотворення, підвищенням інтересу до наукового осмислення минулого України. Метою цієї публікації є прагнення висвітлити імена відомих австрійців, які внесли посильний внесок в історію будівництва України як держави.

У XIX ст. з'являється зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії, що було пов'язано зі значним напливом громадян іноземного походження в імперію. Перші значні дослідження А. Клауса, Г. Писаревського, в яких розкривається освоєння України, вийшли у світ в кінці XIX століття¹. Крім

¹ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – XII, 455. – 102 с.; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М., 1909. – 128 с.

вищезгаданих наукових робіт, для нас особливий інтерес представляють як праці, так і наукові видання А. Кудряченко, І. Кулинич, В. Хохлачова, Ю. Терещенка, П. Гай-Нижника, Т. Снайдера та ін.¹. Проте більшість цих праць присвячені загальним проблемам історії австрійців в Україні і лише частково висвітлюють цей аспект.

Сьогодні культура разом із мовою стає знаряддям самозбереження і саморозвитку етносу. У вирі історичних подій культура, з одного боку, втрачає певні автентичні риси, а, з іншого – вбирає здобутки інших культур. Слов'яни, як і інші народи, відіграли велику роль у загибелі Римської імперії та у формуванні нової середньовічної європейської цивілізації. Внаслідок розселення слов'ян на великій території Східної Європи виникли три групи слов'янських племен: західна, південна і східна. Від цих трьох груп беруть початок сучасні слов'янські народи. Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» повідомляє що, «сіли слов'яни на Дунаї, ... Від тих слов'ян і розлилися, як весняні води, слов'яни по землі»². Велике значення для історії Австрії мало заселення її земель слав'янськими племенами. На основі германських племен баварів і алеманнів, що злилися з слов'янськими і із залишками кельтських й інших племен раннього середньовіччя, і формувалася австрійська етнічна спільнота. Також чималий відбиток на історію середньовічної Австрії наклали держава Само та князівство Хорутанія (Карантанія).

Слов'янські літописи, східні та західноєвропейські пам'ятки розповідають про історію українсько-австрійських взаємин, які налічують понад тисячу років. Це зовнішня торгівля IX–X ст. Київської Русі з містами по Дунаю. Також Київ був важливим транзитним центром. Торговельні шляхи XI–XII ст. пов'язували місто з князівствами й королівствами Європи.

1246 р. після смерті останнього представника роду Бабенбергів розпочалася боротьба за оволодіння Австрією. Данило Галицький активно втручався у велику міжнародну політику, брав участь у боротьбі за австрійський трон, на який йому вдалося на короткий час посадити свого сина Романа, одруженого з Гертрудою – племінницею Маргарити–старшої

¹ Кудряченко А., Кулинич І., Хохлачов В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. – К., 1995 – 73 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. Бобылевой С., Бочарова Н., Безносова О. и др. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.; Терещенко Ю., Остапко Т. Український патріот із династії Габсбургів. – К., 2011. – 408 с.; Гай-Нижник П. Габсбург-Лотріген Вільгельм фон // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 5. – К., 2006. – С. 251.; Snyder T. The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke. – New York, 2008. – 344 p.

² Повість минулих літ: Літописні оповідання. – К., 2002. – С. 7.

сестри останнього австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга і жінка німецького короля Генріха VII¹.

З появою козаків починається нова доба в історії України та Австрії. У XVI ст. козацтво стає поважним чинником на міжнародній арені. Кіш Запорозької Січі приймав представників Австрії, Швеції, Польщі, Московії, укладав міжнародні угоди, проводив переговори з іноземними дипломатами. У козацькому реєстрі 1581 р. було чимало вихідців з різних країн, траплялися також і німецькі прізвища. Український історик Володимир Січинський в унікальному виданні «Чужинці про Україну» зробив цікаву підборку стародавніх описів подорожей та інших писань іноземних мандрівників про нашу країну в різні часи. Так, у своїй праці він згадує, що 1594 р. Рудольф II (династія Габсбургів) відправив на Запорозьку Січ із таємною дипломатичною місією послом Еріха Лясоту з метою укладення військового союзу між козаками і Священною Римською імперією. Імператора Священної Римської імперії традиційно вважали першим за рангом серед усіх правителів європейських держав. Лясота згадував, що запорозька старшина зустріла його з почестями, в честь нього стріляли з гармат. На другий день його переговори з козацьким колом і старшиною дійшли до порозуміння: запорозьці згоджувалися допомогти царю, переправитися через Дунай і вдарити по Туреччині². Військова сила запорозьців та їхня самобутня тактика ведення бою були відомі далеко за межами України.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького набула достатнього розголосу в Європі. Це був період різних яскравих коаліцій та недовгих дипломатичних відносин між нашими країнами. В австрійській історії є велика подія – це оборона Відня від турецьких завойовників 1683 р., де брали участь козаки, їх було 4 тисячі. Символічно, що на гроші Ватикану (Інокентій IX) було створено козацький полк. Таким чином, у бойових діях проти турків у Віденській битві безпосередньо брали участь майже 320 українських козаків. 6 грудня 1684 р. у Ватикані було відправлено богослужіння за перемогу, що її досягнули козаки над турками і татарами. Велику славу в цій кампанії здобув галичанин Юрій Франц (Франко) Кульчицький, який під час облоги Відня пробрався через ворожий табір і привів підмогу. Він отримав віденське громадянства, титул графа, його подвиг відзначено пам'ятною срібною медаллю. Наказом імперато-

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992. – Т. 1. – С. 201.

² Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – С. 255.

ра Юрій Кульчицький на все життя був звільнений від сплати податків. У 1885 р. його постать увічнена у бронзі на вулиці – Kolschitzky-Gasse. Сьогодні у Відні є кав'ярня з промовистою назвою «Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky». 2003 р. у віденському парку на Турецьких шанцях (Türkenschanzpark) відкрили пам'ятник на честь українських козаків, які брали участь у боях проти турків. 2013 р. у Відні було відкрито бронзовий пам'ятник українським козакам, які брали участь в обороні австрійської столиці. Відкриття було приурочене до Дня Києва у Відні, які проходили у столиці Австрійської Республіки з 22 до 24 квітня 2013 р. У жовтні цього року у Львові відкрили пам'ятник герою Відня.

Пізніше можна згадати період дипломатичних відносин І. Мазепи та П. Орлика. 1 вересня 1707 р. австрійський імператор Йосиф I надав гетьману титул князя «Священної Римської імперії». У зв'язку з цим серед істориків ведеться дискусія, правда це чи ні? В. Січинський у своїй книзі свідчить, що у Відні (1700–1701 рр.) вийшла рідкісна праця колишнього секретаря посольства цісаря Леопольда I Йоганна Корба, де він розкриває, в яких специфічних умовах доводилося проводити гетьману Івану Мазепі свою зовнішню державну політику¹.

У 1720 р. на території Австрії з'являються перші поселенці – козаки. Частковому переселенню запорозького козацтва на Військовий Кордон сприяв також маніфест австрійського імператорського двору від 10 січня 1769 р. про прийом на поселення у Бачці та Темешварському Банаті емігрантів з Російської імперії. Після 1775 р. він набув особливої актуальності для запорожців, які покинули рідні краї. Питання про існування центрального запорозького поселення – Січі – на теренах Військового Кордону довгий час породжувало легенди та міфи в українській історичній науці².

Протягом майже півтора століття від кінця XVIII до початку XX ст. духовна культура українського народу розвивалась на теренах різних держав. Країна фактично стала частинами двох імперій Австрії та Росії. Після трьох поділів Польщі частина західноукраїнських земель опинилася у складі імперії австрійських Габсбургів. Але це не вплинуло на єдність національної культури українців.

Західноукраїнські землі ввійшла до складу Австрійської імперії економічно і культурно відсталим районом. Цей акт збігся з початком

¹ Січинський В. Чужинці про Україну. – С. 119-157.

² Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя, 2007. – С. 36-37.

реформ в усіх землях імперії в дусі освіченого абсолютизму. Імператори-реформатори Марія-Тереза та її син Йосиф II здійснювали реформи, виходячи з того, що могутність держави залежить від поширення освіти серед народу та особистих свобод. Були знищені найжорстокіші прояви кріпосництва, частково ліквідовані перепони культурно-освітнього розвитку українців. Як і інші регіони Австрійської імперії, українські землі поступово втягувалися в модернізаційні процеси.

За час панування Австрійської імперії у Львові потужно вирувало культурне життя. У місті народжувалися технічні і наукові винаходи, впроваджувалися передові на той час технології. Тут з'явилися одне з перших в імперії газове, а згодом і електричне освітлення вулиць, автомобільний транспорт, телефонний зв'язок. 1894 р. у Львові вперше побіг по рейках електричний трамвай, задовго до того, як це сталося у Відні. Згодом тут збудували найкращий в імперії залізничний вокзал. Також спорудження залізниці Львів–Чернівці–Ясси в 60-х років XIX ст., мало вагоме міжнародне значення. Про це засвідчував той факт, що після побудови першої залізниці між Львовом і Чернівцями уряд Австрійської монархії продовжував проявляти свій інтерес до розвитку залізничного транспорту у Східній Галичині та Буковині. У центрі Австрійської імперії розуміли, що відсутність залізничного сполучення з Буковиною та Семигороддям (Румунією) завдавала значної шкоди загальному господарському розвитку Австрійської імперії – будь-яка можливість доставки продуктів з так званих «коронних земель» обмежувалася¹. Практично, завдяки залізницям, а також водним шляхам і, зокрема, Дунаю у південно-східну Європу спрямовувалися австрійські промислові товари, як і здійснювався політичний тиск з боку австрійського уряду.

Австрійське середовище дало Україні багатьох відомих художників, архітекторів, музикантів, письменників, військових та інших видатних особистостей, які сприяли розквіту та збагаченню нової Батьківщини. Перші іноземні фахівці XVIII–XIX ст. сприяли культурній та науково-технічній інтеграції країни у загальноєвропейський контекст. Суспільні потреби зажадали до життя нові типи громадських споруд. У зв'язку з цим, за часів правління Австрійської імперії міста Галичини здобули той вигляд, який ми знаємо тепер. 1789 р. за указом, імператором Йосифом II, була проведена реорганізація та перебудова Львова. На Площі Ринок (1793) були установлені чотири статуї: Нептуна, Амфітрити, Артеміди і

¹ Ziffer E. A Die Lokalbahnen in Galizien und der Bukowine. – Wien, 1891. – 190 s.

Адоніса, які стали окрасою міста. Майстер – австрійський скульптор Вітвер Гартман (1774–1825), який народився в тірольському Імсті (Австрія) у родині, де батько Йозеф Антон (1751–1794), а також молодші брати Якуб та Йоган Міхаель (1751–1811) були скульпторами. У 1800 р., після закінчення Віденської академії мистецтв, брати у Львові створили художню майстерню. Вони започаткували традицію творити на могилах образ у вигляді кам'яної скульптури. Цей тип класичної скульптури залишався популярним до кінця XVIII – першої половини XIX ст. Львів'яни не забули відомого скульптора, і одна з вулиць має назву Вітвер Гартман у Личаківському районі. Про діяння австрійських митців Шімзерів у Львові не лише писали в газетах і довідниках, а й складали легенди. Брати Антон (1790–1836) та Йоан-Баттіст (1793–1856), здобувши освіту у Віденській та Паризькій Академіях мистецтв, переїхали до Львова¹. Вони працювали у пластичних формах класицизму і ампіру, але не забували звертатися до мотиву скорботної постаті, що був введений Г. Вітвером. Так, А. Шімзер створив рельєфи «Парис викрадає Єлену» та «Еней рятує батька» на будинку торгово-банківської фірми «Й. Гауснер і В. Віоланд», виконав оздоблення фасадів будинків на вулицях міста. Брати Шімзери створили скульптуру сфінксів в тимпані особняка – пам'ятник губернатору Ф. фон Гауеру в Домініканському соборі, низку надгробних скульптур на Личаківському цвинтарі. Отже, тривалий час, майже століття, Шімзери творили у місті. Архітектура Львова розвивалася віками, і кожна з епох вносила в його панораму нові своєрідні барви. Історично склалося, що Личаківський цвинтар – це музей історії Галичини, яка була створена митцями різних етносів. Львів цього періоду, позначений динамічним приростом середовища фахівців, серед яких бачимо видатних іноземних художників. Патріархом львівського краєвиду був Антон Ланге – австрійський живописець, графік, майстер театральнорекордаційного жанру. У 1810 р. він переїхав до Львова, працював художником у театрі, мав пошану і визнання публіки, став помітною постаттю місцевого культурного середовища. А. Ланге для більшості живописних полотен обирав мальовничі куточки Галичини: руїни замку в Збаражі, замок в Колтові, вид Олеська, Пліснесько, замок в Теревовлі та ін. З полотен і рисунків А. Ланге було підготовлено перші у Львові альбоми літографій (1824). Йому доручали оформлення міста

¹ Бірюльов Ю. Йоган Шімзер – видатний майстер львівського класицизму // Мистецтвознавство '09. – Львів, 2009. – С. 67-82.

на час урочистих подій, так 14 картин А. Ланге прикрашали парадні зали міської ратуші¹.

Необхідно зазначити, що завдяки іноземцям мистецьке життя у Львові збагатилось рядом нових прогресивних явищ у живописі, літературі та музиці. Багатьом львів'янам було добре відоме ім'я Франц Ксавер Вольфганг Моцарт (1791–1844). Піаніст, диригент, композитор і педагог – молодший син композитора Вольфганга Амадея Моцарта, в 1808–1809 і 1822–1838 рр. жив і працював у Галичині, зокрема у Львові. Тут він створив чимало творів – Другий концерт для фортепіано з оркестром Es-dur (1818), кантата «Перший день весни» (1827), присвячена приїздові до Львова цісареві Кароліні. Моцарт з повагою ставився до культури людей, де він жив, і в дусі народної музики написав кілька композицій на українські теми або стилізовані під них. Це «Руська (Ruthenische) арія з варіаціями» для фортепіано, «Фантазія на руську та польську теми» для фортепіано, «Інтродукція з варіаціями» для фортепіано з оркестром. Він був талановитим педагогом: у Львові Моцарт працював приватним учителем музики, диригентом театру, організував і очолив музичне товариство святої Цецилії, хор та інститут співу. Сьогодні у місті, праворуч від входу до собору Святого Юра, вмонтовано й освячено пам'ятну таблицю з портретом Франца Ксавера Вольфганга Амадея Моцарта. 1826 р. хор товариства святої Цецилії вперше виконав безсмертний «Реквієм» його батька. Цікаво, що науковці називають його «лемберзьким Моцартом», від німецької назви Львова (Lemberg). Його діяльність значною мірою стимулювала розвиток музичного життя міста і мала великий вплив на процеси його європеїзації².

Величні і неповторні шедеври архітектурного мистецтва створили в Україні Фердинанд Фельнер (1847 – ?) і Герман Гельмер (1849–1919). У Відні вони заснували згодом широковідому в Європі фірму «Бюро Фельнер і Гельмер», яка побудувала 48 театрів. Так, в Одесі за їхніми проектами було збудовано міський театр (16 вересня 1884 р. – 15 вересня 1887 р.) – сьогодні це Одеський національний академічний театр опери та балету – стиль віденського бароко. «Одеський театр – найкращий у світі!» – вигукнув Фердинанд Фельнер, який приїхав до Одеси з нагоди завершення будівництва. Ці історичні слова не втратили актуальність і

¹ Дергачова Г. Забутий львівський пейзаж Антонія Лянге // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – Т. ССХХV. – С. 387-393.

² Каминская Д. Львовская канта Моцарта // Новая. – 2007. – 5 декабря; Киянова Л. Франц Ксавер Моцарт і Львів // «І». – 2003. – № 29.

сьогодні. Сучасний Чернівецький театр імені Ольги Кобилянської – творіння цієї знаменитої віденської фірми. Про це втілення мистецьких амбіцій чернівчан гарно висловився австрійський публіцист Г. Гайнцен: «Чернівецький театр – це мрія з оксамиту й золота, спроектована віденськими архітекторами Гельмером і Фельнером». І все ж їх запросили на роботу в Чернівці лише після того, як за їхніми проектами були споруджені театри у Відні й Одесі¹.

На Правобережній Україні в 40–70-х роках XVIII ст. активно розвивалося монументальне малярство. Помітну роль у його поширенні відіграли європейські майстри, які принесли нові традиції на місцевий ґрунт. Серед таких майстрів був і відомий австрійський художник-чернець Ян Прагтль (1737–1799) – (у чернецтві Юзеф), який виконав усі роботи по розпису Браїлівського кляштору. Багато фресок він розписав і майстерно виконав золочення у костелах Кам'янець-Подільська, Івано-Франківська та на Волині².

25 жовтня 1848 р. у м. Чорткові на Тернопільщині народився письменник, літературознавець і перекладач Карл Еміль Француз. Від 1858 р. він жив у Чернівцях, навчався у Відні та Граці. У своїх оповіданнях, повістях та романах реалістично відобразив життя тогочасного українського села. Також у своїх літературно-критичних статтях К. Француз дав високу оцінку творчості Тараса Шевченка, визнав універсальність його таланту. 1878 р. він писав: «В особі Шевченка замучено найбільшого співця українського народу. Його талант не міг повністю розвинутися, та вже одне те, що він зміг написати, забезпечує йому безсмертну славу». У монографії «Die Literatur Kleinrussen» (друге видання 1889 р. під назвою «Від Дону до Дунаю») він зробив загальний огляд української літератури за період від XI ст. до 1880-х років. Саме з іменем К. Францоza органічно пов'язується цілісний етап пошавлення австрійсько-українських і українсько-австрійських культурних взаємодій кінця XIX – початку XX століття³.

На зламі XIX–XX ст. у європейській архітектурі запанував стиль модерн, який в Австро-Угорщині, до складу якої входила й Буковина, був

¹ Халаїм Т. Архітектори ілюзій // Буковинське віче. – 2001. – 6 жовтня; Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794–1914. – К., 1999. – 382 с.; Чернівецький український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської. Нарис історії – Чернівці, 2004 – 212 с.

² Смірнов М. А. До історії містечка Браїлів періоду володіння ним графами Потоцькими (XVIII–XIX ст.) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X-XI. – С. 203-209.

³ Наливайко Д. Українська тема в творчості К.-Е. Францоza // Француз К.-Е. За правду: Роман, повість, оповідання / Пер. з нім.; прим. М. Зимомрі. – Ужгород, 1982. – С. 5-20.; Franzos K. E. Galizische Erzählungen. – Berlin-Weimar, 1980. – 270 s.

відомий під назвою віденська сецесія. У цей час Чернівці просто неможливо було уявити без стильних сецесійних будівель, створених за проектами учнів і послідовників видатного австрійського зодчого Отто Ваґнера. Це дирекція ощадних кас, залізничний вокзал, готелі «Брістоль» і «Золотий лев» та ін. Справжнім та неперевершеним шедевром культурної архітектури всієї Буковини є головний храм старообрядців – собор Успіння Пресвятої Богородиці. Він побудований у селі Біла Криниця протягом 1900–1908 рр. за проектом віденського зодчого В. Кліка. Ще раніше Йосип II дозволив липованам заселитися у спустошених селах Тернавка і Варниця, саме на їх місці і виникла Біла Криниця. Австро-Угорська і румунська влада ставилася до старовірів досить толерантно, бо вони показали себе непоганими господарями. Вражаючою своєю архітектурою і багатством зовнішнього оздоблення є і дзвіниця собору. Вона насправді не має собі подібних на всій території України. Всесвітній духовно-історичний центр старообрядництва на Глибоччині сьогодні видається забутим і нікому непотрібним¹.

Згадуючи про внесок австрійців у розвиток господарства Південної України, слід зауважити про інженерну династію Круг, яка сто років будувала, проводила роботу по реконструкції і модернізації Одеси. Основоположник династії – військовий інженер, австрієць за походженням Іван Іванович Круг (? – 1826). 1804 р. він був направлений в Одеський будівельний комітет майстром фортифікаційних і гідравлічних споруд. 1796 р. в Одесі відро води коштувало 10–15 копійок, а фунт м'яса 20 копійок, це спонукало адміністрацію міста і приватних підприємців шукати шляхи до більш надійного способу постачання жителів водою. Для міста, де не було своєї прісної води, мала величезне значення розробка одного з перших проектів водогону – від Рашковського фонтану, що знаходився в районі Французького бульвару. Він був створений за участю І. Круга (1805 р.). О. Пушкін писав: «Потребны тяжкие труды ... Однако в сей Одессе влажной Еще есть недостаток важный, Чего б вы думали? Воды, Потребны тяжкие труды». Круг будує браму пакгаузу та аркадної стіни карантинної огорожі з баштою (частина її збереглася в Олександрійському парку). У 1813 р. І. Круг закінчив розпочате ще інженером Е. Ферстером будівництво оборонних казарм на митниці колишнього кордону портофранко, великого молу в одеському порту, укріплення узбережжя вздовж порту (1815–1822), дзвіниці Преображенського собору (1825). Кар'єра в

¹ Село на Буковині кинули напризволяще – 2013. – 29 січня – <http://citi.cv.ua/news/suspilstvo/selo-na-bukovini-kinuli-naprizvoliasche/>

Будівельному комітеті двох синів Давида і Платона, теж військових інженерів, почалася в першій половині 1820-х р. Велику популярність завдяки таланту, помноженому на працездатність, отримав Давид Іванович Круг (1805–1886) – міський землемір. 1823 р. генерал-губернатор Новоросії М. Воронцов призначив Давида Круга членом Одеського будівельного комітету. З 1847 р. архітектор обіймав посаду портового гідротехніка. За проектами Давида Круга в Одесі у 1840-х – 50-х рр. здійснено перебудову портових пристаней і набережної, пакгаузу в одеському карантині, покриття шляху до гавані, брукування Приморської вулиці (1856), перебудову Успенського монастиря, (1857), побудував літній табір дивізії генерала Немчинова, перебудував крамниці на Ярмарковій площі (1858) та ін. Платон Іванович Круг (? – 1886) працював помічником портового гідротехніка, посаду якого займав його брат Давид. В 1856–1860 рр. виконував обов'язки архітектора 5-ї частини міста Одеси (район Пересипу). Далі він працює архітектором Одеської головної контори Товариства пароплавства і торгівлі. Платон Круг – автор сходів з підпірними стінами на Ланжеронівському узвозі (середина XIX ст.), низки житлових будинків на Пересипу (1850), Інституту шляхетних дівичь¹.

Київські газети повідомляли про міжнародні культурні зв'язки міста. 1885 р. кияни познайомилися з мистецтвом австрійського піаніста Альфреда Грюнфельда. Літературно-артистичне об'єднання організувало в 1889 р. концерти лауреата віденської консерваторії скрипаля-віртуоза М. Вольфстала, примадонни Віденської опери Ганни Новак. Пізніше з 1895 р. в пресі Києва з'явилися оголошення про щотижневі виступи в саду купецьких зборів віденського оркестру під керівництвом Едуарда-Вільгельма Штрауса. У ті роки в Києві давали свої концерти австрійські солісти не тільки віденської консерваторії. Сьогодні теж у парках міста грає музика світових зірок, і це вже історія нових взаємин України та Австрії, яка мала початок ще раніше. Також на Володимирській гірці у Києві (неподалік від Олександрівського костелу), діяла створена художниками Віденської академії Й. Крігером і К. Фрошем (членами «Німецького об'єднання панорамистів» – керівник видатний живописець Б. Пігльгайн) панорама «Голгофа», що містилася з січня 1902 року по 1934 рік. Будівництво такої простої, на перший погляд, але дивовижної споруди завершував австрійський підданий, підприємець Артур Гашинський. Це була

¹ Новороссийский Календарь на 1845 г. – Одесса, 1844. – С. 155; Новороссийский Календарь на 1851 г. – Одесса, 1850. – С. 189-190.; Пилявский В. О. Зодчие Одессы. Историко-архитектурные очерки. – Одесса, 2010. – С. 20-21.

копія віденської панорами, зображення біблійного сюжету «Розп'яття Христове», згоріла у 1892 р. Таке величезне полотно (93,3 на 12,9 метрів) завжди вражало людей не стільки масштабністю, скільки своєю достовірністю. Сьогодні ми можемо констатувати: «Від старого Києва залишилися осколки, як від грецьких амфор». Цікаво, що без «Голгофи» іншим – не жовтим – був би колорит, узятий для опису страти на Лисій горі у відомому романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита».

Активність австрійських комерсантів у Києві на початку ХХ ст. сприяла їх рекламі в міській пресі. Так, австрійські підприємці – учасники конкурсу на поставку крісел до київського Оперного театру – зважилися на відчайдушне рекламне шоу: вони кидали зразки своїх меблів із гальорки вниз. Таким чином було визначено, чиї меблі якісніші й надійніші. Ці змагання виграв Йосиф Кімаєр – знаменитий київський комерсант (підданий Австро-Угорської імперії). Після цього яскравого виступу, його фірмі завжди діставалися престижні замовлення в місті. Меблі від Кімаєра придбали розкішний готель «Континенталь» на Миколаївській і готель Гладинюка на Фундуклеєвській, контора Держбанку на Інститутській і театр Соловцова та ін.

Розвиток кінематографа у Києві значною мірою пов'язаний з іменем відомого підприємця, австрійського підданого – А. О. Шанцера. Він у 1907 р. переїхав до Києва. У березні цього року він відкрив ілюзіон «The Express Bio» (Хрещатик № 25). 1911 р. А. Шанцер заснував кіностудію «Експрес» (Хрещатик № 25), яка випускала хронікальні й видовищні стрічки. Уперше в Росії ця студія у серпні 1913 р. випустила картину, зняту на висоті 1500 м з аероплана, пілотованого видатним льотчиком П. М. Несторовим. Стрічки «Експрес» потроху починали витісняти зарубіжну кінохроніку, відірвану від місцевого життя. У 1912 р. він побудував найбільший кінотеатр в Києві (на 1100 місць) – Хрещатик № 38. Під час першої світової війни все майно А. Шанцера було секвестровано¹. 1914–1918 рр. – Перша світова війна викликала недовіру до австрійців, і це стало фатальним для них. Підприємці, які вже вкоренилися в Києві, виявилися заручниками геополітики. Вони мушили покинути свій бізнес і залишити Україну. Щоправда, декому вдавалося втриматися на плаву. Скажімо, фабрика Й. Кімаєра продовжувала діяти і в розпал війни.

Прихильником української ідеї був поет і військовий діяч Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген (Wilhelm Franz von Habsburg-Lothringen),

¹ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 278-279.

який народився 10 лютого 1895 р. у родинному маєтку, що знаходився близько м. Полі в Адриатичному морі на острові Люссін в тогочасній австро-угорській провінції Істрія. Вільгельм Франц був шостою, наймолодшою дитиною адмірала архієпископа Карла Стефана і доводився онуком правлячого у другій половині XIX – на початку XX ст. імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа. Багато часу Вільгельм провів у гуцульському селі Живець, де у нього пробудився інтерес до українського народу. На початку Першої світової війни він, офіцер 13-го полку уланів, відповідав за український військовий контингент. Ця військова частина формувалася переважно з українців Золочівського повіту Львівської області. Вже у 1915 р. він досконало володів українською мовою, любив носити вишиту сорочку, за що його й прозвали Василь Вишиваний. Першою прочитаною книжкою була мала «Історія України» М. Грушевського, а потім твори І. Франка, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, В. Стефаника та ін. 1918 р. Вільгельм командував Українським легіоном. Після розпаду Австро-Угорської імперії вступив на службу в Українську армію і очолив легіон Українських січових стрільців. У цьому році Вільгельм почав співпрацювати з урядом Директорії. На знак протесту проти політики Директорії Вільгельм пішов у відставку. 1920 р. після хвороби він прибув до Австрії. У наступному році у Відні виникло Українське національне вільнокозацьке товариство, де Вільгельм видав збірку своїх віршів українською мовою «Минають дні». Серед деяких українських емігрантських монархічних кіл він все ще користувався певною популярністю і розглядався як потенційний кандидат на український трон. Однак у номері «Соборна Україна» від 19 грудня він однозначно заперечив свої претензії на верховну владу в Україні. «Я почуваю себе українцем і тільки для добра України можу працювати», – відповів він, відмовляючись від різних пропозицій гітлерівців. У серпні 1947 р. у центрі Відня схопили його агенти радянської контррозвідки і вивезли до Києва. Йому інкримінували шпигунську діяльність. Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген відмовився видавати прізвища своїх друзів та вигадувати наклепи на соратників по еміграції. 18 серпня 1948 р. не стало героя України¹. Після перегляду комісією по реабілітації незаконно засуджених в СРСР 16 січня 1989 р. Василя Вишиваного посмертно реабілітовано. 2 липня 2000 р. у Відні в українській греко-католицькій церкві Святої Варвари було відкрито меморіальну дошку пам'яті борця за українську незалежність, австрійського принца Вільгельма Франца-Йо-

¹ Snyder T. The Red Prince. – Р. 344; Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот із династії Габсбургів. – С. 9.

зефа Карла ерцгерцога фон Габсбург-Лотрінген (1885–1948). 18 серпня кожного рік в Києві біля стін Лук'янівської в'язниці збираються правозахисники, історики, журналісти, громадські та релігійні діячі вшанувати пам'ять Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного).

Активізація українсько-австрійських відносин розпочалася відразу після проголошення незалежності України. Одна з перших держав світу – Австрія, не чекаючи референдуму в грудні 1991 р., розпочала політичні контакти з українським керівництвом, а 24 січня 1992 р. встановила дипломатичні відносини. У цьому ж році Австрійське консульство в Києві було перетворене на посольство, і у Відні розпочало роботу посольство України.

На сьогоднішній день за офіційними даними, у 2012 р. за двосторонньою торгівлею товарами та послугами між Україною та країнами Європи Австрія посіла 11 місце (3,1 % від загального). 2013 р. порівняно з відповідним періодом 2012 р., товарообіг між Україною та Австрією зріс на 24% та склав майже 1,4 млрд дол. США. Обсяги експорту українських товарів до Австрії зросли на 3% та склали 501 млн дол. США. При цьому, обсяги імпорту австрійських товарів до України збільшились на 41 % та становили 889 млн дол. США. Сьогодні в Україні зареєстровано 207 підприємств за участю австрійського капіталу, з них 113 – спільних. Яскравий приклад – австрійська фірма «План альт» є інвестором туристичної індустрії на Івано-Франківщині, яка спроектувала будівництво гірськолижного курорту «Буковель». Інша австрійська фірма «Дунапак Пекеджінг» відкрила в Україні два виробничих підприємства, розташованих у Львівській та Херсонській областях, де виступає важливим роботодавцем на тлі загалом досить слабкої економічної активності в цих регіонах. «Дунапак Пекеджінг», дочірнє підприємство австрійського холдингу Prinzhorn Holding, належить до провідних підприємств Європи в галузі паперової та пакувальної промисловості і працює, попри Україну, у 12 інших країнах. В Україні успішно здійснюють свою діяльність мережа супермаркетів компанії Billa («Білла»). Також, важливу роль у розвитку двосторонніх торгово-економічних відносин грає авіакомпанія «Австрійські авіалінії». Це полегшує контакти між бізнесменами, підприємцями і створює кращі умови для розвитку туризму наших держав.

Зокрема, тісно співпрацюють Національні опери наших країн, які спільно провели низку концертів не лише класичної, а й сучасної музики авторства австрійських композиторів. 2005 р. в Національній опері України відбувся ініційований посольством Австрії в Україні перший

Віденський бал, для учасників якого грав Луганський симфонічний оркестр під орудою Курта Шміда. Дружні відносини між двома столицями – це реалізація низки проектів на муніципальному рівні, зокрема, Київ та Відень тісно співпрацювали у рамках підготовки до футбольного чемпіонату 2012 р. Україна і Австрія, як активні члени світового співтовариства, також розвиваються під впливом глобальних суспільно-політичних трансформацій і активно прагнуть налагоджувати відносини на основі цивілізованих і рівноправних партнерських стосунків.

Австрія має розвинену мережу культурних інституцій за кордоном. Йдеться не лише про роботу, яку провадять австрійські посольства в різних країнах, як це роблять й інші дипломатичні служби, а й про культурні форуми, які діють у низці країн світу. 2011 р. Посольство Австрії в Україні розширило своє культурне представництво. Очолив питання культурної співпраці новий Міністр-Посланник Посольства Австрії в Україні й водночас директор Австрійського культурного форуму др. Якуб Форст-Баттаглія. З початку своєї діяльності він розширив своє культурне представництво і це сприяло створенню цілих комплексів спільних проектів, які, з одного боку, репрезентували мистецькі надбання Австрії, а, з іншого – дали можливість для партнерських стосунків із українським культурним простором.

Завдяки історичному розвитку Австрії і України наші держави мають плідні культурні, значні економічні та тісні політичні зв'язки. Ми повинні не забувати, що історія – це люди, які створюють і продовжують її будувати. Сучасна людина постає реальним та єдино можливим чинником історії, бо саме вона продукує певні дії та зумовлює існування тих чи інших сфер суспільного життя та історичної діяльності. Історія постає як фактор розгортання внутрішніх можливостей людини. Все, що відбувається в історії, насичене людськими прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями та ін. З іншого боку, історія готує людину, і остання постає завжди як людина певної епохи, певного історичного типу суспільства.

Васильчук Владимир. Австрийцы в украинском историко-культурном процессе.

Аннотация: В статье сделана попытка раскрыть роль известных австрийских художников, архитекторов, музыкантов, писателей, военных, способствовавших культурному расцвету и обогащению Украины.

Ключевые слова: казаки, художники, музыканты, писатели, военные.

Vasylchuk Volodymyr. Austrians in the Ukrainian historical and cultural process.

Annotation: The article researches the role of known Austrian artists, architects, musicians, writers, military, who contributed to cultural bloom and enrichment of Ukraine.

Keywords: cossacks, artists, musicians, writers, military.

Купчик Яна

Альфред фон Вакано – австрійський пивовар «Жигулівського» з Галичини

Анотація: Висвітлено життя, підприємницьку і громадську діяльність одного з найбільш відомих уродженців смт Козова Тернопільської області – Альфреда фон Вакано, відомого бізнесмена і мецената.

Ключові слова: пивовар, завод, дума, допомога, Альфред фон Вакано.

У мальовничому містечку Козова Бережанського повіту, що на Галичині (нині смт Козова Тернопільської області) 12 травня 1846 р. з'явився на світ Альфред Йозеф Марія фон Вакано – майбутній відомий пивовар, меценат та громадський діяч. Його батько – Філіп фон Вакано-Ріттер був директором Угорського Королівського Межування, а мати – баронеса Христина фон Стендінгер – присвятила себе сім'ї, Альфред був шостою дитиною з дванадцяти.

Альфред отримав належну дворянину початкову освіту, а в 1860-х рр. закінчив Віденську академію комерційних наук. Подальшу долю майбутнього пивовара змінила Австро-пруська війна, що розпочалася у 1866 р. Двадцятирічний Альфред фон Вакано пішов добровольцем на фронт. Отримавши тяжке поранення, Альфред потрапив до полону й тільки по завершенню війни йому вдалося повернутися додому. Після повернення до мирного життя, він деякий час займається пивоварінням в Австрії.

У травні 1876 р. фон Вакано одружується з дочкою віце-директора Імператорського горнозаводства Іоанна Пернича та Леопольди Тедель – Анні-Марії. Наприкінці 1870-х рр. подружжя приймає рішення залишити Відень та переїхати до Росії.

Достеменно невідомо, коли саме молоде подружжя оселилось в російській Самарі. Очевидно, що у 1879 р. – оскільки відомо, що на час приїзду до Росії у подружжя було вже двоє дітей: Володимир – 3 роки та Еріх – кілька місяців¹.

Уже 6 лютого 1880 р. Альфред фон Вакано звертається до Самарської міської управи про надання йому в оренду земельної ділянки площею «в 2800 квадратных сажень» для будівництва «парового каменного пивоваренного завода». 6 травня цього ж року Самарська міська управа приймає рішення надати відповідний дозвіл².

Майже відразу розпочалося будівництво пивоварного заводу. Підприємство, створене Альфредом фон Вакано за досить короткий час стало найбільшим в Поволжі пивоварним заводом, червоно-цегляний фасад будівель якого зберігся майже у первісному вигляді. Окрім цього, Вакано облаштував навколо заводу асфальтний тротуар з канавою для стоку води, всю територію заводу облаштував водогінними каналами.

Вже 4 березня 1881 р. в газеті «Самарские губернские ведомости» було розміщено рекламне повідомлення правління Жигулівського заводу про початок продажу «Віденського» та «Віденського світлого» пива самарського виробництва: *«Имеем честь известить как здешнюю, так и иногороднюю публику, что на нашем заводе поступило в продажу пиво на дрожжах в бочках емкостью от 29 до 50 ведер за наличные деньги по нижеследующим ценам: Венское – за ведро 1 р. 5 к., Венское столовое – за ведро 1 р. 40 к.»*³. Завод було оснащено німецьким та австрійським обладнанням, та обслуговували його австрійські пивовари Карл Пінка та Карл Штраус. У 1896 р. пивоварний завод Вакано отримує першу золоту медаль Всеросійської промислово-торговельної виставки. Незабаром Жигулівський пивоварний завод Альфреда фон Вакано вийшов на міжнародний рівень – пивні склади заводу знаходились в 59 містах Поволжя, Уралу, Середньої Азії, Сибіру, пиво постачалося до Персії. Дочірні фірми організовані в Баку, Астрахані, Казані, Омську, Костромі та деяких інших містах. Почавши виробництво з 75 тис. десятилітрових відер в рік, Вака-

¹ Чеволдаева О. Фон Вакано – гражданин мира: хроника, факты, версии жизни пивного короля // Самара. – 2006. – № 7. – С. 88.

² Ерофеев В. Альфред фон Вакано – Король Жигулевского пива // История и культура. Режим доступу: <http://gubernya63.ru/Lichnost-v-istorii/famous/alfred-fon-vakano-korol-zhigulevskogo-piva.html>.

³ Цит. за: Чеволдаева О. Фон Вакано – гражданин мира. – С. 89.

но довів випуск пива до 2,5 млн відер. Завод постачав свою продукцію більше ніж в 60 міст Росії¹.

Діяльність Альфреда фон Вакано в Російській імперії виходила далеко за межі пивоваріння. Він займався благодійністю в різних сферах життя Самари. Австрійський пивовар облаштовував міські вулиці, допомагав безпритульним та інвалідам, збирав колекцію для Самарського художнього товариства, був членом Самарського відділення Попечительства імператриці Марії Олександрівни.

Переймаючись благоустроєм міста, Альфред фон Вакано звертається до міської управи з листом: «Работая и трудясь уже 18 лет здесь, в Самаре, одушевлен желанием в пределах моих сил и возможностей принять участие в украшении нашего города, имеющего для меня значение второй родины. Я уверен, что приведу сада и обустрою детскую игровую площадку сзади драмтеатра»². На пропозицію відомого в місті пивовара міська влада відреагувала позитивно й відразу було розпочато будівництво парку та облаштування театральної площі. Після укріплення схилів та заощення бруківкою, 27 серпня 1902 р. Альфред передав у відання міста оновлений парк та прилеглі до нього вулиці. За такі корисні для всього міста справи вдячні міщани домоглися від Самарської міської думи 16 вересня 1902 р. прилюдного висловлення подяки Альфреду фон Вакано³.

Альфред фон Вакано активно фінансово підтримував навчальні заклади та дитячі притулки. У своєму будинку пивовар облаштував народну бібліотеку-читальну, де всі бажаючі могли ознайомитися не тільки з російською, а й з іноземною літературою.

1899 р., який був неврожайним для Російської імперії, Вакано зобов'язався на власний кошт годувати до наступного врожаю більше тисячі осіб. На території свого заводу облаштував кілька безкоштовних їдалень та фельдшерський пункт для медичного огляду цих осіб. Повідомляючи про відкриття в місті за кошт відомого пивовара безкоштовної їдальні «Самарская газета» писала: «Это первое пока в Самаре доброе дело, мы не можем не приветствовать от всей души»⁴. За це від Імператриці Марії Олександрівни Альфред фон Вакано отримав «*Высочайшую благодарность*» та 1900 р. відзнаку Червоного Хреста⁵.

¹ Ерофеев В. Альфред фон Вакано – Король Жигулевского пива.

² Цит. за: Казарин В. Н. Пивной король и наследники. – Самара: Новая техника, 2001. – С. 2-3.

³ Там же. – С. 2-3.

⁴ Цит. за: Чеволдаева О. Фон Вакано – гражданин мира. – С. 89.

⁵ Там же. – С. 89.

Окрім цього, з іменем Альфреда фон Вакано пов'язують появу в Самарі каналізаційної мережі. 1906 р. Вакано виділив 15 тис. руб. на розробку проекту міської каналізації. Він пропонував доручити будівництво міської каналізаційної мережі німецькому інженеру Ліндлею, за яким стояв авторитет будівництва каналізації у 40 європейських містах. Переконавши своїх опонентів, Вакано розпочав на власний кошт будівництво проєкту ділянки каналізації. Будівництво тривало кілька місяців, й Альфред 24 жовтня 1909 р. передав міській думі у власність цю ділянку каналізації без відшкодувань витрат (57 тис. руб.). У 1913–1914 рр. каналізаційна мережа з'явилася в кварталах, де проживали заможні міщани. 1917 р. протяжність каналізаційної мережі перевищувала 35 км, що складало більше 30 % загальної довжини вулиць¹.

У листопаді 1897 р. фон Вакано направляє до канцелярії Імператора прохання про прийняття Альфреда фон Вакано, його дітей – синів Володимира, Еріха, Лотара, Лева, Герберта та доньки Ольги «ныне же в русское подданство с сохранением или даже без сохранения принадлежащих членам семьи прав дворянства». 23 серпня 1899 р. Альфред фон Вакано та його діти склали присягу на підданство Росії. Показовим є той факт, що дружина Анна-Марія підданства Російської імперії не прийняла й того ж року покинула Росію й тільки з 1904 р. у списках гільдії купців Альфред фон Вакано зазначається неодруженим. Причини розлучення подружжя достеменно невідомі. З 1901 р. в особняку фон Вакано з'являється нова господиня – Марія-Еліза Баредер, яка прожила з Альфредом до його від'їзду в Австрію в 1919 р.

На початку 1900-х рр., передавши управління Жигулівським заводом сину Володимиру, Альфред фон Вакано все більше часу віддавав громадським справам. Він представляв інтереси місцевих фабрикантів та заводчиків в Губернському присутствії у справах фабрикантів та гірнозаводчиків, займався справами місцевого самоуправління (був гласним Самарської міської думи з 1904 р. до 15 травня 1915 р.), керував ремісничим училищем-притулком, допомагав всім нужденним.

На початку XX ст. Альфред фон Вакано починає активно подорожувати по світу й збирає свою унікальну колекцію витворів мистецтва, в яку потрапили експонати з Японії, Китаю, Індії, Австралії, Персії, Африки, Європи та Америки.

¹ Чеволдаєва О. Фон Вакано – гражданин мира. – С. 90.

З початком Першої світової війни Вакано не залишився байдужим до солдат, які потерпіли на фронтах. 7 серпня 1914 р. підприємець звертається до Самарської міської думи з листом: «Считаю долгом гражданина не остаться безучастным к тем испытаниям, которые переживает Россия, имею честь представить в распоряжение Городского общественного управления на цели содержания и лечения раненых в боях русских воинов новую, вполне оборудованную больницу на 30–35 коек, находящуюся в г. Самаре на углу Николаевской Хлебной улиц в доме Товарищества Жигулевского пивоварного завода, причем в течение всей войны я принимаю на себя обязанность содержания и лечения поступивших туда раненых». Досить цікавою була реакція міських гласних на цю заяву: «Принять к сведенью!». Однак після повторного обговорення було вирішено дозволити Альфреду відкрити лікарні для поранених¹.

Однак, незважаючи на такий вчинок, життя відомого пивовара, щедрого мецената стрімко змінюється після початку Першої світової війни. 1914 р. із запровадженням у Росії «сухого закону» Жигулівський пивоварний завод було закрито. В його корпусах розмішувались ряд евакуйованих підприємств. Взимку 1915 р., під час повернення з Берліна, Альфред фон Вакано був звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини разом з сином Володимиром. Негласне спостереження за перепискою Альфреда та членами його родини результату не дало. Згодом до Міністерства внутрішніх справ було направлено лист, де йшлося про те, що Альфред фон Вакано: «... *главный вдохновитель преступных деяний сына Владимира*», й пропонувалося вислати обох із Самари терміном на 5 років під наглядом поліції. За рішенням МВС семидесятилітнього Альфреда з сином було арештовано й вислано в обране ними місто терміном на 2 роки. Поліцейський нагляд зберігався. Два роки Альфред та його син провели під наглядом поліції у Бузулуку. 17 лютого 1916 р. до Володимира фон Вакано надійшов лист від повіреного у справах Ю. М. Долгова: «... *со специально присланным ко мне доверенным лицом из Петербурга я получил сделать Вам и А. Ф. предложение: за триста тысяч все будет истолковано как печальная ошибка. По восстановлению вас в старое состояние вы дадите 300 т. Лицо чрезвычайно солидное*»². На що Вакано відповіли, що ця пропозиція проти правил честі й залишились відбувати покарання в Бузулуку.

¹ Ерофеев В. Альфред фон Вакано – Король Жигулевского пива.

² Казарин В. Н. Пивной король и наследники. – С. 10.

Революційні події початку 1917 р., які сколихнули всю Російську імперію, суттєво вплинули й на долю Альфреда фон Вакано. За висновком судово-слідчої комісії 18 травня 1917 р., було визнано помилку та знято всі обвинувачення з Альфреда та його родини. Вакано відразу подав судовий позов. Проте довести його до будь-якого результату завадив більшовицький переворот у Петрограді та проголошення радянської влади¹.

Після Жовтневої революції 1917 р. Жигулівський пивоварний завод було націоналізовано. До осені 1919 р. його вже фактично не існувало – обладнання було розграбовано, будівлі пошкоджені. Спостерігаючи за знищенням справи всього його життя, Альфред неодноразово звертався до органів влади про повернення йому хоча б частинки від націоналізованого. Проте ці прохання, звичайно ж, не були задоволені. Після чергової відмови Альфред фон Вакано на початку 1919 р. разом із своєю громадянською дружиною та сином Лотаром переїздить до Австрії, де проводить останні роки свого життя. Помер відомий пивовар, меценат, громадський діяч 24 березня 1929 р. у м. Тюрніц.

Отже, виходець із Галичини, австрієць за походженням, відомий підприємець, пивовар, громадський діяч та меценат Альфред фон Вакано став прикладом для всіх представників купецького середовища губернської столиці.

Альфред фон Вакано з родиною, 1880 р.

¹ Чеволдаєва О. Фон Вакано – гражданин мира. – С. 88-90.

Марія-Еліза Баредер – друга дружина
Альфреда фон Вакано разом з дітьми, 1912 р.

Купчик Яна. Альфред фон Вакано – австрийский пивовар «Жигулевского» из Галичины.

Аннотация: Отражены жизнь, предпринимательская и общественная деятельность одного из наиболее известных уроженцев поселка Козова Тернопольской области – Альфреда фон Вакано, известного бизнесмена и мецената.

Ключевые слова: пивовар, завод, дума, помощь, Альфред фон Вакано.

Kupchuk Yana. Alfred von Vakano – Austrian brewer of «Zhigulivske» from Galicia.

Annotation: The article researches life and activities of Alfred von Vacano, one of the most known natives of Kozova town in the Ternopil region, well-known businessman and patron of art.

Keywords: brewer, factory, дума, assistance, Alfred von Vacano.

Терещенко Юрій

Вільгельм Габсбург – учасник українського національно-визвольного руху

Анотація: У статті висвітлено громадсько-політичну діяльність Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) – представника австрійської імператорської родини, полковника Українських січових стрільців, який вписав яскраву сторінку у драматичний перебіг національно-визвольної боротьби українського народу.

Ключові слова: Вільгельм Габсбург, український національний рух, український консерватизм.

18 серпня 1948 р. за невідомих обставин у лікарні Лук'янівської в'язниці Києва обірвалося життя ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, правнучатого племінника австрійського імператора Франца-Йосифа I і двоюрідного племінника Карла I – останнього імператора Австро-Угорщини. Представнику однієї з найславетніших європейських монархічних династій судилося вписати яскраву сторінку у драматичний перебіг національно-визвольної боротьби українського народу. Ім'я Василь Вишиваний, за давньою козацькою традицією, він отримав серед українських військовиків.

Найбільш яскравою сторінкою діяльності В. Габсбурга була його участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1922 рр. Тому зовсім не випадково Д. Донцов ставив ім'я Василя Вишиваного поряд з іменами П. Скоропадського, С. Петлюри, М. Міхновського, П. Болбочана, З. Натіїва, М. Омеляновича-Павленка, Є. Коновальця, Ю. Тютюнника – тих, кого висунула ця героїчна доба на передній край боротьби за українську державність¹.

¹ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С. 39.

Вільгельм Габсбург продовжив нечисленний перелік представників вищої аристократичної верстви, які своєю участю в новітньому українському русі сприяли подоланню його деелітизації. Активна діяльність представника династії Габсбургів в українському національному відродженні стала надзвичайно важливим соціально-культурним і політичним чинником, вкрай необхідним для піднесення рівня політичної культури українського громадянства, його авторитету в очах політичних противників. Ця діяльність була тим більш значущою, що вона сприяла утвердженню консервативних політичних тенденцій в українському суспільстві, відсутність яких, за словами В'ячеслава Липинського, означала «смертельну однобічність нації».

У 2008 році вийшла у світ книга американського професора Тимотея Снайдера «Червоний князь», а у 2010 році – її польський переклад. Вона доповнює наші знання про життя і діяльність В. Габсбурга у міжвоєнний період. Однак з багатьма поглядами автора на цю яскраву постать української історії навряд чи можна погодитись. Зокрема, викликає неабиякий сумнів твердження Т. Снайдера, що вже «у 1908 році, коли Стефан оселив свою родину в польському замку (у Живці. – *Авт.*), Вільгельм почав мріяти про власне національне королівство» [32, С. 14]. Взагалі, поширені в тогочасному українському політикумі поголоски про наміри В. Габсбурга отримати українську корону потребують глибшого і виваженішого трактування. Можна з впевненістю сказати, що вже у перших своїх політичних устремліннях він у цілому дотримувався програми галицького політичного проводу консервативного спрямування. Його контакти з К. Гужковським, Є. Олесницьким, Є. Чикаленком, А. Шептицьким та ін. зрештою трансформували стихійні українські симпатії ерцгерцога у виразну національно-політичну свідомість і практичну участь в українському визвольному русі. Вона виявлялась не в «маренні про власне королівство»¹, а у конкретних діях, спрямованих на розв'язання проблеми уконститування українських земель в межах Австро-Угорщини, утвердження української державності на сході Європи.

Звичайно, В. Габсбург був знайомий з українськими монархічними проектами, задекларованими В. Липинським у Львові 1911 р., у програмових документах «Союзу визволення України» та ін. Свідченням цього є його лист до К. Гужковського від 29 грудня 1916 р., де йдеться про можливість трансформації габсбурзької монархії у федеративне об'єднання і

¹ Snyder T. Czerwony książę. – Warszawa, 2010. – С. 75.

перспективу появи в ньому як складової «Великого князівства Україна»¹. Однак ця позиція була продиктована не якимось кар'єристичним устремлінням представника династії Габсбургів, а наслідком еволюції бачення ним політичної перспективи українського руху і прагненням прислужитися реалізації державницьких домагань українства.

В. Габсбург неодноразово заявляв, що зможе очолити українську державу лише тоді, коли на це буде волевиявлення українського народу. Перебіг подій національно-визвольної боротьби лише підтвердив його щиру і безкорисливу любов до України, самовіддане служіння українським державним інтересам. Підтвердженням тому є його неодноразові заяви про те, що українська справа – це не його власні амбіції та зацікавлення. «Коли наші емігранти думають, що я займаюся українською справою через особисті причини, – писав В. Габсбург у листі до Є. Чикаленка 16 липня 1921 р., – то вони дуже помиляються, і я рішучо відкидаю такі провокації, які розсіють мої вороги»².

Ідеологічна і політична близькість В. Габсбурга до українського консерватизму, його уникання контактів з діячами ліворадикального спрямування, унеможлиблює оцінки ерцгерцога як «червоного князя», який нібито «хотів застосувати соціалістичну програму для свого улюбленого народу, одного з найбільш і найбільш хліборобських народів імперії»³. Так само безпідставною є спроба трактувати діяльність Василя Вишиваного у 1918 р. як «лівацький монархізм», який «давав принаймні у малих масштабах те саме, що більшовики обіцяли країні змученій війною і окупацією: землю, мир і національне визволення». Запереченню цієї позиції Т. Снайдера послуговує політична програма В. Габсбурга, основні положення якої були опубліковані у віденському часописі «Нойес Вінер Журналь» 9 січня 1921 р. і передруковані «Українським прапором» 22 січня того ж року. «Наш селянин, – зауважував зокрема В. Вишиваний, – не комуніст і він усякими способами буде боронитися перед комунізмом»⁴.

Для ерцгерцога політичним взірцем були Великобританія – країна з «дійсно демократичною конституцією» і Чехословаччина, яка дала притулок численним українським емігрантам. Цілком можливим є зацікавлення В. Габсбурга популярним в той час австромарксизмом, але той ні-

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 2011. – С. 168.

² Там само. – С. 255.

³ Snyder T. Czerwony książe. – S. 80.

⁴ Український прапор (Відень). – 1921. – 22 січня.

коли не впливав на його світоглядну позицію і не визначав зміст його політичної діяльності.

Думається, не слід абсолютизувати в цьому контексті еклектично-лівацькі лозунги газети «Соборна Україна», яку фінансував Василь Вишиваний. Вони були лише свідченням безграмотності її редакторів, але аж ніяк – проявом політичної позиції В. Габсбурга.

Вільгельм-Франц Лотрінген Габсбург народився 10 лютого 1895 року в м. Пола на острові Люссін (Далматія), де зростав і виховувався у маєтку свого батька, ерцгерцога Карла-Стефана. Згодом він мешкав у родовому маєтку Живець поблизу Кракова. Там вперше почув про українців від князя Чарторийського, чоловіка своєї сестри Матильди. Не дуже принаданні вислови польського магната на адресу гуцулів викликали несподівано зворотну реакцію чотирнадцятирічного юнака, який вирішив на власні очі познайомитися з їхнім побутом. Він потай вирушив поїздом до Ворохти і кілька днів провів в оселі заможного гуцула Доник-Шекерика (батька діяча Української радикальної партії Петра Шекерика), який не здогадувався про високе становище свого молодого гостя. Батьки Вільгельма, не знаючи, що сталося з їхнім сином, здійснювали тривогу. По всій імперії була піднята на ноги жандармерія для розшуку юного паростка родини Габсбургів, що вже не один раз вражала аристократичну Європу романтичними пригодами своїх представників. Тривоги родини, як відомо, виявились небезпідставними. То був перший крок на шляху Вільгельма Габсбурга від свого середовища до початків його «українства».

Неповторна краса Карпат, мальовничість гірських строїв, тужлива мелодика гуцульських пісень і вишукана поетика українського слова назажди причарували В. Габсбурга і поклали початок його палкій любові до України. «Відтоді я зовсім змінився й до Живця вернув іншим, як виїхав», – писав згодом ерцгерцог у автобіографії¹. Він повернувся додому і на все життя розсварився зі своїм шурином Чарторийським через його антиукраїнську упередженість.

Ерцгерцог Вільгельм здобув відповідні своєму високому становищу освіту і виховання. Вже в юнацькі роки він побував в усіх країнах Європи від Іспанії до Росії, відвідав Америку, Азію, Австралію. У 1912 р. Вільгельм закінчив реальну школу у Відні, а в 1915 р. – Військову академію ім. Марії-Терези.

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 125.

Після закінчення академії В. Габсбург отримав призначення до 13-го уланського полку у званні лейтенанта австро-угорської армії. Полк складався переважно з українських юнаків Золочівщини, що спонукало ерцгерцога до серйозного вивчення української мови, якою він намагався говорити з вояками. Вільгельм зжився з ними і щиро опікувався своїми підлеглими, які платили йому відданістю і любов'ю. Один з них привіз йому з відпустки вишивану сорочку, яку ерцгерцог носив залюбки, що згодом і принесло йому українське ім'я Василь Вишиваний. З цього часу почалося його знайомство з українською історією та літературою. Читати українською мовою, як свідчить сам ерцгерцог, він навчився взимку 1915 р. Першою прочитаною книжкою була мала «Історія України» М. Грушевського, а потім твори І. Франка, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, В. Стефаника, Г. Хоткевича, «стрілецька література»¹.

Прихильність ерцгерцога до України, його демократизм у поводженні з простими вояками викликали незадоволення багатьох офіцерів і насамперед поляків, які прозвали Вільгельма «червоним князем».

У складному переплетінні українсько-польських відносин, які склались у Галичині, Вільгельм несподівано для свого оточення виявив себе послідовним і палким прихильником українського національного відродження. Ад'ютант ерцгерцога Е. Ляришенко зазначає, що «полковник Вишиваний проявив себе активним оборонцем української справи вже з 1912 р. Але тому, що старий цісар був цілком в руках польського клубу, то вся справа скінчилась тим, що Вел. Князя було відкинуто геть»². «Українофільство» В. Габсбурга не могло не викликати певного тертя між ерцгерцогом і більшістю представників правлячої династії, які дотримувались виразної пропольської орієнтації. Тон задавав імператор Франц-Йосиф I, який сподівався здійснити одвічну мрію Габсбургів і приєднати до імперії всю Польщу, до чого його активно підштовхували польські політики. У цій політичній лінії українським домаганням поділу Галичини на польську і українську частини не залишалося місця.

Натомість цілком протилежною є оцінка В. Габсбургом престолонаслідника Франца-Фердинанда як «розумного і енергійного» діяча, прихильного до українців, з намірами «відбудови великої Української держави»³.

Публічну демонстрацію симпатій до українців виявляв ще один представник династії, син імператора Франца-Йосифа ерцгерцог Рудольф. Як

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 13.

² Воля (Відень). – 1921. – Ч. 6-8. – С. 264.

³ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 132.

свідчить Є. Олесницький, під час подорожі по Галичині у 1887 р. ерцгерцог на кожному кроці і при будь-якій нагоді, навіть тоді, коли перебував тільки в польському оточенні, зазначав, що у краї є два народи: український і польський¹.

Симпатії до українців, що їх висловлювали представники правлячої династії, демонстрація ними намірів щодо вирішення української проблеми супроводжувались пожвавленням українських консервативних кіл в Галичині, які наприкінці XIX – початку XX ст. претендували на самостійну політичну роль. Прикметним у зв'язку з цим було заснування Католицького руського народного союзу, перейменованого у 1911 р. у Християнсько-суспільну партію – першу структуровану політичну організацію галицьких консерваторів. Водночас, чимало консервативно налаштованих діячів перебувало в середовищі галицьких націонал-демократів і греко-католицького духовенства, які пов'язували політичні перспективи Галичини з правлячою династією. Активізація шляхетсько-аристократичних верств, насамперед, у Галичині, – а також у Великій Україні, поставила на порядок денний звернення до династичної ідеї як однієї з важливих підстав зародження новітнього українського монархічного руху. Неабияку роль в цьому відіграла політична й теоретична діяльність В. Липинського. У своїй праці «*Szlachta na Ukrainie*», опублікованій у 1909 р., він констатує позитивну роль німецьких династій у державотворчих процесах на Балканах, представники яких сформували монархічні інститути. За його словами, князата німецькі, «які сидять на тронах державок балканських, відчули раптом приналежність до різних балканських патріотизмів»².

Очевидно, подібна модель могла бути реалізована і в Україні. Більш виразно вона окреслилась під час таємних політичних нарад емігрантів з Великої України і галицьких діячів у Львові 1911 р., де було поставлено на порядок денний питання боротьби за політичну самостійність України. Опускаючи відомі деталі перебігу нарад³, зазначимо, що окремими її учасниками були сформульовані виразні монархічні плани щодо майбутньої незалежної України у трьох династичних варіантах. Перший передбачав кандидатуру на київський престол сина німецького імператора Вільгельма II – Іоахима; другий – кандидатуру одного з синів австрій-

¹ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 207.

² Lipiński W. *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. – Kraków, 1909. – S. 85.

³ Жук А. До історії української політичної думки перед [Першою] світовою війною // Ви-
зволенья (Відень–Прага). – 1923. – Ч. II, березень.

ського ерцгерцога Франца-Фердинанда, які не мали права успадкувати австро-угорський престол; третій – кандидатуру одного з представників дому Романових на підставі акцептації ним українських династичних традицій¹.

Отже, ймовірна поява представника династії Габсбургів на українському престолі не обмежувалася політичними намірами лише галицького політикуму, а могла стати загальноукраїнським державотворчим концептуальним надбанням. У грудні 1912 р. В. Липинський надсилав обраному на згаданих нарадах Українському інформаційному комітету меморіал «Про наше становище супроти політичної ситуації в Європі». У ньому чітко зазначалось, що «українська нація має право на вільне і незалежне національне та політичне життя на власній території»².

Підготовлений В. Липинським меморіал став значною мірою підставовим документом для подальшої політичної діяльності створеного Українського інформаційного комітету. Хоча практичне значення меморіалу ставилося під сумнів, зокрема одним із членів Комітету, українським соціал-демократом А. Жуком. У той же час, сформульовані А. Жуком «Основи, на яких покликується до життя політична організація під наголовком «Український Інформаційний Комітет» значною мірою ґрунтуються на окремих положеннях чи ідеях меморіалу В. Липинського. В «Основах», зокрема, зазначалось, що платформа, на якій об'єднуються члени Комітету і яка стає вихідною точкою його діяльності на випадок війни, є: «Самостійність, або ж надалі, ідуча автономія окупованих українських земель у Росії та прилучення до них українських частин Галичини, Буковини й Угорщини. Ці землі мають називатись Українське королівство, під зверхництвом династії Габсбургів»³.

Пізніше, вже в ході Першої світової війни, монархічна ідея лягла в основу політичної платформи «Союзу визволення України», який став безпосереднім продовженням Українського інформаційного комітету.

У платформі СБУ зазначалось, що «формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім політичним устроєм, однопалатною системою законодавства,

¹ Жук А. До історії української політичної думки перед [Першою] світовою війною. – С. 38; Козак М. З життя і діяльності В'ячеслава Липинського // Дзвони. – 1932. – Ч. 6. – С. 422.

² The Polical and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj // Harvard Ukrainian studies. -Vol. IX, № 3/4, December 1985. – P. 52.

³ Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» (Спомини у 20-ліття «Союзу») // Календар-альманах «Дніпро» за звичайний рік 1935. – Львів, 1935. – С. 103-137.

громадськими, мовними й релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою»¹.

У цьому контексті є цілком логічним, що напередодні війни увагу українських політиків привертає постать спадкоємця австрійського престолу, ерцгерцога Франца-Фердинанда, який давно виявляв політичний інтерес до української проблеми. Як зауважує у своєму київському щоденнику Д. Донцов, українським діячам були відомі «його антиросійські плани щодо України». Про них майбутній ідеолог інтегрального українського націоналізму довідався від учасника згаданих нарад 1911 р. В. Кушніра, який мав аудієнцію у ерцгерцога Франца-Фердинанда².

У близькому оточенні ерцгерцога Франца-Фердинанда було чимало діячів, які готували проекти реформ у державі в разі його входження на престол. Є свідчення, що таємним політичним дорадником престолонаслідника був отець Тит Войнаровський, довголітній адміністратор маєтків А. Шептицького, депутат Віденського парламенту від української національно-демократичної партії (1907–1911), який мав широкі зв'язки в австрійських політичних і урядових колах. Улітку 1912 р. на суворо довірочну аудієнцію до ерцгерцога Франца-Фердинанда був запрошений лідер українського сеймового клубу Є. Олесницький. Він щойно повернувся з Росії, де зібрав цінну інформацію про український рух і передав престолонаслідникові розлогу записку про українську проблему в Австрії та Росії. Ерцгерцог довго і з великим інтересом обговорював її з Є. Олесницьким³.

Зближення низки українських політиків з престолонаслідником Францом-Фердинандом, безперечно, пов'язане з розробкою останнім програми докорінної перебудови політичної структури австрійської монархії. Згідно з цією програмою, на зміну дуалістичному устрою держави мав прийти триалістичний – поряд з австрійською та угорською складовими мала бути сформована також хорватсько-південнослов'янська. Ця реформа, на думку престолонаслідника, була спрямована на територіальне і політичне послаблення Угорщини у складі імперії. Важко сказати, як далеко сягали реформістські задуми Франца-Фердинанда щодо української проблеми. Деякі автори висловлюють припущення, що Є. Олесницький і отець Т. Войнаровський спричинилися до того, що план перебудови імперії на національній основі поширився також і на Галичину. Ось чому

¹ Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України». – С. 116.

² Донцов Д. Рік 1918, Київ. – С. 156.

³ Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк, 1961. – С. 132.

звістка про вбивство спадкоємця престолу так сильно вразила галицьке суспільство. Як зазначало львівське «Діло», «годі уявити собі в нашій державі подію, яка могла б мати враження більш потрясаючої катастрофи, ніж та, що скоїлася в Сараєво. Катастрофи особисто-людської й катастрофи політичної... Вчора згасло життя, з яким була пов'язана політична доля нашої держави і її народів...»¹.

У середовищі австрійських прихильників католицько-консервативних ідей сформувалася концепція створення т. зв. Міттельєвропи (Серединної Європи), яка передбачала, зокрема, посилення католицького культурного руху і державотворчої місії Австрії на схід. «Австрійським німцям» в цьому контексті належало розвивати релігійний, культурний і політичний рівень інших народів.

Зрештою, з початком Першої світової війни доля українських земель за межами імперії Габсбургів пов'язувалася австрійською політикою з намірами створити українську державу з допомогою австрійських збройних сил. Досить радикально ця проблема порушувалась у роз'ясненні австрійської політики турецькому урядові від 21 листопада 1914 р.: «Нашою головною метою в цій війні є тривале послаблення Росії, заради чого ми в разі нашої перемоги вітали б виникнення українського державного утворення»².

Однак західноукраїнські землі не розглядалися як складова нового українського державного організму. Східна Галичина підпадала фактично під реалізацію «австро-польського рішення», яке передбачало польське державне утворення під скіпетром Габсбургів. Відень практично ніколи не займав чіткої і послідовної позиції щодо визвольних змагань українців. Австрійська політика керувалася насамперед намірами послабити свого супротивника – Росію – через внутрішні катаклізми в його політичному житті.

Перша світова війна, яка порушила українське питання на міжнародній арені, змусила всіх учасників українського руху проявити своє ставлення до проблеми національної державності. Тому українська консервативна течія в Галичині була змушена усвідомити і зважати на хитку позицію австрійських правлячих кіл щодо українського питання.

Переведення в практичну політичну площину державницьких прагнень українців зобов'язувало австрійські правлячі кола чітко висловитися перед своїми польськими партнерами щодо галицької проблеми

¹ Діло (Львів). – 1914. – 29 червня.

² Перепада В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. – Запоріжжя, 1999. – С. 23.

та розв'язання аграрного питання в майбутній українській державі, де польські землевласники мали значні земельні володіння. Речниками незалежності та соборності України на той час виступали, насамперед, радикально налаштовані діячі «Союзу визволення України», здебільшого українські соціалісти, яким Відень не довіряв. Це було ще однією причиною, чому Австрія віддавала перевагу більш консервативним польським чинникам. На це мусили зважати українські консервативні політики в Галичині, ставлячи на порядок денний національно-політичні завдання. Найбільш показовим документом щодо цього є меморандум митрополита А. Шептицького, переданий австрійському уряду 15 серпня 1914 р.: «Як тільки переможна австрійська армія вступить на територію підросійської України, ми мусимо розв'язувати потрібне завдання, а саме у військовій, соціально-правовій та церковній царинах. Розв'язанню такого троїстого завдання має неодмінно передувати конференція з укладення миру не тільки для того, щоби сприяти діям нашої армії й прискорити повстання в Україні, а й з метою щонайглибшого відділення цих областей від Росії й надання їм характеру незалежної від Росії й царської імперії національної області... Після якоїсь великої перемоги нашої армії кайзер міг би проголосити гетьманом України одного з видатних полководців австрійського війська»¹.

Отже, і ця програма фактично не виходила за межі традиційних уявлень галицьких консервативних політиків щодо можливості реалізації українських національних домагань із допомогою Габсбургів. Важливим практичним наслідком могла стати перспектива створення великої української армії, що під проводом генерала С. Шептицького (брата митрополита) мала прорватися через Туреччину і Кавказ на Кубань, а звідти – в Україну². Але цього разу справа обмежилася лише утворенням легіону УСС, який постійно перебував під загрозою ліквідації. До цього слід додати, що вже наприкінці 1914 р. Відень розірвав офіційні стосунки з «Союзом визволення України» й надалі явно віддавав перевагу польській складовій своєї політики.

Ідея створення самостійної української держави за Збручем стала основою політичної концепції галицького політичного проводу від початку Першої світової війни. До того ж, ця ідея поєднувалася з традиційною вимогою поділу Галичини на польську й українську частини та утворення з останньої, включаючи Буковину, українського коронного

¹ Перепада В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. – С. 24.

² Українські Січові Стрільці, 1914–1920. – Львів, 1935. – С. 19.

краю з широкою національною автономією в межах Австро-Угорської імперії. Цю позицію відстоював і Український парламентський клуб в австрійському парламенті, лідерами якого були Ю. Романчук, К. Левицький, Є. Олесницький.

Встановленню контактів Вільгельма Габсбурга з галицьким проводом і залученню до політичної діяльності посприяв полковник австрійської армії, один з представників нечисленної української аристократії барон К. Гужковський. Саме йому належала ініціатива введення Вільгельма Габсбурга в коло українських політичних інтересів і його активне зацікавлення українською справою.

З часом його загальна зацікавленість «українською справою» переходить у практичну роботу на користь українського руху, наповнюється конкретним національно-політичним змістом. Вільгельм Габсбург робить перші серйозні кроки, пов'язані з проблемою уконституювання українських земель у межах Австро-Угорщини. У листопаді 1916 р., зокрема, він звертається до свого дядька – ерцгерцога Фрідріха, командувача австрійської армії для з'ясування української перспективи¹, що було особливо важливим, з огляду на відверто виявлену пропольську позицію Франца-Йосифа I.

На цьому ж засіданні лідери Українського парламентського клубу К. Левицький і М. Василько, яким закидали бездіяльність перед акцією поляків, були відсторонені від керівництва. Сам клуб було реорганізовано в Українську парламентську репрезентацію, якій доручили «ведення політичного заступництва інтересів українського народу в Галичині»². Провід очолив найстарший з депутатів Ю. Романчук, а його заступниками стали Є. Петрушевич та Л. Бачинський. Є. Олесницькому разом з новим лідером репрезентації було доручено розробити меморандум про українське питання в Австро-Угорщині³.

В. Габсбург надзвичайно гостро відреагував на такий намір розв'язання галицько-української проблеми, для нього «це було блискавкою серед ясного неба!» У листі до К. Гужковського від 7 листопада він називає справу Східної Галичини «першочерговою» і закликає «усіма можливими

¹ Расевич В. Політик, що розминувся зі своїм часом // Європейський час (Львів). – 1997. – № 1. – С. 33.

² Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Ч. II. – Львів, 1929. – С. 464.

³ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – С. 444.

способами працювати над тим, щоб створити з українських частин, таких як Східна Галичина та Буковина одну єдину провінцію «Україна» у складі Австрії»¹. Ерцгерцог просить К. Гужковського надсилати йому повну інформацію, щоб максимально використати її «для просування нашої великої справи»², а також висловлює намір відвідати Берлін і Відень з тим, щоб порушити українську проблему перед німецьким та австрійським військовим командуванням, імператором Вільгельмом II та Гінденбургом³. Смерть Франца-Йосифа додала оптимізму і сподівань на позитивне розв'язання української проблеми в імперії. 26 грудня він зауважує у черговому листі до К. Гужковського: «Наша справа зараз у доброму стані і дуже втішає те, що польська справа зовсім не рухається. Таким чином, сміливіше та побільше впевненості. Я вже докладаю зусиль до відомого поділу, справа якого почала добре просуватися»⁴.

Ерцгерцог звертає увагу К. Гужковського на нові політичні проекти реформування імперії, які народилися «серед дуже впливових політиків». Планувалось перетворити австрійську монархію на федеративну державу, до складу якої як окремі королівства мали увійти Австрія, Угорщина, Чехія (Богемія), Польща, федерація об'єднаних південних слов'ян та Велике князівство Україна. «І тоді, – пише він К. Лужковському, – кожне королівство мало б свого короля. Король Угорщини, Богемії... і так далі. Для Укр[аїни], південних слов'ян і т. д. І у кожній з цих держав федерації виступатиме як регент один з ерцгерцогів – це одна з найкращих ідей для створення єдиної Великої Австрії! Дай Боже, щоб мир, на який, здається, вже дійсно є сильна надія, приніс би нам таке довгоочікуване здійснення наших планів, принаймні ми повинні над цим старанно працювати, щоб створити нову, сильну Австрію на чолі з молодим монархом та велику і сильну Україну із столицею містом Києвом»⁵.

Подібні плани, без сумніву, були пов'язані зі сходженням на престол молодого імператора Карла I і спробами Австрії досягнути сепаратного миру з альянтами, продемонструвавши останнім свій намір рахуватися з національними інтересами народів, які входили до складу імперії.

На певному етапі здавалось, що український проект поділу Галичини знайшов, зрештою, підтримку у вищих ешелонах влади Австро-Угорської

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 152.

² Там само. – С. 156.

³ Там само. – С. 154.

⁴ Там само. – С. 158.

⁵ Там само. – С. 160.

монархії. 14 січня 1917 р. ерцгерцог пише К. Гужковському про це як про доконаний факт: «Після війни (але я наполягаю вже впродовж війни) Східна Галичина та Буковина будуть реорганізовані у єдину провінцію у складі Австрії. Західна Галичина відходить до Польщі, але з часом! На початковому етапі в цій провінції переважатиме німецький склад управління, тобто державні службовці спочатку будуть найматися з німецьких відомств, потім їх замінять українські службовці, тоді вся справа зрушить з місця і піде вперед»¹.

Однак конкретна справа поділу Галичини не могла бути реалізована у цей час. Попри прихильне в цілому ставлення імператора Карла I до цієї проблеми, подолати спротив австро-угорської бюрократії та дуже впливового польського лобі ще не видавалося можливим.

Серед інших питань, які були включені до меморандуму галицького проводу й над реалізацією яких працював В. Габсбург, слід назвати сприяння розбудові легіону Українських січових стрільців, «справу» митрополита А. Шептицького, фінансування Наукового товариства ім. Т. Шевченка та ін. Ці питання постійно порушуються ним у листуванні з К. Гужковським.

Особливу увагу ерцгерцога привертала УСС. Він виявляв ініціативу щодо питання про відсторонення від командування легіоном Франца Кікаля для того, «щоб, – як зазначалося у листі від 1 лютого 1917 р., – Ви мали [український] провід, а не чеха на ім'я Кікаль»². Ерцгерцог підозрював останнього у зв'язках з польською стороною, яка протидіяла розбудові легіону – намірам «створити з 6 окремих підрозділів український легіон»³. «Я помалу працюю для українського легіону і надалі, та сподіваюся на успіх», – пише він у листі до К. Гужковського від 2 лютого 1917 р.

Листування В. Габсбурга з К. Гужковським, а також з іншими респондентами у цей період свідчить, що політична діяльність ерцгерцога визначалася двома найважливішими цілями та позначалась відповідними контактами. Перша, що ставила завдання досягнути введення українського коронного краю в Австро-Угорській імперії, обумовила його безпосереднє або опосередковане спілкування з Є. Олесницьким, К. Гужковським, М. Васильком, А. Шептицьким, К. Левицьким, Є. Петрушевичем, Ю. Романчуком та іншими галицькими діячами переважно консервативно-поміркового спрямування. Друга, яка висувала на порядок денний питання державної самостійності України, вела В. Габсбурга до контактів

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 165.

² Там само. – С. 173.

³ Там само. – С. 175-176.

з діячами самостійницького напрямку – Союзу визволення України або близькими до них діячів, за висловом В. Липинського, з «гуртка нашого, довоєнного укр[аїнських] самостійників європейського складу»¹.

Попри домінування соціалістичних ідей в українському національному русі, Україна після революції засвідчила цілком виразний потяг до тих суспільних інстинктів і тенденцій, які в її історичному минулому виявляли схильність «до забезпечення державного ладу монархічним принципом»². Серед численних лозунгів багатотисячної української маніфестації в Києві 19 березня 1917 р., несподівано для тодішніх провідників національного руху, виділявся заклик «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі»³. Живучість гетьманської традиції змусила керівників новопосталої Вільного козацтва у 1917 р. шукати собі почесного отамана саме в особі нащадка гетьманського роду. І тому, коли внаслідок виявленого Центральною Радою безсилля, в Україні з новою силою почала поширюватись ідея поновлення гетьманату, найбільше прихильників отримала кандидатура Павла Скоропадського. Для консервативних кіл Великої України ця постать була привабливою ще й тим, що його рід був пов'язаний родинними відносинами майже з усіма магнатськими сім'ями Лівобережжя.

Пошуки втілення монархічного принципу в життя були характерними й для інших держав, які будувалися в той час на руїнах Російської імперії. Посол Фінляндії в Українській Державі Герман Гуммерус згадував, що в його країні з «фінською впертістю рухалися в обраному раніше напрямку. Нам потрібен був німецький король, навіть шурина імператора Вільгельма, – зауважував він, – незважаючи на те, що основи престолу Гогенцоллернів вже хиталися»⁴. 9 жовтня 1918 р. на засіданні Сенату Фрідріх-Карл, принц Гессенський, був проголошений королем Фінляндії.

З огляду на це, не можна не погодитися з твердженням українського філософа М. Шлемкевича, що «молоді, переважно селянські, народи особливо близькі до монархічної ідеї. Вона промовляє й переконує селян аналогіями спадщинно упорядкованого і веденого господарства»⁵.

¹ Липинський В. Листування. – Т. 1. – Київ–Філадельфія, 2003. – С. 577.

² Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 98.

³ Королевский С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 129.

⁴ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. – Таксон, 1997. – С. 109.

⁵ Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна. – С. 98.

Ось чому в галицькому політичному контексті увага до ерцгерцога Вільгельма Габсбурга місцевих українських консерваторів була цілком закономірною. Для таких політиків, як, зокрема, Є. Олесницький, постать В. Габсбурга була привабливою, з огляду на їх лояльність до династії Габсбургів і досвід контактів з престолонаслідником Францом-Фердинандом, з яким свого часу також пов'язували певні політичні сподівання.

І все ж В. Габсбург намагається вплинути на імператора Карла I, щоб втілити в життя намічені пункти політичної програми української парламентської репрезентації. Наприкінці липня 1917 р. В. Габсбург взяв участь у поїзді імператора по Східній Галичині, відвідавши Калуш, Станіславів, Надвірну, Делятин, Коломию, Тернопіль. Карл I пообіцяв вирішити питання призначення військового намісника в Галичині, відкриття українського університету й обговорював це з прем'єр-міністром Зайдлером. Йшлося також про «справедливе поводження з українським населенням», а також незастосування «в подальшому жодних реквізицій, якщо вони не є вкрай необхідними»¹ і т. д.

Згідно з імперською конституцією, кожний член династії Габсбургів з 21-річного віку автоматично включався до складу сенату. На цих правах Вільгельм стає членом сенату та встановлює контакти з українцями-сенаторами й депутатами парламенту, зокрема з лідером Української Парламентарної Репрезентації Є. Петрушевичем та іншими її провідними діячами.

Восени 1917 р. контакти ерцгерцога Вільгельма з галицькими політичними колами суттєво розширюються. Приводом до цього стало повернення митрополита Андрія Шептицького з російського полону. На початку вересня 1917 р. В. Габсбург прибув до Львова з дорученням привітати митрополита від імені імператора Карла. Ерцгерцога зустріла делегація українських громадських і політичних діячів на чолі з Костем Левицьким, який звернувся до нього з промовою українською та німецькою мовами. Вільгельм першим привітав прибулого митрополита та взяв участь у прийомі, влаштованому для української інтелігенції А. Шептицьким. Відтоді В. Габсбург стає бажаним гостем у резиденції митрополита на Святоюрській горі у Львові. Між ними зав'язалося листування, в якому вони обмінювались інформацією про найважливіші проблеми українського політичного та громадського життя.

Восени 1917 р. активізуються контакти ерцгерцога зі старшинами легіону Українських січових стрільців (УСС). Створені у 1914 р. з ініціативи галицького політичного проводу, УСС брали участь у воєнних діях не за-

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 210.

ради інтересів Австро-Угорщини, а з тим, щоб стати реальним мілітарним фактором у боротьбі за відновлення самостійної української держави, до складу якої, на їхню думку, у слушний момент могла б увійти й Галичина. З самого початку провід УСС відчував негативне ставлення й послідовний опір розбудові українського легіону з боку польських кіл Австро-Угорської імперії, які використовували свій вплив у державному апараті та армії. Зрештою, з підозрою ставилася до УСС і австрійська влада. Утворення Центральної Ради, проголошення в листопаді 1917 р. Української Народної Республіки (УНР) викликали радикалізацію національно-політичних настроїв старшин і стрільців українського легіону. У той час, коли за Збручем будувалася українська державність, австрійський уряд загравав з польською стороною, прагнучи утримати поляків у складі імперії ціною поступок їм у Галичині. У результаті серед легіонерів УСС неухильно зростали антиавстрійські настрої. На цьому ґрунті сформувалися розходження між УСС і поміркованою політичною лінією галицького проводу. В. Габсбург виявив повну готовність сприяти УСС, брав активну участь в організаційних нарадах на Святоюрській горі в резиденції А. Шептицького, який також цікавився станом стрілецтва. І хоча, завдяки позиції галицького політичного проводу, який наполягав на збереженні легіону, до саморозпуску не дійшло, настрої легіонерів УСС не змінилися.

У лютому 1918 р. УСС у складі австрійської армії перейшли Збруч. Однак загрози ліквідації українського формування не припинялись, що змусило ерцгерцога домагатись підпорядкування легіону собі. В автобіографії він згадує свій протест-демарш перед начальником генерального штабу Арцем з погрозою антиавстрійського виступу УСС та інших полків австрійської армії з українцями у своєму складі¹. Водночас, він просить А. Шептицького особисто переговорити з Черніним та імператором Карлом I у справі легіону. «Дуже важливо, щоб Ви, Ваша Екселенціє, саме перед моїм приїздом до Відня (до 25 лютого. – *Авт.*) повідомили Черніна та його Величність про бажання нації щодо легіону, – пише він митрополиту, – у цьому випадку ми уникнемо будь-яких підозрінь, ніби ми це щойно вже у Відні обговорили під час прогулянки містом»².

Зрештою, навесні 1918 р. Вільгельм Габсбург очолив військову групу австрійської армії (група ерцгерцога Вільгельма), до складу якої увійшов патронований ним легіон УСС. Це означало фактичне призначення ерцгерцога командиром УСС і було результатом рішучих протестів україн-

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 133.

² Там само. – С. 246.

ських депутатів у парламенті, зусиль військових-українців і активних дій самого патрона легіонерів Вільгельма Габсбурга, який за власним свідченням тривалий час з усіх військових відзнак «носив тільки синьо-жовту відзнаку «УСС 1914»». Це добре знали в легіоні, підпорядкування йому УСС у березні 1918 р. не викликало протидії січових старшин.

У квітні 1918 р. військова група Вільгельма Габсбурга, яка входила до складу 11-ї дивізії австро-угорської армії, зайняла Херсон. За кілька днів УСС рушили вгору по Дніпру до Олександрівська, який після короткотривалих запеклих боїв з більшовицькими частинами 16 квітня був взятий підрозділом полковника П. Болбочана й Хортицьким куренем Вільних козаків отамана Оліфера. 18 квітня в місто увійшли УСС, яких вітали во-яки П. Болбочана й Хортицького куреня. В Олександрівську УСС перебували протягом майже двох місяців. Тут вони увійшли в тісний контакт з частинами Запорізького корпусу: 2-м Запорізьким пішим полком П. Болбочана й Запорізьким кінним гайдамацьким полком ім. К. Гордієнка під командою полковника В. Петріва.

На другий день після вступу УСС до Олександрівська місцева українська громада відрядила до В. Габсбурга свою делегацію. До олександрівської «Просвіти» для налагодження спільної культурницької праці було делеговано М. Заклинського, який одночасно активно співпрацював з комендантом міста Гемпелем. У спогадах січовик писав, що наприкінці квітня – у травні 1918 р. «Просвіта» організувала кілька виїздів на Хортицю, в яких взяли участь січові стрільці В. Габсбурга й запорожці під командуванням полковника П. Болбочана¹.

Ерцгерцог із захопленням писав А. Шептицькому про своє перебування на землі запорожців: «Я знову із хоробрими легіонерами на «Запоріжжі», тут так чудово! Тут люди дійсно впевнені в собі, справжні українці, і вони все ще досить ретельно дотримуються всіх запорізьких традицій; я щасливий тут знаходитися...»².

В. Петрів у своїх спогадах подає опис зустрічі наддніпрянського вояцтва з УСС-ами, свідками якої були тисячі людей із Запоріжжя. Офіцери штабу Запорізької дивізії, посадивши ерцгерцога в царську карету, захоплену під час походу запорожців на Крим, супроводжували династа з роду Габсбургів під гучні вигуки «Слава», веселі оплески вояцтва й зібраного народу.

¹ Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Календар «Червоної Калини» на 1934 рік. – Львів, 1933. – С. 55-56.

² Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 248.

Запорожців, опозиційно налаштованих як до соціалістичних експериментів Української Центральної Ради, так і до окупаційної політики австро-німецької влади, не могла не притягувати імпозантна постать представника дому Габсбургів, який послідовно підтримував українські інтереси. Офіцери дивізії генерала Натіїва були частими гостями в ерцгерцога. Серед них – уже згаданий капітан генерального штабу Гемпель – військовий комендант Олександрівська й повіту. О. Луцький характеризує його як «противника соціалізації і соціалістів», який справив на ерцгерцога найкраще враження. «Він самостійник, – зауважує ад'ютант В. Габсбурга. – Симпатичні йому федералісти, бо це мозок України, а с.р.с.д. – капуста головата. Він думає, що його дивізія... (Запорізька. – *Авт.*) як верне у Київ, геть розжене с-рівську «Раду» і міністром стане Болбочан. Це, як і все, треба перевести силою, без сантиментів, бо все пропаде...»¹.

Ерцгерцог уважно стежив за розвитком політичної ситуації в Українській Державі, вітаючи появу позитивних зрушень у національному суспільному процесі. Так, він схвально оцінює призначення Д. Дорошенка міністром закордонних справ, сподіваючись, що той сприятиме реалізації таємного пункту Берестейського мирного договору щодо Галичини, поборюванню польських претензій до Холмщини. Водночас, у листі до А. Шептицького В. Габсбург зізнається, що його увагу також привертає «нова партія (Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). – *Авт.*) під керівництвом Липинського та Міхновського – двох дуже добрих українців, яка охопить усіх селян і дрібних власників, що виступають за гетьманську орієнтацію, але проти Скоропадського, ця партія здобуває багато прихильників»².

З утворенням самостійної української держави й актуалізацією української проблеми в міжнародних відносинах серед політиків ширилася чутка про наміри Австрії використати ерцгерцога Вільгельма у своїх політичних комбінаціях і поставити його на чолі української держави. Після Берестейського миру, коли німецькі та австрійські війська увійшли на територію України, ці поголоски посилились.

Як зазначає Вольфдідер Бібе, сучасний німецький дослідник української політики Австро-Угорщини у 1918 р., «ерцгерцог-українофіл, який добре оволодів українською мовою і охоче носив український національний костюм», дав привід для подібних чуток. «Вже на початку

¹ Луцький О. Щоденник з України 1918 р. // Сучасність. – 1985. – Травень. – Ч. 5. – С. 98.

² Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 249.

травня, – зауважує цей автор, – про Вільгельма говорили як про претендента на трон»¹.

Проте навряд чи подібні плани могли існувати в австрійських правлячих колах, вони не мали реальної перспективи, з огляду на опозицію Німеччини, яка рішуче протидіяла будь-яким спробам сепаратної політики свого союзника щодо України. Після приходу до влади П. Скоропадського й утворення Української Держави, про це взагалі не могло бути мови².

Зокрема, Карл I вважав, що кандидатура Вільгельма Габсбурга принесла б, як він висловився, «великі ускладнення для наших стосунків з Німеччиною», а також «для вирішення польського питання». Імператор порадив ерцгерцогу «відвертатися від усіх подальших пропозицій», тим паче, що, за його словами, «при сьогоднішній ситуації ясне волевиявлення українського народу навряд чи можна з'ясувати»³.

Ще більш жорсткою була позиція Й. Форгача, посла Австро-Угорщини в Українській Державі, який вважав, що присутність Вільгельма Габсбурга в Україні взагалі «не принесла б нам ніяких політичних переваг»⁴. Такої ж думки дотримувався командувач австро-угорської армії «Схід» Альфред Краус. Він боявся, що німецькі партнери Австро-Угорщини розглядатимуть постать ерцгерцога Вільгельма як «нелояльну», як таку, що «створює інтригу», і вимагатимуть відмови від подальших економічних і політичних переваг австрійців в Україні. Фельдмаршал хотів дати В. Габсбургові іншу службову посаду в армії⁵.

Проте політичні плани, пов'язані з особою ерцгерцога, знаходили сприятливий ґрунт серед окремих українських політиків і військових, насамперед у Великій Україні.

Фактичне небажання німецьких правлячих кіл бачити Україну своїм рівноправним партнером посилювало антинімецькі настрої серед українських політиків і військових, змушувало їх шукати політичну альтернативу.

У першій половині травня 1918 р., в Одесі, серед місцевих українських соціалістичних організацій виник задум підняти повстання проти режиму П. Скоропадського й передати владу в Україні ерцгерцогу Вільгельмові Габсбургу як новому гетьману України. На таємній нараді пред-

¹ Bibe W. Beiträge Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918 // I. für 6. Osteuropas. 1966. – B. 14. – H. 1. – S. 52.

² Ріпечкий С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995. – С. 193-194.

³ Bibe W. Beiträge Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918. – S. 52.

⁴ Ibid. – S. 52.

⁵ Ibid. – S. 54.

ставників УСДРП і УПСР міста з галицьким політиком О. Назаруком і командиром коша УСС Н. Гірняком їм було доручено поставити відповідний запит ерцгерцогу і в разі його згоди провести у Києві ширшу нараду з представниками січових стрільців Є. Коновальця. За свідченням Н. Гірняка, В. Габсбург дав приблизно таку відповідь: «Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам почуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Однак, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від цього»¹.

Прибувши до Києва, Н. Гірняк та О. Назарук поінформували Є. Коновальця й А. Мельника про задум одеситів. Скликана з цього приводу нарада членів центральних комітетів партій українських соціал-демократів та есерів, одеських соціалістів, старшин київських січових стрільців висловила проти наміру одеситів. Не була вона підтримана й О. Назаруком, Н. Гірняком та офіцерами УСС.

Незважаючи на велику пошану до особи Вільгельма Габсбурга, більшість розважливих політиків і офіцерів-галичан усвідомлювала, що справа зміни голови держави повинна мати легітимний характер. До того ж, вони були переконані, що Німеччина ніколи не погодиться з кандидатурою В. Вишиваного, оскільки це привело б до переваги позицій Австро-Угорщини в Україні. Що стосується участі УСС у політичних комбінаціях, пов'язаних з ім'ям В. Вишиваного, то ні легіон в цілому, ні його військовий провід не брали в них участі. До гетьманського перевороту українське січове стрілецтво беззастережно виявляло свою прихильність до Центральної Ради, а після перевороту покладалось на політичний авторитет опозиційного гетьманові Українського Національно-Державного Союзу². Даючи ерцгерцогові високу оцінку як прихильнику української справи, захиснику селян від зловживань окупаційної влади і, безперечно, оборонцеві УСС перед австрійським командуванням, УСС, тим не менш, були переконані, що український народ мав сам вирішувати свою долю. Політична лінія УСС в цьому питанні не могла не вплинути на вироблення політичної поведінки Вільгельма Габсбурга в Україні, який надалі відхиляв пропозиції подібного характеру.

Однак серед військових і політичних діячів Наддніпрянщини орієнтація на Вільгельма Габсбурга як ймовірного кандидата на голову української держави мала своє продовження.

¹ Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С. 22.

² Ріпський С. Українське січове стрілецтво. – С. 193-194.

Дещо інший варіант планів приведення до влади в Україні В. Габсбурга подає Мирон Заклинський. Він стверджує, що на початку травня 1918 р. до УСС прибули представники київських січових стрільців з планом повалення гетьмана й відновлення влади Української Центральної Ради силами СС, УСС і Запорізької дивізії. Старшини УСС хоч і погоджувалися на виступ проти гетьмана, однак були проти повернення влади Центральній Раді. Подібну позицію зайняли й запорожці, які хотіли передати владу В. Вишиваному¹.

Австрійське військове командування, занепокоєне зростанням популярності В. Вишиваного та УСС серед місцевого населення, вирішило передислокувати очолювані ним підрозділи в найбільш загрожені повстанцями райони Херсонщини. 10 червня 1918 р. групу Вільгельма Габсбурга, в тому числі й УСС, було перекинуто в район Єлисаветграда, а наприкінці червня сюди прибули з Галичини Кіш і Вишкіл УСС. Місто мало давні українські національно-культурні традиції, пов'язані з іменами письменника Василя Мови, артільного батька Миколи Левітського, родиною Тобілевичів та ін. Тут було багато інтелігентських українських родин, які гостинно приймали у своїх домівках Українських січових стрільців та їхнього іменитого протектора. І тут, як і скрізь, де перебували УСС, продовжувалась їхня наполеглива культурно-освітня праця, насамперед серед українського селянства.

Між тим австрійці вимагали від УСС участі у карних експедиціях на села, роззброєнні селян, реквізіціях збіжжя, що не могло не призвести до напруження у відносинах українських січових стрільців з окупаційною владою. «Я діставав від команди австрійської армії різні «гарні накази», як висилка карних експедицій на селян і т. і., – згадував В. Габсбург. – Однак усі ці «цінні папери» йшли в мене одною дорогою – а то до коша, який стояв під столом у моїй канцелярії. Ясно також, що я у висліді такої поведінки мав величезні труднощі і що прийшло до того, що наша австрійська влада вважала мене за політично ненадійну людину»².

Виникає питання, наскільки взагалі реальними були підстави вважати Вільгельма Габсбурга «австрійським контркандидатом на гетьмана України» або бажаним для певних українсько-галицьких та австрійських кіл «кандидатом на український королівський престол», як це стверджують і деякі сучасні дослідники³.

¹ Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині. – С. 59-60.

² Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 143.

³ Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 21.

На нашу думку, вагомих аргументів для таких тверджень немає. Н. Гірняк стверджує, що «ані УСС, ані яка-небудь політична група галичан ніколи не висувала кандидатури В. Габсбурга, але робили це наддніпрянські політичні й військові кола»¹. Немає також підстав брати під сумнів і свідчення ерцгерцога про його зустріч з імператором Карлом I 1918 р., напередодні від'їзду до Одеси згідно з приписом ставки австро-угорського командування. Як зазначає В. Вишиваний, австрійському імператору було відомо про призначення ерцгерцога командиром окремої групи на окупованій території України, однак «будь-яких розмов з питання про ставлення у якості монарха України з членів династії Габсбургів між нами не було»².

Про зміст зустрічі з австрійським імператором В. Вишиваний інформував, зокрема, А. Шептицького 18 березня 1918 р. У листі до митрополита він зауважував, що Карл I «віддав перевагу моїм прихильникам», і, повідомляючи про свій від'їзд до Одеси, зазначав, що саме імператор передав у його розпорядження «групенкоманду, що складається з українського (австрійського) піхотного батальйону і українського легіону». Ерцгерцог зауважував, що імператор дав йому доручення «діяти в Україні не військово, але політично і в цьому зв'язку він мені залишає повну свободу, як новий доказ його довіри»³. Жодних конкретних свідчень про задоволення Карлом I імовірних претензій ерцгерцога Вільгельма на владу в Україні в листі немає. Звичайно, вони були б доведені до відома митрополита, якби мали місце в дійсності.

Отже, реалізація т. зв. «малоукраїнського» або «австрійського» розв'язання української державної проблеми було малоймовірним. У зв'язку з цим не можна ще раз не вказати на полонофільські симпатії Габсбургів, що було визначальним у політиці австрійських правлячих кіл щодо Галичини. Як уже зазначалось, ще у 1916 р. Франц-Йосиф I відверто пообіцяв полякам утворити польську автономну область. І хоча, згідно з таємними протоколами Берестейського договору, Австро-Угорщина погодилась задовольнити українську вимогу – поділити Галичину на українську і польську частини, – але під тиском польських політиків у липні 1918 р. таємний протокол про утворення з українських земель Австро-Угорщини окремого коронного краю та передачу українцям Холмщини було денонсовано австрійським урядом.

¹ Гірняк Н. Полак. Василь Вишиваний. – С. 10.

² Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 286.

³ Там само. – С. 247.

У цій ситуації контакти ерцгерцога і УСС із місцевим населенням, фактична підтримка ними селянських повстанців викликали роздратування не лише Берліна, а й Відня. Напруження між групою В. Габсбурга й австрійським командуванням досягло найвищої точки, коли УСС відмовилися ліквідувати повстанську групу М. Шинкаря. Командування знало, що УСС переховували опозиційних наддніпрянських діячів і старшин, яким загрожували репресії.

У серпні 1918 р. начальник австрійського генерального штабу поставив перед Карлом І питання про те, щоб відкликати ерцгерцога і УСС, перевести їх на інший фронт або повністю ліквідувати легіон¹.

Звичайно, справа полягала не в намаганнях Відня зміцнити режим Скоропадського, стабільності якого нібито загрожували претензії В. Габсбурга на владу в Україні. Негативна реакція віденської бюрократичної верхівки на «українофільство» одного з членів імператорської родини мала глибше коріння. Вона обумовлювалась небажанням Австрії всерйоз рахуватись з українськими національними інтересами, що стало остаточно зрозумілим для багатьох політиків вже в самому розпалі світової війни. «Мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженню самостійної Української Держави довелося нам здати в архів, – писав пізніше активний діяч Союзу визволення України, а згодом гетьманського руху О. Скоропис-Йолтуховський. – Занадто багато сиділо в Ц. К. Міністерстві Закордонних Справ «добрих знавців» народів Росії, таких, як пізніший представник Австро-Угорщини в Українській Державі, граф Форгач, щоб міністерство це могло піднятися до високого дійсно історичного погляду на будучину Сходу, а в будучині тій розглянути ясным оком великого політика майбутню ролю України»².

Австрійська дипломатична служба перебувала переважно в руках угорської шляхти, традиційно налаштованої проти українства. Її типовий представник граф Форгач запопадливо протидіяв усьому, що сприяло національно-державним інтересам України. Те саме можна сказати і про австрійську військову адміністрацію в Україні на чолі з фельдмаршалом Краусом, яка під приводом переслідування більшовиків репресувала українських діячів, влаштовувала каральні експедиції проти селянства. У цих умовах національно-патріотична діяльність В. Габсбурга і патронава-

¹ Соуза П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – [Б. м.], 1973. – С. 342.

² Скоропис-Йолтуховський О. Мої злочини // Хліборобська Україна. – 1920–1921. – Ч. II. IV. – С. 214.

ного ним легіону УСС йшла в розріз із австрійськими інтересами. Тривале перебування вишколених січових стрільців в українському середовищі робило їх все більш притягальною силою для українського селянства і його ватажків. Це загрожувало перетворенню їх на потенційно небезпечну мілітарну силу, здатну вирішувати національно-політичні проблеми України. Вільгельм Габсбург, який активно сприяв цьому процесу, ставав небажаною для Відня фігурою в Україні.

Форгача, зокрема, лякала перспектива порозуміння між гетьманом П. Скоропадським і В. Габсбургом, що могло виникнути після їхньої зустрічі, якої він будь-що прагнув не допустити. Упродовж усієї війни Австрія перешкоджала чисельному зростанню УСС, як і розбудові збройних сил гетьманської Української Держави.

У результаті ерцгерцог все ж таки повернувся в Україну, хоча його зустріч з гетьманом не відбулась. Всупереч протидії, він намагався кількісно і якісно зміцнити підпорядкований йому український легіон. З допомогою сотника Н. Гіряка, В. Вишиваний встиг здійснити заборонений йому набір стрільців в околиці Вижниці на Буковині. Він згадував, що, опри опір австрійської військової влади, йому вдалося суттєво збільшити УСС, фактично подвоївши склад сотень легіону¹.

Ці кроки тільки посилили роздратування командування. Зрештою, під тиском і дипломатів, і військових Карл I на початку вересня 1918 р. остаточно дав згоду вивести УСС на чолі з В. Габсбургом з України і «тимчасово розташувати його у Східній Галичині»². Проте розташувати УСС в Галичині не вдалося, оскільки проти цього рішуче виступили впливові польські кола. На початку жовтня з наказу австрійського командування легіон був передислокований на Буковину, і В. Вишиваний разом зі штабом і вишколом УСС прибув до Чернівців. На Буковині група ерцгерцога Вільгельма складалася лише з формувань УСС, тому ротмістр (сотник) В. Вишиваний фактично став командиром усього легіону Українських січових стрільців³.

У цьому контексті значний інтерес викликає питання про політичну роль Вільгельма Габсбурга в перебігу подій у Галичині напередодні та під час перевороту, його особисті політичні наміри, які залишились не з'ясованими до кінця як в мемуарній, так і в науковій літературі. Деякі автори стверджують, що УСС виявляли надмірну лояльність до члена

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 137.

² Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – С. 343.

³ Думін О. Історія легіону українських січових стрільців. 1914–1918. – Львів, 1936. – С. 264.

правлячої династії і «мали «свій плян» державного замаху, а саме: проголосити архикнязя Вільгельма королем»¹.

Очевидно, В. Габсбург у цей період значною мірою поділяв політичну платформу консервативно-поміркованого крила Української Національної ради, яке скептично ставилось до «революційних закликів» січового стрільцтва й галицьких радикалів про якнайшвидше об'єднання з Великою Україною.

Красномовним підтвердженням близькості політичних позицій лідерів Української Національної Ради й Вільгельма Габсбурга є оцінка маніфесту Карла І, зроблена ерцгерцогом у листі до митрополита А. Шептицького 18 жовтня 1918 р. Він позитивно оцінює виданий імператором акт і зауважує, що робив пропозицію з цього приводу вже півроку тому. В. Габсбург констатує, що «проти приєднання австрійської України до решти України, з чим нещодавно виступило парламентське представництво (Є. Петрушевич та Є. Левицький) із др-ом Бараном, К. Левицьким та Народним Комітетом, виступають як австрійці (об'єктивно), так і українці, до яких я сам себе вже дуже давно відношу». Далі ерцгерцог зауважує, що держава «по той бік Збруча» ще не повністю впевнена в собі, «стоїть на слабеньких ніжках і в будь-яку мить може впасти» внаслідок інтервенції більшовиків².

У цьому контексті великий інтерес викликає таємне донесення штабу 4-го корпусу австрійської армії у штаб армії від 22 жовтня 1918 р. про те, що 18 жовтня 1918 р. В. Габсбург надіслав телеграми до українських депутатів австрійського парламенту К. Левицького та М. Василька «щодо проголошення українського «Князівства Галич» під владою імператора Карла І». Телеграма В. Габсбурга була надіслана після появи маніфесту Карла І від 16 жовтня про перебудову імперії на федеративних засадах. Цим кроком малось на увазі нейтралізувати польські аспірації щодо Галичини і радикально налаштовані кола українського громадянства, у тому числі більшість старшин УСС, які прагнули негайно проголосити об'єднання всіх українських земель в єдину самостійну Українську Республіку й розірвати зв'язки з австро-угорською монархією.

Політична діяльність Вільгельма Габсбурга, його активна участь в українських справах не могла не привернути увагу В'ячеслава Липинського, тодішнього посла Української Держави в Австро-Угорщині. У 1918 р. між

¹ Цегельський Л. Від легенди до правди. – Нью-Йорк–Філадельфія, 1960. – С. 16.

² Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 251.

ними встановлюються безпосередні контакти, розпочинається листування. 11 листів В. Липинського до В. Габсбурга увійшли до нещодавно опублікованого першого тому «Листування» В. Липинського. Як видно зі змісту першого листа, він був написаний В. Липинським одразу після отримання послання від ерцгерцога, датованого 12 жовтня 1918 р.

Бачення В. Липинським взаємин Галичини й Великої України суттєво відрізнялось від пануючих у тогочасному українському суспільстві ейфорійних настроїв щодо необхідності негайного об'єднання західних і східних українських земель. Ідеолог українського консерватизму вважав передчасним державний союз Галичини й Великої України як з огляду на конкретну політичну ситуацію, що склалася на кінець 1918 р., так і з огляду на певні особисті світоглядно-принципові позиції. Зрештою, до цього схилялась і помірковано-консервативна частина галицьких політиків, добре поінформованих про деструктивні наміри українських соціалістів щодо Гетьманату Скоропадського.

Короткий досвід практичного втілення традиційної гетьманської ідеї в Українській Державі 1918 р., попри усі його вади, переконав В. Липинського в тому, що найбільш доцільною формою державного існування України є гетьманство, яке мусить прийняти форми новочасного правового монархічного інституту з гетьманом на чолі. Однак В. Липинський усвідомлював, що Вільгельм Габсбург не міг відіграти роль загально-українського лідера, до чого ерцгерцога підштовхували деякі політики. Водночас В. Липинському, як і галицьким консерваторам, видавалась надзвичайно привабливою ідея залучити представника імператорського габсбурзького дому до реалізації політичних намірів організованого українського консервативного руху, оскільки В. Габсбург міг виконати певну політичну роль у регіональному масштабі. Ця думка накреслена В. Липинським у вищезгаданому листі від жовтня 1918 р.: «І тому я щиро радію, – пише він, – бачачи вашу Цісарську Високість на сторожі наших західних границь. Радію мрією, що може тут на заході родиться така Україна, котра своїм прикладом навчить свою рідну сестру по той бік Збруча. А що ніхто інший, як Ваша Цісарська Високість, не зможе краще повести свій нарід до сього Великого діла, то запорукою цьому служать діла і слова Вашої Цісарської Високости»¹.

Як бачимо, монархічна концепція В. Липинського відкидала будь-які перспективи для В. Габсбурга щодо українського престолу, водночас не

¹ Липинський В. Листування. – Т. 1. – Київ–Філадельфія, 2003. – С. 270.

заперечуючи можливості стати на чолі західноукраїнського державного утворення.

У ході листопадових боїв у Львові В. Габсбург, як і більшість вояків Легіону, не брав безпосередньої участі у військових діях, залишаючись на Буковині. Ерцгерцог у цей час був хворий і лежав у госпіталі. До Львова, на чолі вишколу і гуцульської сотні, терміново був висланий командир вишколу УСС сотник О. Букшований.

Розрахунки низки політиків на переведення до галицької столиці всього легіону УСС і використання його у бойових діях не справилися. І все ж, як свідчить у своїх споминах ерцгерцог, він домігся, щоб решта усів відбула до Львова. «...Збудили мене вночі, – згадує він, – й сказали, що далші частини УСС не хочуть їхати до Галичини, бо думають, що там усе добре, а тут румуни можуть забрати Буковину. Я встав, зібрався в лихорадці й автом поїхав на станцію... І дійсно до 4 години рано всі ешелони УСС відїхали на Львів»¹.

Не можна виключати, що окремі представники тогочасного галицького проводу виявляли певне побоювання щодо ймовірних претензій В. Габсбурга на владу в новому українському державному утворенні. Про це, зокрема, свідчить у своїх спогадах український історик Мирон Кордуба. Він зауважував, що ще під час листопадових подій відповідальні політики на Буковині вимагали, щоб ерцгерцог Вільгельм «схопив ситуацію за чуб і на чолі січових стрільців помашерував на Львів». Про це Габсбурга повідомив його тодішній ад'ютант О. Луцький².

Перебіг жовтнево-листопадових подій в Галичині переконливо засвідчив повну безпідставність тверджень щодо австрійської підтримки українців проти поляків, чи то пак австрійських варіантів вирішення української державної проблеми й використання особи ерцгерцога Вільгельма. Звичайно, якби це дійсно мало місце, то австрійське політичне й воєнне керівництво зробило б усе, щоб заздалегідь передислокувати до Львова легіон УСС і паралізувати тим самим спроби польського збройного виступу у місті. Навпаки, конаюча Австро-Угорщина послідовно сприяла польській Ліквідаційній Комісії перебрати владу у Львові. Водночас, польські політики намагалися представити виступ українців в Галичині як інспірований німцями й цинічно дезінформували керівні кола країн Антанти, маніпулюючи іменем В. Габсбурга. Зразком цього є лист Ігнатія Падеревського, польського прем'єр-міністра, до полковника Гаузе,

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 138.

² Онацький Є. Портрети в профіль. – Чікаго, 1965. – С. 133-134.

політичного радника американського президента В. Вільсона, 12 січня 1919 р. «Заскочені розбишацькою українською большевицькою армією, жінки і дівтора Львова вхопили за зброю і боронять міста, – писав Паде-ревський. – В даннім моменті сила около 80 000 українців, узброєних і виєкіпованих німцями, якими командують німецькі офіцери під начальним проводом австрійського архикнязя Вільгельма Габсбурга, стоїть перед брамами Львова...»¹.

Між тим, В. Вишиваний після залишення Львова українськими військами був також змушений покинути галицьку столицю. Після 21 листопада, як свідчить у своїх спогадах ерцгерцог, він автомобілем добрався до Жовкви, звідти через Кам'янку – до Золочева, далі – до Тернополя та Бучача. У Бучачі він перебував у монастирі о. о. Василіан.

І хоча в цей період В. Габсбург, здається, нічим не виявляв особистих аспірацій посісти чільне місце у новому державному утворенні, поголоски не припинялися.

Політичні розрахунки щодо В. Габсбурга, очевидно, генерувалися в інших суспільних сферах. Принаймні, за свідченнями Л. Цегельського, подібні наміри видавалися західноукраїнському урядові нереальною і шкідливою справою. У цей драматичний для ЗУНР період визвольної боротьби з поляками, коли уряд прагнув заручитися підтримкою Антанти й мав намір надіслати для цього до Парижа державного секретаря закордонних справ В. Панейка, було вирішено усунути все, що могло ускладнити одержання підтримки галицької політичної акції. «В'язатися із Габсбургами в хвилині, коли одне тільки їх ім'я викликувало вияви не-нависті й люті в опінії Антанти – було, очевидно, нерозумно, – зауважує Л. Цегельський. – Тому ми безоглядно засуджували такі задуми»².

Зрештою, як свідчить Л. Цегельський, уряд ЗУНР прийняв рішення, «що архикнязь Вільгельм має або покинути негайно нашу територію, або – якщо він не має куди подітись і бажає залишитись у Галичині – то має відійти від активної військової служби і має бути інтернований у монастирі о. о. Василіан у Краснопуші»³. Останнє підтверджує і близький до ерцгерцога Н. Гіряк: «Наш уряд (тобто уряд ЗУНР. – *Авт.*) не вважав можливим ангажувати його до УГА»⁴.

¹ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – С. 203.

² Цегельський Л. Від легенди до правди. – С. 119.

³ Цегельський Л. Від легенди до правди. – С. 119.

⁴ Гіряк Н. Полк. Василь Вишиваний. – С. 31.

Місцем перебування ерцгерцога, яке мало бути таємницею, обрано монастир о. о. Василіан у Краснопуші, де була гарна бібліотека, прекрасні ліси для полювання та ін. Назовні мали пустити чутку, що В. Габсбург виїхав закордон. Для товариства ерцгерцогові обрали його давнього приятеля та ад'ютанта Остапа Луцького, який мав бути зв'язковим між урядом ЗУНР і В. Габсбургом та відповідальним за його інтернування. Ухвалено також призначити йому на утримання платню майора.

Як свідчить далі Л. Цегельський, архикнязь погодився з його висновками й запевнив його, що «рішенню влади лояльно піддається, бо вважає себе громадянином західно-української держави»¹. Наступного дня, зазначає Л. Цегельський, В. Габсбург і сотник О. Луцький виїхали до Краснопуші з листом від владних чинників до ігумена монастиря, «щоб монастир прийняв їх гостинно та держав особу архикнязя в тайні. Так і сталося»².

Отже, можна констатувати, що серед галицьких політиків не було єдиної думки щодо особи Вільгельма Габсбурга і його участі як голови держави в політичному процесі на західноукраїнських землях. Зрештою, лідери ЗУНР відмовились від втілення монархічної ідеї й використання з цією метою династа з роду Габсбургів. Як засвідчив пізніше ерцгерцог на допиті 4 вересня 1947 р., до нього у монастир прибув полковник Д. Вітовський і від імені Є. Петрушевича вручив грамоту про присвоєння почесного звання «полковника війська українського»³. Відтоді у переважній більшості документів і листів, приналежних В. Габсбургу, він підписується «полковник УСС». Як до полковника української армії, звертаються до нього і респонденти у листуванні, в тому числі офіційні чинники УНР.

«Інтернування» ерцгерцога тривало недовго. Як свідчить сам ерцгерцог, він жив у монастирі о. о. Василіан до 6 травня 1919 р., а потім коло Станіславова – до 24 травня 1919 р. Невдовзі ерцгерцог разом з сотником Ляришенком, його дружиною і Петром Шекериком прибули на автомобілі до Березова. Звідти пішки вони дісталися Жаб'єго. Після кількоденних блукань по Карпатах, де 6 червня В. Вишиваного взяли у полон румуни, він був вивезений до Бухареста, а потім інтернований у монастир Кальдарушани⁴.

¹ Цегельський Л. Від легенди до правди. – С. 120.

² Там само. – С. 121.

³ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 274.

⁴ Там само. – С. 138.

На домагання уряду УНР на початку вересня 1919 р. В. Вишиваного було звільнено, і він прибув до Кам'янця-Подільського, де на той час розташувалися керівні установи Директорії. У мемуарах, які він розпочав 28 вересня 1919 р., останнім записом було: «По моїм безробіттю в полоні мені дуже хочеться працювати для України і я працюю, доки матиму змогу»¹.

Вільгельма Габсбурга призначають начальником відділу закордонних зв'язків головного управління Генерального Штабу Армії УНР. За свідченням Н. Гірняка, він розпочав роботу над формуванням мережі військових шкіл для армії УНР і залученням з цією метою військових місій низки держав Західної Європи, однак листопадова катастрофа української армії перекреслила ці наміри².

Терещенко Юрий. Вильгельм Габсбург – участник украинского национально-освободительного движения.

Аннотация: В статье раскрыта общественно-политическая деятельность Вильгельма Габсбурга (Василия Вышиваного) – представителя австрийской императорской семьи, полковника Украинских Сечевых Стрельцов, вписавшего яркую страницу в драматический ход национально-освободительной борьбы украинского народа.

Ключевые слова: Вильгельм Габсбург, украинское национальное движение, украинский консерватизм.

Tereschenko Yuriy. Wilhelm Habsburg – member of the Ukrainian national liberation movement.

Annotation: The article deals with social and political activity of Wilhelm Habsburg (Vasyl Vyshyvanyi) – member of Austrian imperial family, Colonel of Ukrainian Sich Riflemen, a person who wrote a bright page in the dramatic course of the national liberation struggle of the Ukrainian people.

Keywords: Wilhelm Habsburg, Ukrainian national movement, Ukrainian conservatism.

¹ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – С. 139.

² Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. – С. 31.

Осташко Тетяна

Ідеологічні центри українського монархічного руху в Австрії

Анотація: У статті розкрито процес формування засад українського монархічного руху, ідеологічний центр якого розташовувався в Австрії, де мешкав засновник цього політичного напрямку української суспільно-політичної думки В. Липинський.

Ключові слова: український монархізм, В. Липинський, гетьман П. Скоропадський.

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. не зупинила пошуків українськими політиками і державними діячами шляхів відновлення самостійної України. Для державницької думки української еміграції у Західній Європі, Канаді, США, а згодом – Латинській Америці і на західноукраїнських землях характерним стало посилення політичних позицій українського монархізму. Цей напрям був пов'язаний з ім'ям відомого історика, політика, мислителя В. Липинського. Як зазначав відомий український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький, саме завдяки В. Липинському, український консерватизм у порівнянні з народництвом, націоналізмом та комунізмом, зробив найбільший інтелектуальний внесок у розвиток суспільно-політичної думки українців протягом ХХ століття¹.

Спробуємо розкрити процес формування засад українського монархічного руху, ідеологічний центр якого розташовувався в Австрії, де мешкав засновник цього політичного напрямку української суспільно-політичної думки. В. Липинський у 1918–1919 рр. очолював українське по-

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 73.

сольство у Відні і після демісії решту свого життя мешкав в Австрії, а саме в гірському містечку Райхенау поблизу Відня у 1919–1926 рр., а згодом у 1927–1931 рр. в альпійському місті Бадег поблизу Граца. У Відні у 1920–1925 рр. він разом із своїми найближчими друзями секретарем М. Савур-Ципріяновичем та редактором Л. Сідлецьким видавав ідеологічний орган гетьманського руху – неперіодичний збірник «Хліборобська Україна». Іншим центром гетьманського руху була Німеччина, де у Ванзее поблизу Берліна жив П. Скоропадський, більшість членів Ради Присяжних та Гетьманської Управи Українського союзу хліборобів-державників.

У квітні 1919 р. український посол у Відні В. Липинський після відвідин Станіславів – місця осідку уряду ЗУНР та Рівного, де перебувала Директорія, втратив останню надію, що «УНР може зберегти хоч якусь тінь української державності»¹. Як відомо, розстріл талановитого воєначальника П. Болбочана, який спробував виступити проти політичного курсу С. Петлюри, переконав В. Липинського у неспроможності подальшої співпраці з проводом УНР. З того часу розпочалося його життя в еміграції.

Змушений виїхати на лікування у гори, він оселився у Райхенау – підгірській околиці Відня, де йому вдалося винайняти відносно дешеве помешкання. Але не лише матеріальні обставини змусили В. Липинського прийняти рішення про переїзд. У листі до Є. Чикаленка від 1 (14) січня 1920 р. він пише, що після демісії йому «як гетьманцєви вступ... скрізь заборонений»².

Насамперед В. Липинський вживає кроків до об'єднання консервативних сил українського політичного табору. Звертаючись до своїх партійних однодумців з Української демократично-хліборобської партії зі статтею «Дорогі друзі», датованою 8 листопада 1919 р., він підкреслював, що протиборство політичних партій та їхня взаємна нетерпимість завели українське суспільство в глухий кут³. Тоді ж він оголосив найближчим друзям, зокрема Є. Чикаленку, про плани «угрунтувати теоретично ту ідею, якій публічно служу ось вже більше десятих літ, а якої суть, як Вам відомо, полягає в тім, що наша держава може бути побудована тільки об'єднанням наших державно творчих елементів, як української, так польської і російської культури». Далі він наголошував, що «без українського консерватизму нація наша все буде несущільною і одна інтеліген-

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – К., 2007. – С. 460.

² В'ячеслав Липинський та його доба: науковий збірник / Упорядники Т. Осташко і Ю. Терещенко. – Кн. 3. – К., 2013. – С. 564.

³ В'ячеслав Липинський та його доба: науковий збірник / Упорядники Т. Осташко і Ю. Терещенко. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 25.

ція, спираючись на бунті, нічого зробити не в силі»¹. Тому, насамперед, як зізнається В. Липинський у листі до Р. Метика, він «прийнявся за свою письменницьку працю в цілі врятувати з руїни державну ідею нашу в тій її – гетьманській формі, в якій вона себе найдоцільніше проявила»².

Аналіз поразки національно-визвольних змагань українців у 1917–1920 рр. та невдалі спроби Директорії УНР утвердити українську державність, надихають В. Липинського на створення власної концепції національної держави. На його думку, відсутність чіткої ідеї побудови держави в уенерівському середовищі («ідея держави була неясна і туманна»), а також «брак єдності між нашими провідниками», продемонстрували неготовність республіканського проводу до здобуття і побудови власної держави. Ця обставина могла знову стати на перешкоді відродженню української державності в нових, більш сприятливих для України політичних умовах. «І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше слідуюче політичне Різдво, – зауважує він. – Як же зробити, щоб оцієї сварки і роз'єднання не було? Ось питання, над яким ми повинні думати повсякчас»³.

У листі до колишнього старшого радника посольства УНР у Відні, Я. Токаржевського-Карашевича В. Липинський коротко наголошує на завданнях, які він разом зі своїми товаришами наприкінці 1919 – початку 1920 рр. прагнув досягнути. Насамперед, «підготувитися до тої нової хвилі отверезіння, яка мусить наступити на Україні», і яка б «не застала нас – українських консерватистів і державників – такими неприготованими, як застала хвиля перша, підчас першої Гетьманщини». В. Липинський зізнавався, що цю підготовку вони можуть вести теоретичну через пресу і пропаганду. Йшлося, зокрема, про газету «Українське слово», яка видавалася у Берліні, та редаговану ним «Хліборобську Україну»⁴.

Слід сказати, що В. Липинський у 1921 р. був ще дуже обережним в обґрунтуванні персоніфікації саме Павла Скоропадського як уособлення української дідичної монархії. Він розумів, що, насамперед, слід пояснити помилки і прорахунки гетьмана як голови української держави у 1918 р. 14 липня 1921 р. у листі до Я. Токаржевського-Карашевича В. Липинський

¹ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 3. – С. 564-565.

² В'ячеслав Липинський та його доба: науковий збірник / Упорядники Т. Осташко і Ю. Терещенко. – Кн. 2. – К., 2010. – С. 291.

³ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 1. – С. 460.

⁴ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США), I, 4-6.

писав, що вони не мають першочергового завдання провести «Скоропадського в дідичні монархи». Натомість, за словами В. Липинського, він та його прихильники «вимагаємо тільки від Гетьмана, щоб він не одмовлявся од дальшої праці і щоб він своєю працею поправив свої попередні помилки», а коли «йому Бог допоможе це зробити, то нема ніяких даних проти того, щоб він став Гетьманом-Монархом, так само, як немає даних, щоб він їм став, коли він нічого не буде робити»¹.

Цікавим, на нашу думку, є лист одного з впливових українських політичних діячів, прихильника ідеї українського монархізму, визначного історика Дм. Дорошенка. Зокрема він писав М. Стороженку: «...Я мав час усвідомити собі свою нову ідеологію, підвести під свої погляди й настрої, так би мовити, теоретичну базу. Мені в цьому багато допоміг В. К. Липинський... Липинський допоміг тепер не мені одному знайти ясну й певну стежку серед еміграційного розбрату. Це він звів до купи і об'єднав цілий гурт людей коло нашого бувшого Гетьмана, як біля особи, що вже по своєму становищу являється, так би мовити, втіленням, символом, українських державницьких стремлень»². Учасників ініціативної групи, без застережень, можна віднести до інтелектуальної еліти української еміграції в Німеччині і Австрії, де на той час вони мешкали.

У січні 1920 р., у своєму щоденнику В. Липинський згадає цих осіб: Сергій Шемет – Скоропис – Дорошенко – Білопольський – Смаль-Стоцький – Тимофіїв – Роман Бойко – Чикаленко та ін., а ще через кілька днів, 12 лютого 1920 р. В. Липинський записав у своєму щоденнику про приїзд Василя Вишиваного (ерцгерцога Вільгельма Габсбурга) з сотником Ляришенком. Він порадив їм «поїхати до Берліна... познайомитись зо Скоропадським»³. У той час представники правого табору української еміграції все частіше обговорювали ідею відновлення державності у формі монархії. В. Вишиваний займав лідируючу позицію серед кандидатів на престол. Серед тих, хто в цей час контактував з ерцгерцогом, був відомий український діяч Євген Чикаленко.

Оселившись у Рабенштайні під Віднем, де мешкав ерцгерцог, Євген Чикаленко опинився у центрі політичної акції, в яку було втягнуто

¹ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США), I, 4-6.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 29.

³ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США), I, 2-8.

і самого В. Габсбурга. Є. Чикаленко у своєму щоденнику неодноразово розмірковує на тему можливого шлюбу В. Габсбурга з дочкою гетьмана П. Скоропадського – Єлизаветою. Очевидно, що до таких намірів схилилися і хлібороби-державники, і близьке оточення ерцгерцога. Зокрема, про це Є. Чикаленко зазначає, описуючи свою зустріч з В. Липинським, який пропонував ще у 1920 р. таким союзом об'єднати консервативний табір українського суспільно-політичного руху. Не приховує Є. Чикаленко і свого позитивного ставлення до такого альянсу. За його словами, «це приєднало б до Вишиваного не тільки Скоропадського, а й його оточення, прихилило б до нього і духовенство наше, яке до нього, як до хоч і греко, а все таки католика, ставитиметься вороже; крім того далеко ліпше мати «шепотуху коло уха» свідому українку, якою є, як кажуть, панна Лизавета, ніж якусь инчу жінку»¹.

Поряд з цим певний інтерес викликає самостійна акція В. Габсбурга, який намагався залучити до своєї діяльності Є. Чикаленка. Цей вибір, зокрема, обумовили багаторічна і безкорислива праця цього діяча на благо українських національних інтересів. «Вам може смішно здається, що так пишуть до Вас, тим більше, що Вас мало знаю, – зазначає він, – однак запевняю Вас, що маю до Вас глибоке довір'я, бо в Ваші[й] особі бачу кристального чистого Українця і діяча, від якого Українці всіх течій тільки знають найкращого». Ерцгерцог пропонує Є. Чикаленку зустрітись у Відні та «обговорити все, щоб зложити спільний плян»². Союзницькі зносини з Німеччиною і Росією розглядалися В. Габсбургом як тактичні кроки на шляху до досягнення головної мети – утвердження української державності. «Підчеркую все самостійність України, – пише ерцгерцог, – бо це для мене одинокий прапор, котрі[й] я буду все високо держати»³.

Зрештою, в серпні 1921 р. контакти Є. Чикаленка та В. Габсбурга набувають цілком практичного політичного спрямування. 10 серпня 1921 р. між ними відбулася зустріч у Відні, яка проливає додаткове світло на перші кроки «акції» В. Вишиваного. Згідно з записами у щоденнику Є. Чикаленка, ерцгерцог розповів, що німецькі чинники запропонували йому «військові сили, в числі не менше 30 тис. чоловік, які будуть і гвардією і інструкторами для української армії та потрібні для організації гроші». Після довгих обмірковувань В. Габсбург погодився стати на чолі «всієї

¹ Архів ім. Д. В. Антоновича Української Вільної Академії наук у США. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86). – Щоденник.

² Там само.

³ Там само.

акції і як голова організації «Вільного козацтва» заключив тайні договори з військовими та комерційними колами Німеччини, при участі Баварського і Пруського урядів і з мовчазною згодою «всегерманського правительства»¹. Водночас, був укладений договір з російськими монархістами на чолі з М. Марковим на умовах визнання суверенності української держави. Було дозволено набирати вояків-українців зі складу врангелівської армії на Балканах, за умови, що Україна увійде в тісний військовий та економічний союз з Росією в разі згоди на це «Конститу-ант» обох держав, проти чого В. Габсбург не повинен виступати. Водночас В. Вишиваний засвідчив про свої спроби знайти порозуміння з «тарнівським центром» і С. Петлюрою і намір координувати свої дії з П. Скоропадським.

Надзвичайно важливим аспектом цієї зустрічі була пропозиція Євгену Чикаленку з боку В. Габсбурга стати «головою цивільного, чи як він (В. Габсбург – *Авт.*) каже політичного віділу цієї організації, а він сам займеться спеціально військовою справою». Перед Є. Чикаленком ставилось завдання підібрати 10–12 членів генеральної ради «Вільного козацтва», яка мала готувати все для вступу в Україну і фактично виконувати функції кабінету міністрів, який мали визнати німецький, угорський, іспанський, а можливо, і англійський уряди єдиним урядом України.

Інформація, почута Є. Чикаленком, змінила його ставлення до В. Габсбурга, хоча він і не погодився одразу на пропозицію ерцгерцога. «Він і єсть той Варяг, про якого говориться в моїй статті, – занотував Є. Чикаленко у своєму щоденнику, – хоча я писавши її і не думав за нього, але тепер бачу, що є держава, що буде його підтримувати і військом і інструкторами і фінансами, то йому й треба братись за це, а я до того не здатен, бо я тільки теоретик, можу накидати плян, але виконувати його не берусь»². Таким чином, Чикаленкова концепція «чужоземного королеви-ча» для України знайшла зрештою свого конкретного персоніфікатора в особі Вільгельма Габсбурга.

Подальші записи у щоденнику свідчать, що Є. Чикаленко доклав чималих зусиль до того, щоб розширити коло учасників «акції» В. Габсбурга. Є. Чикаленко намагався також залучити до співпраці С. Петлюру, від якого, на його думку, слід було не «вимагати офіційної голосної злуки з Вишиваним, а тільки таємної згоди». Є. Чикаленко сподівався, що в разі

¹ Архів ім. Д. В. Антоновича Української Вільної Академії наук у США. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86). – Щоденник.

² Там само.

згоди Головного отамана на спільну акцію, це дасть їй більше шансів на успіх. «Ім'я його на Україні, принаймні на Лівобережжі, де він не був з поляками, дуже популярне, – наголошував Є. Чикаленко, – і коли там стане відомо, що Петлюра вже в купі з німецькою армією, на чолі з Вишиваним, то вся Україна підніметься проти большевиків і полегшить визволення від большевиків»¹. Однак спроби налагодити контакти з С. Петлюрою через В. Короліва (Старого) виявилися безрезультатними.

У квітні 1920 р. монархісти-гетьманці реорганізуються в Український союз хліборобів-державників (УСХД), який, поряд з колишніми хліборобами-демократами, охоплював і деякі інші консервативні українські групи. Наприкінці квітня на початку травня 1920 р. УСХД і гетьманом П. Скоропадським була укладена угода, яка ставила своїм завданням «збудування незалежної, міцної Української Держави». Гетьман П. Скоропадський визнавався «начальним вождем» всіх збройних сил України, який брав на себе обов'язок об'єднання «всіх українських державно творчих елементів». Першим конкретним кроком у цьому напрямі мало стати доручення «начального вождя» полковникові Вишиваному «під своїм зверхнім проводом окрему військову операцію в Галичині»². Ерцгерцог увійшов до законодавчого органу УСХД – Генеральної Ради (передувала Раді Присяжних).

Важко сказати, які конкретні монархічні «розв'язки» могли чекати у перспективі Вільгельма Габсбурга. В угоді чітко зазначалось, що державна організація в Україні буде вважатись остаточною, коли вона завершиться «коронаційним актом», а на роль українського монарха висувався «начальний вождь» збройних сил України тобто Павло Скоропадський. Для здійснення цього завдання обидві сторони зобов'язувались «вжити всіх наших впливів»³. Вказаний документ був підписаний 8 травня 1920 р. В. Липинським, С. Шеметом, О. Скорописом-Йолтуховським, Д. Дорошенком та А. Білопольським від УСХД та «по призначенню» П. Скоропадського – його довіреною особою полковником Г. Зеленевським⁴.

Проблема персоніфікації українського монархічного руху була однією з найбільш дражливих для політиків консервативного напрямку, до

¹ Архів ім. Д. В. Антоновича Української Вільної Академії наук у США. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86). – Щоденник.

² Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // Молода нація. – К., 2002. – № 4. – С. 89.

³ Там само. – С. 89.

⁴ Там само. – С. 90.

якої була прикута їх увага. «Ми балакали з Грековим, і з Вишиваним, і зі Скоропадським, – писав О. Скоропис-Йолтуховський Є. Чикаленку, – балакали не од нічого робити, а справді шукали творчих державних сил і перше місце на нашій трагічним безлюдді одвели ми Скоропадському. По чистій совісті, по глибокому переконанню, що це справді творча державна сила, абсолютно і наскрізь чесна людина...»¹. Вибір П. Скоропадського як ймовірного кандидата на гетьманство був одним з важливих компонентів підготовки української монархії, яку розпочали українські консервативні політики в період кризи, що переживала УНР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. І в цьому процесі, як бачимо, певне місце поряд із П. Скоропадським відводилося В. Вишиваному. Більше того, Є. Чикаленко зафіксував у своєму щоденнику, що УСХД спочатку висував на роль персоніфікатора монархічного руху саме В. Вишиваного².

Персоніфікація Павла Скоропадського мала зрештою перекрити шлях усім іншим претендентам на монархічну владу, оскільки пов'язувалась з особою, легітимність якої визначалась його перебуванням на гетьманстві у 1918 р. Водночас, співробітництво з В. Вишиваним мало нейтралізувати ті деструктивні політичні групи, для яких прапор монархізму був прикриттям здійснення власних амбіційних планів.

Проте наприкінці 1920 р. з'ясовується вся безперспективність альянсу прихильників П. Скоропадського з Василем Вишиваним. Це було пов'язано з тим, що останній не погодився із пунктами Статуту і Регламенту УСХД, вбачаючи в цьому спроби встановити авторитарний режим в Україні. Крім того, він був неправильно поінформований через друковані джерела уряду УНР про нібито польську заангажованість В. Липинського.

Згідно з подальшими статтями угоди між П. Скоропадським і засновниками УСХД передбачалось створення дорадчого, законодавчого і виконавчого органів. Дорадчим органом мала бути Генеральна Рада, яка складалась «з представників тих громадських груп, що визнають Гетьмана Павла Скоропадського Начальним Вождем». Законодавчим органом мала стати Рада Земель, функції якої на першому етапі виконувала б Генеральна Рада, і виконавчим – тимчасовий адміністративний комітет, який «по заняттю території перетворюється в кабінет міністрів»³. Начальний вождь вирішення питань внутрішньої та зовнішньої політики

¹ Архів ім. Д. В. Антоновича Української Вільної Академії наук у США. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86). – Щоденник.

² Там само.

³ Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД. – С. 89.

мав узгоджувати з Генеральною Радою. Натомість справи військової організації належали повністю до його компетенції. За умовами угоди до першого складу Генеральної Ради мали увійти члени ініціативної групи Українського союзу хліборобів-державників¹.

Цю угоду між Гетьманом Павлом Скоропадським і Українським союзом хліборобів-державників можна вважати підготовчим кроком до розробки політичної концепції УСХД. Протягом літа–зими 1920 р. В. Липинський працює над Статутом та Регламентом союзу, які були ухвалені у січні 1921 р.

Основний принцип статуту наголошував, що поза державною організацією української нації не можна забезпечити нормального громадського життя, ладу і спокою в Україні. Тому УСХД ставить своїм завданням згуртування тих сил, що хочуть збудувати незалежну і суверенну Українську державу й гарантувати їй «не ефемерне, а тривке існування на цілий ряд поколінь»². Як зазначалось в документі, цього можна досягнути за умов, коли, по-перше, соціальною основою держави стануть «природні і сталі» групи людей – матеріально продуктивні трудові класи; по-друге, держава забезпечить кожному класу максимум його культурного і економічного розвитку й гарантуватиме участь в управлінні державою, пропорційно до ступеня розвитку даного класу і таку, що «відповідала б každочасовим, все змінливим взаємовідносинам сил між поодинокими класами»; по-третє, окремим українським землям, розмежованим на підставі природних, історичних, економічних та географічних умов, буде надано право якнайширшого самоврядування; по-четверте, самоорганізація кожного класу і кожної землі доведе до створення одного суцільного і здорового політично-економічного організму; по-п'яте, об'єднання всіх класів і всіх земель відбудеться на основі сталого і єдиного принципу національної і державної єдності, персоніфікованого в особі незмінного й «невиборного» голови національної держави. Такою формою державності статут УСХД проголошував трудову правову понадкласову монархію³.

Регламент УСХД, розроблений В. Липинським, маючи на меті втілення у життя монархічних засад державності, окреслених статутом цієї організації, визначав характер внутрішньої побудови Союзу. УСХД відкидав принципи «партійності, голосування, виборів» та іншу демократичну атри-

¹ Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД. – С. 90.

² Хліборобська Україна. – Ч. II, III, IV. – Відень, 1920–1921. – С. 261.

³ Там само. – С. 262.

бутику, оскільки, на думку автора регламенту, вони ведуть до кар'єризму, демагогії, безвідповідальності, «самопоборювання, самороз'єднування і самоослаблювання». На протигагу цьому, УСХД мав «будуватися на принципах стажу, добору, солідарності і дисципліни», «при яких більш відповідальні члени організації... наділяють членськими правами і збільшують права інших, менше відповідальних членів, приймаючи на увагу їх громадські прикмети і заслуги, покладені для справи цілої організації». Найвідповідальніші члени УСХД іменуються «співробітниками-присяжними». Нижче них стоять «співробітники одnodумці»¹.

Діяльністю УСХД керувала Рада Присяжних, яку очолював В. Липинський. Її постанови мали обов'язкову силу для всіх членів союзу і ухвалювалися не голосуванням, а консенсусом. Якщо виникали розбіжності, то остаточне рішення було за головою Ради Присяжних. Кожен член Ради Присяжних УСХД, вступаючи до її складу, мусив скласти записання, яким він брав на себе обов'язок вірно і до кінця життя «служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських земель, об'єднаних в одну Націю і в одну Державу»². Ця умова в Регламенті, написаному В. Липинським, мала суттєве значення, оскільки саме Рада Присяжних як ідеологічний орган разом із виконавчою структурою мусила відіграти роль протигаги майбутньому монархові, аби його влада не була абсолютною, а врівноважувалась іншими державними структурами. Отже, Рада Присяжних, на думку В. Липинського, мусила мати у своєму складі винятково відданих ідеї людей.

В. Липинський відстоював думку, що голова верховної влади у державі має бути повністю незалежним від сторонніх позаукраїнських чинників. Маєстат української нації має бути єдиним і однаково дорогим для всіх українців, він має бути вище партійних інтриг і поставлений за межі досягнення різного роду політиків. Таким чином, Гетьманство стоїть понад усіма класами, партіями і не належить до жодної політичної течії. Головним гарантом стабільності у державі вчений вважав легітимну гетьманську владу, яка є не виборною, а спадковою.

Спираючись на історичну традицію Козацької держави та практичний досвід Української Держави гетьмана П. Скоропадського, В. Липинський обґрунтував нову консервативну концепцію майбутнього державного розвитку України. Його концепція т. зв. трудової класократичної монархії

¹ Хліборобська Україна. – С. 264-265.

² Там само. – С. 264.

передбачає п'ять основних підвалин її існування: 1) суспільного плюралізму – Україна повинна розвинути диференційовану класову структуру, що охоплювала б усі верстви, потрібні для забезпечення існування зрілої нації та самостійної держави; 2) відродження національної аристократії, яка могла б стати сполучною ланкою між «старою» і «новою» Україною і внести елемент стабільності в національне життя; 3) політичного плюралізму – необхідності існування політичної опозиції гетьманській владі, яка своїм тиском на державний апарат не допустить його бездіяльності; 4) територіального патріотизму – всі мешканці України є її громадянами, без огляду на їх етнічне походження, віровизнання, соціальну приналежність та національно-культурну свідомість; 5) релігійного плюралізму – рівність всіх віросповідань і неможливість ототожнення національності з будь-яким віросповіданням. За В. Липинським, майбутня українська держава – незалежна монархія дідовичного характеру з обов'язковою передачею успадкованої гетьманської влади. Історичним фундаментом державницької концепції В. Липинського стали його ранні і пізніші наукові дослідження, присвячені добі козаччини. При цьому, в центрі його досліджень був не народ-маса, як це було притаманне народницьким ідеологам, а провідна верства – еліта, якій він відводив роль вирішального чинника державотворення.

Завершальним акордом організаційного періоду формування українського монархічного руху стала нарада членів українських хліборобських організацій, яка відбулася 4–8 червня 1922 р. у Райхенау в Австрії у помешканні В. Липинського. Крім УСХД, в ній взяли участь представники Союзів хліборобів України в Німеччині та Румунії та групи українських хліборобів у Болгарії, представники Союзу хліборобів України у Польщі. Цю подію можна вважати епохальною для гетьманського руху, оскільки всі організації прийшли до думки про необхідність об'єднання українських хліборобських організацій. Для реалізації цієї мети було вирішено скликати З'їзд хліборобських організацій, який обрав голову Центральної управи об'єднаних хліборобських організацій (з 1927 р. – Гетьманська управа) – І. Леонтовича та секретаря – С. Шемета¹. У середині 1920-х рр. чисельність консервативно-монархічних організацій зростає, з'являються нові союзи у Франції – Союз Українських Хліборобів, в Польщі – Варшавська група УСХД, Організація Українських Робітників-Класократів та Союз Гетьманців-Державників Плуга й Меча в Аргентині, у 1932 р. гетьманська

¹ Хліборобська Україна. – 1922-1923. – Кн. IV. – С. 302.

організація була заснована в Англії. У середині 1920-х років гетьманський рух, який охопив українські січові організації Канади і Сполучених Штатів Америки, сконсолідував їх у Союз Гетьманців – Державників Північної Америки й Канади.

Ідеологічні засади новітнього українського консерватизму викладені В. Липинським у «Листах до братів-хліборобів» були частинами опубліковані у «Хліборобській Україні» протягом 1919–1926 рр., а у 1926 р. вийшли окремою книжкою у Відні. На думку І. Лисяка-Рудницького, цей трактат «є унікальним явищем» в новітній українській суспільній думці. Він «містить виклад водночас його (В. Липинського – Т. О.) філософії та його практичної політичної програми»¹. Зважаючи на те, що велику частину свого трактату він присвятив порівнянню трьох політичних режимів (Центральної ради, Гетьманату і Директорії) в Україні в добу національно-визвольних змагань, можна стверджувати, що саме вони покладенні в основу зробленого ним аналізу типології форм державного устрою – класократії, охлократії, демократії. В. Липинський доходить висновку, що суспільно-політичний устрій майбутньої української держави має бути плюралістичним і виступає проти будь-яких обмежень соціальних верств і політичних напрямів у процесі державотворення. За його словами, Україна повинна мати диференційовану класову структуру, яка охоплює усі верстви, потрібні для існування зрілої нації та самостійної держави. Усі вони мають стати співучасниками творення нової еліти, яка «рекрутується» з «найкращих людей» основних класів суспільства.

Зі столицею Австрії пов'язана також проблема збереження архіву В. Липинського. Слід відзначити, що ця колекція є однією з найбільших особистих збірок, створених українцями в еміграції. У 1929–1931 рр. цей архів придбав митрополит А. Шептицький з метою передачі її після смерті В. Липинського на збереження до Національного музею у Львові. Однак, розуміючи всю складність політичної ситуації, яка створилася у 1930-х рр., А. Шептицький вирішив тимчасово залишити архів В. Липинського, як і архів ЗУНР у Відні і призначив його опікуном пароха церкви св. Варвари о. МIRONA Горникевича². Останній самовіданно працював над упорядкуванням та опрацюванням цих українських архівних збірок.

Отець М. Горникевич намагаючись врятувати українські архівні збірки від загрози знищення німецькими та радянськими спецслужбами,

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 153.

² Архів ім. Д. В. Антоновича Української Вільної Академії наук у США. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86). – Щоденник. – С. 547.

передав їх на зберігання в Австрійський державний архів як депозит митрополита А. Шептицького. Впорядкування та вивчення цих колекцій, в т. ч. архіву В. Липинського стало найбільш яскравою сторінкою співпраці між першим президентом Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії Є. Зиблікевичем і о. Теофілом Горникевичем – братом о. Мирона Горникевича, який перебрав на себе опіку над українськими архівними колекціями у Відні. Ця робота проводилась за умов цілковитої секретності і впродовж тривалого часу (фактично до розпаду Радянського Союзу) інформація про неї не розголошувалась учасниками тих подій. Відзначимо, що ця проблема лише побіжно висвітлена у статті щодо «одіссеї» архівної спадщини В. Липинського, яка належить перу Євгена Зиблікевича. У 1985 р. її опубліковано на сторінках «Harvard Ukrainian Studies»¹.

Слід згадати, що після завершення Другої світової війни радянська влада прагнула повернути у СРСР всю архівну спадщину, яка, на її думку, належала громадянам Радянського Союзу, до яких приписувала й усіх вигнанців та емігрантів з Великої і Західної України. Тому у листуванні з о. Теофілом Горникевичем, а також апостольським візитатором українців у Західній Європі архієпископом греко-католицької церкви у Римі кир Іваном Бучком Є. Зиблікевич навіть не згадував слова «архів» чи «колекція», а тим більше ім'я В. Липинського. Мова йшла про «майно», або «справу», які не конкретизувалися. Лише з листів, які передавалися безпосередньо в руки адресату, можна довідатися, про що конкретно йшла мова – а саме про копіювання архіву В. Липинського.

У листі до о. Теофіла від 28 жовтня 1961 р. Є. Зиблікевич пише, що почав планувати і обговорювати, як конкретно це зробити з його братом – о. М. Горникевичем ще у 1947–1949 рр. У Відні на той час були більшовики і справа мікрофільмування була дуже коштовною, тому план важко піддавався реалізації. «Ваш Покійний брат, який був з рамені Митрополита Андрея опікуном цього архіву Липинського стояв дуже близько до мене, – писав Є. Зиблікевич о. Т. Горникевичу. – Ми цілими днями говорили на теми зв'язані з архівом Липинського...». Тоді, власне, за словами Є. Зиблікевича, зародилася вперше думка зробити «великий збірник духовної спадщини В. Липинського»².

¹ Zyblikewycz E. The Odyssey of V. Lypyn's'kyj's Archives // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX, N. 3/4. – P. 129-133.

² Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США), III, 2-8.

У листі до архієпископа І. Бучка від 20 листопада 1961 р., обґрунтовуючи необхідність копіювання архіву, Є. Зиблікевич наголошує не лише на «пекучій потребі тих архівів для Збірника», але й на відчутті «небезпеки для архіву». Він, зокрема, пише про недавню зустріч у «Voice of America» у Вашингтоні із своїм знайомим професором F.-E. Mosely, колишнім директором бібліотеки Колумбійського університету, згодом радником американського посольства у Москві. F.-E. Mosely розповів Є. Зиблікевичу про розмову на дипломатичному прийомі у Москві з шефом департаменту культурних зв'язків із Заходом, який не приховував свої обізнаності у тому, що «американці цікавляться живо... віденськими архівами». «Не забудьте, – наголосував радянський дипломат у розмові з F.-E. Mosely, – що там є архіви, що є власністю бувших громадян Росії, і всі вони належать до нас. Не думайте, що ми ними не цікавимось, коли залишили їх поки що у Відні та інших австрійських містах». Ці слова не могли не вплинути на українських діячів, які поживали свою діяльність по копіюванню та перенесенню українських колекцій до більш безпечних сховищ. Щодо архіву В. Липинського, то існувала домовленість між братами Горникевичами, що у випадку небезпеки для колекції з боку радянських спецслужб вона буде розпакована і передана на зберігання до однієї з державних архівних чи бібліотечних установ Австрії як австрійська державна архівна збірка¹.

Оригінальний архів В. Липинського як власність Галицької митрополії був перевезений до італійської столиці, де нині зберігається в архіві Української греко-католицької церкви у Римі. Мікрофільм цього архіву, виготовлений на замовлення СЕДІ, став базою для дослідження наукової та політологічної спадщини видатного українського історика, ідеолога і організатора українського консервативного руху – В. Липинського, який останні роки свого життя мешкав на гостинній австрійській землі.

¹ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США), III, 2-8.

Осташко Татьяна. Идеологические центры украинского монархического движения в Австрии.

Аннотация: В статье раскрыт процесс формирования основ украинского монархического движения, идеологический центр которого находился в Австрии, где жил основатель этого политического направления украинской общественно-политической мысли В. Липинский.

Ключевые слова: украинский монархизм, В. Липинский, гетман П. Скоропадский.

Ostashko Tetyana. Ideological centers of Ukrainian monarchist movement in Austria.

Annotation: The article deals with the formation of Ukrainian monarchist movement, whose ideological center was located in Austria, where V. Lypynsky, founder of this school of Ukrainian political thought, resided.

Keywords: Ukrainian monarchism, V. Lypynsky, Hetman Pavlo Skoropadsky.

ДОКУМЕНТИ

Підготовка до друку, коментарі – Бетлій Олена

«Хай живе Австрія, Геть Росію». Справа про мітинг у Києві 1914 року.

Анотація: подано підбірку документів політичної поліції царської Росії про антицарські демонстрації, що пройшли у Києві напередодні Першої світової війни, а саме у лютому 1914 р., під час яких виголошувались не лише антиросійські, але й проавстрійські заклики.

Ключові слова: студент, демонстрація, дізнання, прокламація, Австрія, Росія, Київ.

«...На углу Фундуклеевской и Терещенковской улиц среди толпы демонстрантов раздался также один возглас «Долой Россию, да здравствует Австрия!», причем студент Х. за ответный возглас «Долой Шевченко!» был избит демонстрантами...»

Під час таких подій, як Євромайдан, в мені все ж прокидається історик і я не можу відігнати думки про те, а як про це писатимуть, а як це досліджуватимуть, а на які джерела будуть спиратися.

Майданні події цих днів вкотре переконають, що множинність джерел не наближає нас до істини, а часто навпаки (і нижче мій пост якраз про це). І над цим би мали зараз подумати ті, хто все ж таки дозволяє собі такі звороти, як «встановити історичну правду».

Водночас ця ситуація нагадала мені одну з моїх улюблених справ. Ця історія трапилася в Києві, в лютому 1914 року. І як на мене, вона під різними кутами зору просто розкішна (звісно, зі скороченнями і одруківками).

О демонстрации жителей г. Киева у здания Австрийского консульства 25–26 февраля 1914 года

Имею честь донести Вашему превосходительству, что мною 10 сего марта препровождено начальнику Киевского губернского жандармского управления прошение Г. А., в коем заключаются указания на то, что во время демонстраций в Киеве 25–26 февраля 1914 года *[з нагоди 100-річчя Тараса Шевченка – Авт.]* в толпе были крики «Долой Россию, да здравствует Австрия», с предложением приступить к производству формального дознания по признакам преступления, предусмотренного ст. 121 Уголовного уложения¹.

Секретно

...что при производстве подполковником Отдельного корпуса *[Окремий корпус жандармів – політична поліція Російської імперії – Авт.]* жандармом П. И. формального дознания о бывших 25 и 26 минувшего февраля в гор. Киеве демонстрациях, сопровождавшихся изменническими криками, показаниями поименованных ниже свидетелей установлено, что крики эти, действительно, имели место как 25 так и 26 февраля.

Так, по показанию свидетеля В. К., 25 февраля, около часа дня, среди группы демонстрантов, состоявшей приблизительно из 10 человек, находившихся на углу Фундуклеевской *[нині Богдана Хмельницького – Авт.]* и Пушкинской улиц, возле театра Кручининой «Миниатюр» *[зараз тут Національний театр російської драми імені Л.Українки – Авт.]*, раздался один возглас «Долой Россию. Да здравствует Австрия».

По удостоверению М. П., наблюдавшего тоже событие отдельно от К. и слышавшего также только один возглас «Долой Россию. Да здравствует Австрия», возглас этот раздался не со стороны театра Кручининой, а из толпы демонстрантов, стоявшей на противоположном углу Фундуклеевской и Пушкинской улиц, возле усадьбы коллегии Павла Галагана *[вулиця Хмельницького, 9 – Авт.]*.

¹ Стаття 121 з розділу «Про смуту», зокрема, стверджує: «Винувний в участини в публичном скопище, заведомо собравшись с целью выразить неуважение Верховной Власти или порицание установленных Основными Государственными Законами образа правления или порядка наследия Престола, или заявить сочувствие бунту или измене, или лицу, учинившему бунтовщическое или изменническое деяние, или учению, стремящемуся к насильственному разрушению существующего в государстве общественного строя, или последователю такого учения, наказывается: заключением в крепости на срок не свыше трех лет или заключением в тюрьме».

Наконец, свидетель студент П. заявил, что крики «Долой Россию, да здравствует Австрия» были не единичными, а массовыми, причем, когда он пытался в ответ крикнуть «Да здравствует Россия. Долой Австрию», то толпа демонстрантов напала на него и избила.

В тот же день свидетель Б. Щ., проходя около часа дня по Владимирской улице вблизи городского театра [*ідеється про Національну оперу – Авт.*] и попав случайно в находившуюся в этом месте толпу демонстрантов, состоявшую преимущественно из студентов-кавказцев и евреев, был очевидцем того, как в толпе отдельные лица кричали «Долой Россию. Да здравствует Австрия и свободная Украина», причем обратил внимание, что выкрикивал эти возгласы также и студент-грузин, руководивший демонстрантами.

На другой день – 26.02 – тот же свидетель Щ. был очевидцем демонстрации, происшедшей около 4 часов дня на углу Пушкинской и Фундуклеевской улиц, и между прочим заметил, что тот же студент грузин руководил и этой демонстрацией, и также кричал «Долой Россию. Да здравствует Австрия и свободная Украина».

По словам Щ., студента этого он хорошо рассмотрел и даже узнал его при случайной встрече в студенческой столовой, но фамилии его пока выяснить не мог.

Затем, совокупными показаниями свидетелей студентов Д. и В., редактора газеты «Двухглавый орел». Н. и служащего в управлении Юго-западных жел. дорог Л. установлено, что 25 февраля между 4–5 часами дня на углу Пушкинской и Фундуклеевской улиц, вблизи киоска с газетами в собравшейся здесь толпе демонстрантов также раздавались возгласы ...

По удостоверению свидетелей Д. и В., они слышали всего один или два таких возгласа, по словам же свидетеля Н., вся толпа кричала «Долой Россию, да здравствует Австрия», причем в то же время возле демонстрантов стояли и казаки [*які в останні роки імперії виконували функції «Беркута» на масових заходах – Авт.*], и наконец, по удостоверению свидетеля Л., наблюдавшего тех же демонстрантов около 4 часов дня, в толпе раздавались лишь отдельные голоса ...

Из кричавших лиц свидетель Л. заметил лишь одного студента, руководившего толпой демонстрантов, который, по словам Л., тогда же был задержан чинами полиции и, уезжая на извозчике в полицейский участок, слал толпе воздушные поцелуи.

По имеющимся в деле сведениям, в указанное Л. время был задержан на Пушкинской улице за участие в уличной демонстрации студент З.

Наконец, по показаниям студента Х. установлено, что 26 февраля, около часа дня, приблизительно на углу Фундуклеевской и Терещенковской улиц среди собравшейся там толпы демонстрантов раздался также один возглас «Долой Россию, да здравствует Австрия», причем студент Х. за ответный возглас «Долой Шевченко» тогда же был избит демонстрантами.

Очень многие из числа допрошенных на дознании свидетелей утверждают, что они видели развезжавшего по городу верхом на лошади студента восточного типа, скорее даже еврея, но однако никто из них не заметил, чтобы этот всадник вступал в какие-либо сношения с демонстрантами или руководил ими.

Точно также никто из свидетелей не видел у демонстрантов ни красного знамени, ни красных флагов.

18.03.1914

(в дополнение к 18.03) – допрошенный 20.03 подполковником Ивановым свидетель Г.А. подтвердил показание свидетеля студента П. о демонстрации, имевшей место 25.02 около 2-х часов дня, на углу Пушкинской и Фундуклеевской улиц, у усадьбы коллегии Павла Галагана, и удостоверял, что крики «Долой Россию, да здравствует Австрия» раздавались впервые в группе демонстрантов, направляющейся по Пушкинской со стороны Прорезной к усадьбе коллегии Павла Галагана... единичный, а когда демонстранты соединились у усадьбы коллегии Павла Галагана, они слились в один общий крик.

Далее, опрошенная по указанию студента Г. свидетельница, классная дама Киевско-Фундуклеевской женской гимназии М. И. показала, что 26.02 в 3 часа дня она была очевидицей того, как на углу Фундуклеевской и Пушкинской у гостиницы Гладынюка *[Хмельницького, 8 – будівля була знищена радянськими диверсантами у вересні 1941 року, зараз тут агенція «Укрінформ» – Авт.]*, собралась толпа демонстрантов около ста человек.

В это же время, по словам И., на Пушкинской улице у здания Фундуклеевской гимназии появился неизвестный ей студент с небольшой группой монархистов и крикнул «Да здравствует единая, неделимая Россия! Ура!».

В ответ на это в толпе демонстрантов раздался свист, шиканье и отдельные возгласы «Долой, долой», причем свидетельница среди этих криков явственно расслышала один возглас «Россию», а в задних рядах демонстрантов заметила два или три небольших красных флажка.

Когда же студент-монархист крикнул «За здоровье Государя Императора ура!», в толпе демонстрантов раздался неистовый крик «Долой,

долой», а затем свист и шиканье. Тогда же от толпы демонстрантов отделился какой-то студент и, схватив за руку стоявшего там конного городского, закричал «Подлец! Мерзавец! Как ты смеешь пускать их, их нужно плетью гнать».

...в дополн. к №. передопросили Г... и он же кричал перед толпой демонстрантов «Да здравствует единая и неделимая Россия! Да здравствует Государь Император». В ответ на это, по словам Г., среди демонстрантов действительно раздались крики «Долой», но он отнес эти возгласы всецело к себе, так как криков «Долой Россию» не слышал.

Красных флагов в этой толпе Г. также не видел, а лишь заметил у одного из демонстрантов палку с небольшой на ней красной ленточкой. При дальнейшем расследовании выяснилось, что, кроме И., очевидцем столкновения Г. с демонстрантами на Пушкинской улице был рассыльный И. Г., который также слышал в толпе демонстрантов крики «Долой Россию».

Возгласы эти, по удостоверению Г., выкрикивали пять или шесть человек, находившихся в передних рядах демонстрантов. Однако, кто именно кричал и кто участвовал в этом скопище, никто из свидетелей указать не мог.

Засим, по указанию студента Г., был допрошен приславший на его имя заявление студент А. П., который удостоверил, что, проходя 25.02 около 12 часов дня по Пушкинской улице, он увидел у здания Австрийского консульства группу студентов и курсисток человек в 50.

Во главе группы стоял неизвестный П. студент и читал какую-то прокламацию. Когда П. приблизился к этой толпе, студент уже закончил чтение прокламации и крикнул «Да здравствует самостийна Украина! Долой Россию!»

Возглас этот тотчас был подхвачен толпой, но в это же время на улице появился отряд казаков и толпа рассеялась.

Участники этого выступления пока не обнаружены, так как П. никого из толпы не заметил. Еще до допроса П. были опрошены швейцар дома [на Пушкінській – Авт.], в котором помещается Австрийское консульство, Д., околоточный надзиратель [полицейська посада, аналог нинішнього дільничного міліціонера – Авт.] Ч. и владелец расположенной напротив здания консульства бакалейной лавки Л.

Хотя последние удостоверили, что ни 25, ни 26 февраля у здания консульства никаких манифестаций не было, но тем не менее заявление студента П. находили себе некоторое подтверждение в показаниях дворника дома, в котором помещается Фундуклеевская женская гимназия

[Хмельницького, 6 – Авт.], В. и владелицы находящегося на углу Фундуклеевской и Пушкинской улице киоска с прохладительными напитками Д.

Свидетель В. видел, как около 12 часов дня 25 февраля по Пушкинской улице от Австрийского консульства шла толпа демонстрантов человек около 100, а до того, находясь во дворе, слышал какой-то шум на улице.

Свидетельница же Д. наблюдала из киоска, как приблизительно в то же время вблизи Австрийского кон-ва стояла толпа и что-то пела, но что именно свидетельница за дальностью расстояния не расслышала.

Кроме того, опрошенный вторично свидетель А. показал, что он, справившись после первоначального допроса со своими заметками, вспомнил, что также был свидетелем того, как 25.02 в проходившей по Биби-ковскому бульвару [бульвар Шевченка – Авт.], у здания первой мужской гимназии [нині Жовтий корпус КНУ – Авт.], группе демонстрантов человек в 25 раздавались отдельные возгласы «Долой Россию! Да здравствует Австрия!».

По удостоверению того же А., он также видел, как разъезжавший 25 февраля по городу верхом на лошади неизвестный ему студент остановился у толпы демонстрантов, собравшейся на Крещатике, у магазина Бульона [нині тут будівля ЦУМу – Авт.], и о чем-то с ними разговаривал.

Однако, это обстоятельство удостоверено только лишь одним А., так как никто из сорока опрошенных на дознании свидетелей не видел, что студент этот вступал в какие-либо сношения с демонстрантами, хотя многие из них встречали его как 25, так и 26 февраля на улицах г. Киева.

31.03.1914

Секретно

Арестантское

К. в.

...студент Киевского коммерческого ин-та П. З., согласно состоявшемуся 24 апреля постановлению, привлечен к формальному дознанию в качестве обвиняемого в том, что 25.02.1914 в городе Киеве с целью выражения сочувствия измене, собрал на углу Фундуклеевской и Пушкинской улиц скопище из студентов и других лиц и, находясь во главе этого скопища вместе с другими, дознанием необнаруженными лицами, кричал: «Долой Россию, да здравствует Австрия», т. е. в преступлении, предусмотренном 2 ч. 121 ст. Угол. улож.

Допрошенный в качестве обвиняемого П. З. не признал себя виновным, объяснив, что хотя он в указанное время и находился в толпе демонстрантов, собравшихся на углу Пушкинской и Фундуклеевской, но из-

меннических возгласов не произносил, а до того времени никого идти на Пушкинскую улицу не приглашал.

Мерой пресечения З. способов уклоняться от расследования и суда избрано поручительство в сумме 3000 рублей, а до представления такого содержания под стражей.

Предстоит установление личности З., после чего дознание в текущем месяце будет заключено.

25.04.1914

Секретно

К. в.

...по распоряжению полиции на улице дворники домов, расположенных вблизи названного консульства. Однако никто из них очевидцем описанной П. манифестации не был.

...были допрошены студенты А. К. и Ф. З., которые, как любители верховой езды, могли знать это лицо или даже сами ездить в указанное время. Однако, за всеми принятыми мерами, личность этого всадника выяснить не представилось возможным...

17.05.1914

З., хоть и кричал, но по делу совершенно не доказано, чтобы З. устроил это скопище или руководил им, а равно нельзя признать установленным, чтобы означенное скопище собралось с преступной целью, указанной в статье 121 Угол. Улож.

№387,

28.06.1914

...что дознание о противоправительственной демонстрации, имевшей место 25–26 февраля сего года в г. Киеве в связи с *Шевченковским юбилеем*, прекращено определением Киевского губернского совещания от 11.10.

18.10.1914

Бетлий Елена. «Да здравствует Австрия, Россия уходи». Дело о митинге в Киеве 1914 года.

Аннотация: представлены документы политической полиции царской России об антицарских демонстрациях, прошедших в Киеве в канун Первой мировой войны (а именно, в феврале 1914 г.), во время которых произносились не только антироссийские, но и проавстрийские призывы.

Ключевые слова: студент, демонстрация, дознание, прокламация, Австрия, Россия, Киев.

Betliy Olena. «Long live Austria, Russia go home». A case of mass rally in Kyiv in 1914.

Annotation: Based on the documents from Russian political police archives, the article researches the case of anti-Tsar demonstrations in Kyiv on the eve of the First World war (February of 1914), set under slogans which were not only anti-Russian, but also pro-Austrian.

Keywords: student, demonstration, inquest, leaflet, Austria, Russia, Kyiv.

*Підготовка до друку, переклад українською мовою –
Жалоба Ігор та Шпаковськи Любов*

**Ситуація на Півдні Росії з особливою увагою
на становище військовополонених.
Донесення уповноваженого Міжнародного комітету
Червоного Хреста д-ра Баціл'єрі (1921 р.)¹**

No. 46/P.
Zustände in Südrussland
mit besonderer Berücksich-
tigung der Lage der Kriegs-
gefangenen.

Bukarest, am 5. März 1921.

1. Beilage.

An das
Bundesministerium für Äusseres!
(politische Sektion)

Herr Dr. Bacilieri, Delegierter des internationalen Roten Kreuzes, derzeit der hiesigen Schweizer Gesandtschaft zugeteilt, welcher sich seit langer Zeit mit der Repatriierung der aus Russland zurückkehrenden Gefangenen befasst, hat mir eine Zusammenstellung der von ihm gesammelten Daten zur Verfügung gestellt, welche ich mir in der Anlage abschriftlich zu übermitteln erlaube.

¹ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, No. 46/P. Zustände in Südrussland mit besonderer Berücksichtigung der Lage der Kriegsgefangenen. 1. Beilage. Bukarest, am 5. März 1921.

Der Geschäftsträger:

LÉGATION DE SUISSE
EN
ROUMANIE

Ich habe die Ehre, den zuständigen Instanzen, die sich evntl. über russische Zustände, die besonders in Südrussland herrschen interessieren, folgendes zu berichten:

Ich muss im Voraus bemerken, dass ich die Mitteilungen die folgen von Kriegsgefangen die den Dnjester überschritten haben, erhalten habe.

Es ist wohl bekannt, dass die Sovjetregierung den Bauern aus Südrussland gegenüber eine freundliche Haltung eingenommen hat und dies besonders in der Zeit, wo die roten Truppen gegen die Armee von Dnikin, die ukrainische nationalistische Armee (Petliura Pavlenko) und die Wrangelsche Armee zu kämpfen hatten. Auf diese Art und Weise glaubte die Sovjetregierung die Bauern für sich gut zu stimmen und von ihnen das nötige Getreide zur Verproviantierung der roten Armee zu erhalten.

Das Erste, das die Moskauer Regierung um die Bauern für sich gut zu stimmen tat, war die Enteignung der Grossgrundbesitzer und so entstand ein sogenannter Mittelbauernstand, welcher der Moskauer Regierung gegenüber gleichgültig dastand, da Moskau von ihnen gar nichts verlangte. Im Sommer 1920 wurde auch gegen diesen Mittelbauernstand vorgegangen um denselben mit den noch besitzlosen Bauern die aus anderen Teilen Russlands herübergekommen waren gleichzustellen. Man ist zu dieser Zeit ziemlich scharf vorgegangen und hat versucht die im Besitze der Bauern sich noch befindenden Waffen denselben abzunehmen. Um diese Massnahmen gründlich durchführen zu können, wurde bekanntgegeben, dass alle diejenigen, bei denen noch Waffen vorgefunden werden, standrechtlich erschossen würden, was auch geschehen ist.

Ausser dem Grundbesitz wurde auch das bewegliche Gut der Bauern geteilt. Laut einer Verordnung erhielt jede Bauernfamilie von 5 Personen 2 Pferde und 1 Kuh. An Getreide wurde derselben 10 Pud Weizen, 20 Pud Gerste und Hafer pro Kopf und Jahr zugesprochen.

Im Herbst 1920 wurde den Bauern 1 Pferd abgenommen, sodass dieselben sich jetzt nur mit einem Pferd begnügen sollen.

Nach dem Schema der Sowjetregierung muss die Teilung des Bodens im Winter 1920/21 fertig vollzogen sein und erhält jeder Bauer pro Familienkopf 3 ½ Desstine d.h. ungefähr etwas mehr als 4000 Quadratmeter. Da die Bauern gesehen haben, dass die Frucht ihrer Arbeit nicht zu ihrem Wohle beitrug, sondern nichts anderes als ein Objekt von Requisitionen darstellte welches nicht bezahlt wurde, haben sich dieselben entschlossen, nur so viel Boden zu bearbeiten, als sie zu ihrem eigenen Unterhalte nötig haben. Dieser Entschluss musste auch gefasst werden, da die Tiere zur Bearbeitung des Bodens fehlten.

Es ist leicht vorauszusehen, dass unter solchen Verhältnissen eine Hungersnot nicht auf sich warten lässt. Die Bauernaufstände, die seit Jahren in der Ukraine und in Südrussland ausgebrochen sind, werden nicht auf nationalistische Gründe zurückgeführt, sondern auf Reaktionen der Bauern gegen die ständigen Requisitionen, die bei ihnen von den verschiedenen Armeen vorgenommen wurden.

Ueberall in Russland trifft man Kriegsgefangene an. Die meisten sind unter den Bauern verteilt und leben unter denselben. Dies sind die glücklichsten, da sie nicht unter materiellen Sorgen zu leiden haben.

In den sogenannten offiziellen Lagern sind die wenigsten vorzufinden, da eine strenge Wache über dieselben im allgemeinen nicht besteht. Sobald eine Meldung oder auch nur ein Gerücht vorhanden war, dass in irgend einem Lager Kleidungsstücke, Schuhe usw. gefasst werden, wurde von den Kriegsgefangenen geglaubt, dass ein Heimtransport in Aussicht sei. Daher strömten in früheren Zeiten die verstreuten und versprengten Kriegsgefangenen der betreffenden Regionen zu diesem Lager. Als dieselben in einem Lager versammelt waren, wurden sie zum Heimtransport ausgewählt. Die Invaliden werden über Moskau nach den baltischen Häfen dirigiert, die gesunden Kriegsgefangenen werden zum Teil in die rote Armee eingereiht und auch zu corvée-Arbeiten in Wäldern, Fabriken usw. verwendet.

Die massgebende Stelle zur Erteilung der Erlaubnis einer Repatriierung von Kriegsgefangenen war nicht die Sowjetregierung in Moskau sondern die nationalen Räte der betreffenden Nationen. Die deutschösterreichischen Kriegsgefangenen beklagen sich stark über das Verhalten ihres Nationalrates in Moskau, da derselbe eine besondere Härte gegen sie bezeugte. Soweit bekannt scheint, dass ein Dr. Müller, früher in Wien, Ausstellungsstrasse an-sässig, an der Spitze des deutschösterreichischen Nationalrates stand.

Um die russischen Kriegsgefangenenfragen richtig lösen zu können, sollte man die Erlaubnis der Sowjetregierung einholen, um eine Kommission

nach Russland zu senden. Die Hauptsache dabei ist, dass in dieser Kommission die Mitglieder tätig sind, die ex-Kriegsgefangene in Russland gewesen sind und die dortigen Verhältnisse genau kennen.

Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Befreiung der Kriegsgefangenen und ausländischen Zivilpersonen leichter zu erzwingen wäre, wenn die interessierten Staaten Manufakturwaren und Maschinen aller Art zur Verfügung der Sowjetregierung stellen würden.

Infolge der schlimmen Erfahrungen der Kriegsgefangenen in dem Jahre 1920, trauen sich dieselben nicht mehr bei den Repatriierungszentren zu melden, aus Furcht von dort ganz einfach in die Arbeitskolonie gesandt zu werden, anstatt in die Heimat zu gelangen.

Diese Tricks wurden mehrere Male wiederholt worden, sodass die Kriegsgefangene jetzt sehr misstrauisch geworden sind.

Im Herbst 1920 bestanden nach Aussagen von Kriegsgefangenen und Flüchtlingen noch verschiedene Kriegsgefangenenlager und zwar in Kiew, Charkow, Nikolajef, Odessa, Radelsnaja, Tiraspol, Moskau als Kriegsgefangenenzentrale, Pensa, Krasnojarsk, Saratow, Samara, Ufa, Ecaterinenburg, Tarschkend, Astrachan, Archangelsk, Omsk, Tomsk, Iurkuzk, Crassin, Yarsk, Stredenz, Barnaul, Peter Bablowsk.

In dem Lager der Strasse Dictarnaya aus Odessa befanden sich am 15. Dezember 324 Kriegsgefangene darunter 6 Reichsdeutsche, 74 Deutschösterreicher und der Rest waren Checho-Slovaken und Jugoslaven.

Laut der Aussage des Herrn Adolf Herzberg aus Wien befanden sich im Herbst 1920 im Lager Kojuchilski in Moskau über 2000 Kriegsgefangene wovon 150 Deutschösterreicher, 500 Polen und Jugoslaven und die übrigen ungarische Staatsangehörige waren; Reichsdeutsche befanden sich nicht darunter.

Was speziell die Lager der Kriegsgefangenen in Odessa anbetrifft, muss in Erinnerung gebracht werden, dass bis im Monat März 1920 in Odessa ein Kollegium tätig war, das die Kriegsgefangenen mit Tat und Rat unterstützt hat.

Dasselbe bestand aus:

- 1) Herrn Heinrich Huppe, Schwedischer Konsul in Odessa
- 2) „ Wilhelm Becker, deutscher Staatsangehöriger
- 3) „ Heinrich Jakob, „ „ „ aus Leipzig.
- 4) « Carol Zip, österr. Staatsangehöriger.

Dieses Kollegium tagte im Gebäude der kgl. Schwedischen Konsulats in der Langeronowskaia Nr. 3.

Dasselbe war ermächtigt, den Kriegsgefangenen eine Bescheinigung auszustellen, welche von den Sowjetbehörden anerkannt war und mit dieser versehen, konnten die Kriegsgefangenen ohne von den Sowjetbehörden daran verhindert zu werden, nach der Grenze reisen, um von dort nach Hause zu kommen.

Im März 1920 hat die Sowjetregierung dem Kollegium verboten weiter zu amtieren und wurden keine Bescheinigungen desselben anerkannt, die nach diesem Zeitpunkte ausgestellt worden waren.

Dieses Verbot fällt in dieselbe Zeit, als die Moskauer Regierung die Kriegsgefangenen in die rote Armee einreichte, die sie gegen Polen organisierte.

Trotz dieses Verbotes stellte oben erwähntes Kollegium bis zum Monate Oktober solche Bescheinigungen aus die mit einem Datum noch vor dem Verbote versehen waren. Solche Bescheinigungen wurden nicht nur an Kriegsgefangene abgegeben, sondern, wenn meine Informationen richtig sind, an solche Zivilinternierte und Russen die das Land verlassen wollten.

Letztere wurden als Oesterreicher eingetragen; als Reichsdeutsche nur sehr wenige.

Im Frühjahr 1920 verbot die Sowjetregierung in Moskau den Kriegsgefangenen das Land zu verlassen und so bildete sich in Odessa im Laufe des Sommers eine Organisation um dieselben heimlich über die Grenze zu bringen. Dieses besorgten einige findige Juden die dadurch grosse Summen verdient haben. Die Leute wurden auf geheimen Wegen durch Vermittler von Odessa in die Nähe der Grenze gebracht, dort wurden sie von Zivilpersonen übernommen die sie bis zum Dnjester brachten und in der Nacht nach Bessarabien einschmuggelten. Um mit den rumänischen Behörden fertig zu werden, war dann Sache der Leute selbst. Die Vermittler in Odessa übernahmen es bloss, die Leute über die Grenze zu bringen.

Die Israeliten die sich über die Grenze flüchten konnten, waren im allgemeinen reichlich mit Geldmitteln versehen, dagegen verfügten die eigentlichen Russen über wenige Geldmittel aber umso mehr über viele Schmucksachen.

Die Tätigkeit des Kollegiums zur Hilfe der Kriegsgefangenen in Odessa hat ein trauriges Ende gefunden.

Am 20. August 1920 stellte sich bei mir eine Frau Franziska Schneeberg, als rote Krankschwester angekleidet, in Begleitung ihres Ehemannes Wratelau Schneeberg mit einem Checho-Slovakischen Pass versehen, bei mir vor. Schwester Schneeberg gab sich als Wienerin aus und war mit einem Empfehlungsschreiben des Dänischen Roten Kreuzes vom 3. August 1920

und vom Delegierten des Internationalen Roten Kreuzes Nr. 2343 in Budapest versehen. Dieselbe reiste noch in Begleitung eines anderen Herren, der angeblich als Bedienter mithelfen sollte. Ihr Ziel war Südrussland um dort Kriegsgefangene zu sammeln und über die Grenze zu bringen.

Da gerade zu dieser Zeit die rumänischen Militärbehörden niemanden von Bessarabien nach Russland durchgelassen haben, und in Anbetracht der humanitären Mission die sich die obengenannten Personen zum Ziel gemacht hatten, intervenierte ich direkt beim Generalstab und erreichte auch, dass dieselben von Bender nach Tiraspol hinübergelassen wurden.

Ihr Ziel war Odessa um die dortigen Kriegsgefangenen nach Rumänien zu bringen, gestützt auf die Transit-Erlaubnis die die Schweizerische Gesandtschaft von der rumänischen Regierung für dieselben erwirkt hatte.

Als Frau Schneeberg in Odessa anlangte, organisierte sie mit Hilfe des obenerwähnten Kollegiums, welches noch immer bei der Schwedischen Gesandtschaft tätig war, auf diskrete Weise einen Transport. Zu demselben waren 245 Mann, wovon 72 Deutschösterreicher, 6 Reichsdeutsche und die anderen Jugoslawen und Checho-Slovaken vorgesehen. Ungarn waren nicht darunter weil dieselben von der Sowjetregierung nicht freigelassen wurden. Am 15. Oktober sollte Frau Schneeberg mit diesem Transporte abfahren. Statt der 245 Kriegsgefangenen, brachte Schwester Schneeberg 27 in den Eisenbahnwagen, von denen kaum die Hälfte aus Kriegsgefangenen bestand. Als die Kriegsgefangenen gesehen hatten, dass Frau Schneeberg statt Gefangene, Zivilpersonen mitnehmen wollte, strömten sie zum Bahnhof und verhinderten die Abreise. Natürlich wurden die Polizeiorgane dadurch auf den Transport aufmerksam gemacht und verhafteten sämtliche 27 Personen mit Frau Schneeberg an der Spitze.

Die Zivilpersonen wurden vor die aussergewöhnliche Justizkommission geführt. Diejenigen, welche mit viel Geld versehen waren, wurden zur Todesstrafe verurteilt, die auch vollzogen worden ist.

Die oben erwähnten Mitglieder des Kollegiums welches im Gebäude des Schwedischen Konsulats tagte, wurden verhaftet, da bei dieser Gelegenheit des Sowjetbehörden der Beweis erbracht wurde, dass trotz dem Verbot Bescheinigungen ausgestellt worden sind und zwar nicht nur an Kriegsgefangene, sondern auch an Russen die sich als Kriegsgefangene ausschmuggeln wollten.

Ein gewisser Heinrich Potter, amerikanischer Untertan, der sein Haus in Gogol 14 hatte, wurde ebenfalls verhaftet und zwar weil Schwester Schneeberg bei ihm untergebracht gewesen war und wurde von Kriegsgericht zu Tode verurteilt.

Laut Aussagen von Kriegsgefangenen wurden bei dieser Gelegenheit an fremden Staatsangehörigen folgende Personen erschossen:

1) Schwester Schneeberg

2) Josef Pelzer aus Wien, weil er unter den 27 Personen im Eisenbahnwagen verhaftet wurde u. ziemlich reichlich mit Geld versehen war.

3) Heinrich Potter (Personalien desselben sind: Statur: klein, ziemlich rundes Gesicht, glatt rasiert, goldene Zahnproteze).

Herr Huppe, Herr Schneeberg und dessen Diener befanden sich am 12. Dezember 1920 noch in Haft.

Was die Lage in Odessa anbelangt, konnte ich von auf der Durchreise sich hier aufhaltenden Kriegsgefangenen, folgendes erfahren:

Das Leben ist kommunisiert. Es gibt Volksküchen und Volksunterkünfte: in den besseren Häusern haben die Soldaten Wohnung genommen.

Die Ordnungstruppe aus Odessa besteht aus ungefähr einer Division, die Kompagnien haben eine Stärke von ungefähr 100 Mann. Seit dem Zusammenbruch der Wrangelschen Armee sind die Soldaten ziemlich gut angekleidet. Zerfetzte Uniformen und mangelhafte Schuhe sind bei den Soldaten nicht mehr zu sehen. Seit dem Zusammenbruch ist auch in der Ernährungsfrage eine Besserung eingetreten und dies, Dank der gemachten Beute die der Wrangelschen Armee gehörte.

Das Leben in Odessa konzentriert sich im Bazar wo die Juden einen mehr oder weniger gestatteten Handel mit Nahrungsmitteln, Kleidern und Möbel treiben.

Der Wert des Rubels ist stark gesunken. Ein Dollar ist 5-6000 Rubel, 1 deutsche Mark 130-140 Rubel, 1 englischer Pfund 25-30000 Rubel, 1 zehn Rubel Goldstück ist 40-50 000 Rubel wert.

Dazu muss bemerkt werden, dass seitens der Sowjetregierung ein Erlass herausgegeben wurde nach dem jeder der Gold, Geld und goldene Wertsachen besass verpflichtet war alles an den Volkskommissar abzuliefern. Ueber diejenigen, die dieser Verpflichtung nicht nachgekommen sind, wurde die Todesstrafe verhängt, die auch vollzogen worden ist.

Auch die Schulen und Theater sind nationalisiert. Die roten Truppen haben freien Zutritt in dieselben und sind die Schauspieler gezwungen um 3000 Rubel Gage pro Tag zu spielen. Dieser Betrag reicht kaum für ein Mittagessen aus.

Man hat die Empfindung, dass die Truppen besser organisiert und diszipliniert sind als früher. Die Soldaten grüssen ihre Vorgesetzten wenn sie mit denselben dienstlich zu tun haben, vorschriftsmässig.

Ueber die militärischen Ereignisse die sich in den Monaten November-Dezember 1920 abgespielt haben, konnte man folgendes in Erfahrung bringen:

Die roten Truppen welche nach dem Zusammenbruch der Wrangelschen Armee frei geworden sind, wurden angeblich in die Region östlich vom Dnjester und die Gegend der Galizischen Grenze disloziert.

Südlich von Tiraspol und nördlich desselben, bis ungefähr in die Nähe von Rabnitza wurden in den Monaten Oktober und November Schützengräben gebaut welche von den dortigen Bauern unter Aufsicht von roten Offizieren ausgeführt wurden. Dieselben sind nicht tiefer als 1,20 Meter. Solche Schützengräben wurden in einer Tiefe von 2 – 3 Kilometer gegraben. In einer solchen Tiefe sind 4 – 5 Reihen vorhanden: auch Drahtverhaue fehlen nicht. Dieselben sind nicht sehr ausgiebig, da es an Drahtmaterial fehlt. Nur unmittelbar südlich Tarnopol und bei Ovidiopel hat man zwei Artilleriestützpunkte ausgearbeitet die mit schwerer Artillerie besetzt werden können. Es handelt sich hier bloss um eine reine defensive feldfortifikatorische Arbeit. Während dieser Zeit wurden in dem Munitionslager von Odessa Munitionen aller Art aufgestapelt. Dreissig Munitionslager waren zu dieser Zeit ganz gefüllt. In Perisip (Vorstadt von Odessa) befinden sich 7 solche Lager.

Die eigentlichen Kampftruppen sind besser ausgebildet als diejenigen, die den Städten zur Besatzung dienen, sind zuverlässiger und werden von früheren russischen Offizieren geführt.

In dem letzten Monat wurde nochmals Stimmung unter den Kriegsgefangenen gemacht, um dieselben zu beeinflussen sich von den roten Truppen anwerben zu lassen. Auch viele Arbeiter suchten ihre Existenzmöglichkeit im Dienste der roten Armee.

General Budeni mit seinen 4 Kavalleriedivisionen ist auch versammelt, und zwar auf der linken Seite des Dnjesters auf der Höhe von Kamienka. Daher entstand der Gerücht, dass derselbe einen Reid gegen Bessarabien ausführen wollte um sich die Unzufriedenheit, die in der neuen rumänischen Provinz herrscht, zu Nutze zu ziehen.

Meiner persönlichen Ansicht nach, werden die roten Truppen vor der Hand keinen Angriff auf rumänischen Boden ausführen.

Die Propaganda nach dem Ausland wird immer noch eifrig betrieben.

Zu diesem Zwecke werden nach dem Auslande nur solche Leute gesandt, welche die fremden Sprachen in vollkommenster Weise beherrschen. In den meisten Fällen werden dazu Israeliten ausgesucht die eine halbe akademische Bildung genossen haben und so erklärt sich die haltbekannte

Татсаче, dass еs мейстєns Јудєns сїnd дїє їм Аусландє фїр дїє Совјєтрегїє-
rung Propaganda machen.

Дїє Абфahrt von Russland nach dem Auslande geschieht auf verschiedene Weise: einige verlassen das Land als grosse Herren oder unter dem Deckmantel einer offiziellen Mission im Auslande, einige als einfache Arbeiter, oder auch als Künstler. Es ist auch nicht selten der Fall, dass sich Propagandisten zwischen den Kriegsgefangenen die repatriiert werden einschmuggeln.

Diese Apostel des neuen Evangeliums für Moskau melden sich dann bei den kommunistischen Organisationen des betreffenden Staates wo sie die nötigen Geldmittel vorfinden. Instruktionen welche solche Propagandisten und Kuriere von Moskau mitnehmen sind auf Leintuch aufgezeichnet und in den Kleidern eingenäht.

№ 46/P.

Бухарєст, 5 берєзня 1921.

Сїтуація на Пївдні Росїї
з особлївою увагою на
становїще вїйськово-
полонєних

1 додаток.

До
фєдєрального мїнїстерства закордонних справ
(полїтична секція)

Пан д-р Бацїльєрі, уповноважений Мїжнародного комїтету Червоного Хрєста, нїнї прикрїплєний до мїсцевого Швейцарського Посольства, який вжє тривалий час опїкуєтьсѣ репатріацією полонєних, які повертаютьсѣ з Росїї, надав у моє розпорядження зведення зібраних ним даних, якє я дозволяю собї перєслати у додатку копїєю.

Повїрений у справах:

ШВЕЙЦАРСЬКА МІСІЯ
У РУМУНІЇ

Я маю честь відповідним інстанціям, які, ймовірно, цікавляться ситуацією в Росії, особливо на Півдні Росії, повідомити таке:

Я мушу наперед завважити, що нижче викладені відомості отримані мною від військовополонених, які перейшли Дністер.

Добре відомо, що радянський уряд зайняв щодо селян Південної Росії дружню позицію і це саме в той час, коли червоні війська мали воювати проти армії Денікіна, української націоналістичної армії (Петлюра, Павленко) і врангелівської армії. У такий спосіб радянський уряд сподівався виграти для себе селян і отримати від них необхідне зерно для забезпечення червоної армії.

Перше, що зробив московський уряд, щоб схилити до себе селян, було вилучення землі у великих землевласників. Завдяки цьому постали так звані селяни-середняки, які були байдужими до московського уряду, оскільки Москва від них нічого не вимагала. Улітку 1920 р. взялися і за селян-середняків з тим, щоб їх урівняти з безземельними селянами, прибулими з інших частин Росії. У цей час повелися доволі різко і спробували відібрати зброю, яка все ще знаходилася на руках селян. Для того, щоб цей захід змогти ґрунтовно провести, було оголошено, що всі ті, у кого буде знайдено зброю, за законами військового часу, будуть розстріляні, що і відбулося.

Окрім землі, між селянами було поділено і рухоме майно. Згідно з розпорядженням, кожна селянська сім'я з 5 осіб отримала 2 коней і 1 корову. Зерном їм обіцяли 10 пудів пшениці, 20 пудів ячменю і жита на людину в рік.

Восени 1920 р. у селян відібрали одного коня, так що нині вони повинні обходитися одним конем.

За схемою радянського уряду, поділ землі повинен повністю завершитися узимку 1920/21 рр., за яким кожен селянин отримує на одного члена сім'ї 3 $\frac{1}{2}$ десятини, тобто приблизно дещо більше, ніж 4000 кв. м. Оскільки селяни побачили, що плоди їхньої роботи не сприяли їхньому благополуччю, а становили собою ніщо інше як об'єкт реквізиції, то вони вирішили обробляти лише ту землю, яка необхідна їм для власного існування. Це рішення повинно бути також зрозумілим, оскільки тяглова сила для обробки землі була відсутня.

Легко передбачити, що за таких обставин голод не змусить на себе довго очікувати. Селянські повстання, які вже багато років відбуваються в Україні і на Півдні Росії, зводяться не до націоналістичних причин, а до реакції селян на постійні реквізиції, що проводилися у них різними арміями.

Повсюди в Росії зустрічаються військовополонені. Більшість розподілена між селянами і живуть з ними. Вони є найщасливішими, оскільки не страждають від матеріальних нестач.

У так званих офіційних таборах можна мало кого віднайти, оскільки власне якась сувора охорона там відсутня. Як тільки надходило якесь повідомлення чи лише якась чутка, що у якомусь таборі збираються предмети обмундирування, взуття тощо військовополонені вірили, що передбачається відправка додому. Тому до того розкидані і розсіяні військовополонені відповідних регіонів вирушали до цього табору. Коли вони збиралися у цьому таборі, їх відбирали для транспортування додому. Інваліди спрямовуються через Москву до балтійських портів, здорові військовополонені почасти зараховуються в ряди червоної армії, а також використовуються для примусових робіт у лісах, на фабриках тощо.

Керівною інстанцією для видачі дозволу військовополоненим на репатріацію був не радянський уряд у Москві, а національні ради відповідних націй. Німецько-австрійські військовополонені дуже нарікають на поведінку їхньої національної ради у Москві, оскільки вона щодо них проявляла особливу жорсткість. Наскільки є відомим, то німецько-австрійську національну раду очолював якийсь д-р Мюллер, який раніше проживав у Відні, на вул. Аусштеллунгсштрассе.

З тим, щоб змогти належним чином вирішити питання російських військовополонених, слід було отримати дозвіл радянського уряду на відправку до Росії комісії. Головним при цьому є те, що членами цієї комісії задіяні колишні військовополонені у Росії, які добре знають місцеві умови.

Можна припустити, що звільнення військовополонених й іноземних цивільних осіб можна було би легше досягти, якби зацікавлені держави поставляли б радянському урядові мануфактурні товари і всілякі машини.

Внаслідок гіркого досвіду 1920 р. військовополонені більше не наважуються мельдуватися у репатріаційних центрах, через страх запросто бути відправленими звідти у робітничу колонію замість того, щоб потрапити на Батьківщину.

Ці трюки повторювалися неодноразово, так що військовополонені стали нині дуже недовірливими.

За свідченнями військовополонених і біженців, восени 1920 р. існували ще різноманітні табори військовополонених, а саме: у Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі, Радельсная, Тирасполі, Москві як центральному відомству військовополонених, Пензі, Красноярську, Саратові, Самарі,

Уфі, Єкатеринінбурзі, Ташкенті, Астрахані, Архангельську, Омську, Томську, Іркутську, Грассіну, Ярську, Стреденці, Барнаулі, Петропавлівську.

У таборі на вул. Дігтярній в Одесі знаходилося 15 грудня 324 військовополонених, серед них 6 німців, 74 німецьких австрійців і решта були чехословаками і югословами.

За свідченнями п. Адольфа Герцберґа з Відня восени 1920 р. у таборі Коюхільський в Москві знаходилося понад 2000 військовополонених, з яких 150 німецьких австрійців, 500 поляків і югославів, а інші були угорськими громадянами; німців там не було.

Що стосується власне табору військовополонених в Одесі, то слід згадати, що до березня 1920 р. в Одесі діяв колегіум, який і словом і ділом підтримував військовополонених.

Він складався з:

- 1) Пана Гайнріха Гуппе, шведського консула в Одесі;
- 2) „ Вільгельма Бекера, німецького громадянина;
- 3) „ Гайнріха Якоба, „ „ з Лейпцига;
- 4) „ Кароля Ціпа, австрійського громадянина.

Цей колегіум засідав у будівлі королівського Шведського консульства на Ланжеронівській № 3.

Він був уповноважений видавати військовополоненим певне посвідчення, яке визнавалося радянськими установами. З ним військовополонені без перешкод з боку радянських установ могли їхати до кордону для повернення додому.

У березні 1920 р. радянський уряд заборонив колегіуму працювати надалі і жодне з його посвідчень які були видавані після цієї дати, не визнавалися.

Ця заборона припадає на той час, коли московський уряд записував військовополонених у червону армію, яку він організовував проти Польщі.

Незважаючи на цю заборону, вище згаданий колегіум до жовтня місяця видавав такі посвідчення, які були забезпечені датою до заборони. Такі посвідчення видавалися не лише військовополоненим, але, якщо моя інформація є достовірною, й тим цивільним інтернованим та росіянам, які хотіли залишити країну.

Останні вписувалися як австрійці; як німці – лише поодинокі.

Весною 1920 р. радянський уряд у Москві заборонив військовополоненим залишати країну і через це протягом літа в Одесі постала ор-

ганізація для їх таємного переправляння через кордон. Цим займалися деякі спритні євреї, які цим заробили великі суми. Посередники з Одеси доставляли людей таємними шляхами до кордону, там їх перебирали на себе цивільні особи, які доводили їх до Дністра і вночі таємно переправляли в Бессарабію. Порозуміння з румунськими установами було потім справою самих людей. Посередники з Одеси перебирали на себе лише проведення людей через кордон.

Іудеї, які змогли втекти через кордон, у цілому були більш ніж достатньо забезпечені грошима. Навпаки, власне росіяни володіли незначними коштами, зате більше багатьма прикрасами.

Діяльність колегіуму для допомоги військовополоненим в Одесі мала сумний кінець.

20 серпня 1920 р. мені представилася пані Франціска Шнеєберг, одягнена як червона медсестра, у супроводі свого чоловіка Врателау Шнеєберґа, які мали чехословацький паспорт. Сестра Шнеєберг представила себе віденкою і мала при собі рекомендаційний лист Данського Червоного Хреста від 3 серпня 1920 р. і уповноваженого Міжнародного комітету Червоного Хреста № 2343 в Будапешті. Вона подорожувала у супроводі ще одного пана, який імовірно повинен був допомагати як слуга. Їх метою була Південна Росія для того, щоб зібрати там військовополонених і переправити через кордон.

Оскільки саме у цей час румунські військові установи нікого не пропускали з Бессарабії до Росії, і, зважаючи на гуманітарну місію, яку ставили собі за мету вище названі особи, я звернувся безпосередньо до Генерального Штабу і добився того, що вони були випущені з Бендер до Тирасполя.

Їхньою метою була Одеса, звідки вони мали доправити тамтешніх військовополонених до Румунії, спираючись на транзитний дозвіл, отриманий для них Швейцарським посольством від румунського уряду.

Коли пані Шнеєберг прибула в Одесу, вона з допомогою вище згаданого колегіуму, який ще й надалі діяв при Шведському посольстві організувала у секретний спосіб транспорт. Для нього були передбачені 245 осіб, з яких 72 німецьких австрійців, 6 німців, а інші югослави і чехословаки. Угорців серед них не було, оскільки їх радянський уряд не відпустив. 15 жовтня повинна була пані Шнеєберг з цим транспортом відбувати. Замість 245 військовополонених сестра Шнеєберг розмістила у залізничних вагонах 27, з яких військовополонені складали навряд чи половину. Коли військовополонені побачили, що пані Шнеєберг замість полонених

хотіла взяти цивільних осіб ринули вони до залізничного вокзалу і перешкодили від'їзду. Природно, що цим до транспорту була привернена увага поліцейських органів і було заарештовано всіх 27 осіб на чолі з пані Шнееберг.

Цивільні особи були приведені у Надзвичайну Комісію. Ті з них, які мали гроші, були засуджені до страти, що і відбулося.

Вище згадані члени колегіуму, який засідав у приміщенні Шведського консульства, були заарештовані, оскільки за цього випадку радянським установам був наданий доказ, що, незважаючи на заборону, посвідчення видавалися, і, власне, не лише військовополоненим, але й росіянам, які прагнули потай виїхати під виглядом військовополонених.

Дехто Гайнріх Поттер, американський громадянин, який мав свій будинок на Гоголя 14, був також заарештований і військовим трибуналом засуджений до смерті власне через те, що сестра Шнееберг поселилася у нього.

Згідно зі свідченнями військовополонених, за цього випадку серед іноземних громадян були розстріляні такі особи:

- 1) Сестра Шнееберг;
- 2) Йозеф Пельцер з Відня, оскільки він був заарештований серед 27 осіб у залізничному вагоні і достатньо багато мав грошей;
- 3) Гайнріх Поттер (його особисті дані: статура – маленький, досить округле обличчя, гарно вибритий, золоті зубні протези).

Пан Гуппе, пан Шнееберг і його слуга 12 грудня 1920 р. знаходилися ще у в'язниці.

Щодо ситуації в Одесі, то я зміг від військовополонених, які тут знаходилися проїздом, дізнатись таке:

Життя комунізоване. Є народні кухні і народні помешкання: у кращих будинках розташувалися солдати.

Сили порядку Одеси складаються з близько однієї дивізії, роти мають близько 100 осіб. З часу поразки врангелівської армії солдати достатньо добре одягнені. Вже не можна побачити на солдатах драної уніформи і поганого взуття. З часу поразки покращилося також і харчування і теж завдяки здобутим трофеям, які належали армії Врангеля.

Життя в Одесі гуртується на базарі, де євреї займаються більш-менш дозволеною торгівлею продуктами харчування, одягом і меблями.

Рубель дуже знецінився. Один долар вартує 5–6000 рублів, 1 німецька марка – 130–140 рублів, 1 англійський фунт – 25–30000 рублів, одна десятирублева золота монета – 40–50 000 рублів.

До цього слід зауважити, що радянський уряд видав наказ, згідно з яким той, хто володів золотом, грошима і золотими коштовностями, був зобов'язаний все це передати народному комісарові. Ті ж, хто не виконали даного розпорядження, були приговорені до смертного вироку, що й було виконано.

Також школи і театри націоналізовані. Червоні війська мають вільний доступ до них, а актори примушені грати за смішну суму в 3000 рублів в день. Цієї суми ледь вистачає, щоб один раз пообідати.

Є відчуття того, що війська краще організовані і дисципліновані, ніж раніше. По службі, згідно зі статутом, солдати віддають честь своїм командирам.

Щодо військових подій листопада–грудня 1920 р. змогли довідатись так:

Кажуть, що червоні війська, які вивільнилися після поразки армії Врангеля, були дислоковані у регіоні на схід від Дністра і на галицькому кордоні.

Південніше Тирасполя і на північ від нього, приблизно до Рибниці у жовтні–листопаді були зведені траншеї, що вирили тамтешні селяни під наглядом червоних офіцерів. Вони не глибші, ніж 1,20 м. Такі траншеї звели на глибину до 2–3 км. На такій глибині наявні 4–5 рядів: також наявні і дротяні загородження. Останніх не дуже багато, оскільки бракує дротяного матеріалу. Тільки безпосередньо південніше Тернополя і біля Овідіополя підготовлені два артилерійських опорних пункти, на яких може бути розташована важка артилерія. Мова тут йде лише про суто оборонну польову фортифікаційну роботу. Протягом цього часу на одеському складі боєприпасів збиралися боєприпаси усіх видів. Тридцять складів боєприпасів на цей час були повністю заповнені. На Пересипі (передмістя Одеси) знаходиться 7 таких складів.

Власне бойові частини краще вишколені, ніж тилові частини у містах, є надійнішими і ними командують колишні російські офіцери.

Останнього місяця знову агітували військовополонених, щоб вони вступали до червоних військ. Багато й робітників шукають можливість для свого існування на службі в червоній армії.

Генерал Будьонний зі своїми 4 кавалерійськими дивізіями також сконцентрований, а саме на лівому боці Дністра на кам'янецькій височині. Тому поширилася чутка, що він хоче здійснити рейд в Бессарабію з тим, щоб скористатися невдоволенням, яке панує у новій румунській провінції.

На мою особисту думку, червоні війська не будуть нині нападати на румунську територію.

Закордонна пропаганда все посилюється.

З цією метою за кордон відправляються лише такі люди, які прекрасно володіють іноземними мовами. У більшості випадків для цього відшукують євреїв, які мають середню академічну освіту, і цим пояснюється відомий факт, що за кордоном пропаганду для радянського уряду здійснюють переважно євреї.

Від'їзд з Росії за кордон відбувається у різний спосіб: дехто полишає країну як великий пан чи під прикриттям офіційної закордонної місії, дехто як прості робітники чи також як митці. Нерідко є випадки, коли пропагандисти таємно виїждять серед військовополонених, яких репатріюють.

Ці апостоли нового Євангелія Москви потім мельдуються у комуністичних організаціях відповідної держави, де вони віднаходять необхідні кошти. Інструкції, які беруть з собою такі пропагандисти і кур'єри з Москви, наносяться на полотно і вшиваються в одяг.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бетлій Олена В'ячеславівна – доцент кафедри історії НаУКМА, директор Центру польських та європейських студій, кандидат історичних наук.

Брайт Андреа – доцент Інституту сучасної історії та Інституту фахової дидактики університету Іннсбрука, доктор наук.

Васильчук Володимир Миколайович – професор кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету, доктор історичних наук.

Гай-Нижник Павло Павлович – завідувач відділу історичних досліджень Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії, доктор історичних наук.

Дацків Ігор Богданович – професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету, доктор історичних наук, професор.

Жалоба Ігор Володимирович – завідувач кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України, доктор історичних наук, професор.

Ідзьо Віктор Святославович – ректор, завідувач кафедри українознавства Українського державного університету в Москві, доктор історичних наук, професор.

Купчик Олег Романович – доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів, кандидат історичних наук, доцент.

Купчик Яна Іванівна – старший лаборант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Матяш Ірина Борисівна – професор кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України, доктор історичних наук, професор.

Осташко Тетяна Сергіївна – провідний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.

Папенко Євгеній Миколайович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, магістр історії.

Папенко Наталія Степанівна – доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Пивовар Сергій Федорович – професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, професор.

Татаренко Наталя Олексіївна – проректор з наукової роботи і міжнародних зв'язків Дипломатичної академії України при МЗС України, кандидат економічних наук, професор.

Терещенко Юрій Іларіонович – завідувач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету, доктор історичних наук, професор.

Троян Сергій Станіславович – професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України, доктор історичних наук, професор.

Форст-Баталья Якуб – колишній директор австрійського Культурного форуму в Україні, доктор, Посланник.

Ціватий Вячеслав Григорович – перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України, кандидат історичних наук, доцент.

Шпаковські Любов Володимирівна – доцент кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України, кандидат історичних наук.

AUTORENVERZEICHNIS

Betlij Olena, Doz., Dr., Lehrstuhl für Geschichte, Nationale Universität Kiew-Mohyla-Akademie, Direktorin des Zentrums für polnische und europäische Forschungen.

Brait Andrea, Ass.-Prof., MMag., Dr., Institut für Zeitgeschichte und Institut für Fachdidaktik, Universität Innsbruck.

Vasytshuk Volodymyr, Prof., Dr., Lehrstuhl für Geschichte der Ukraine, Landeskunde und Tourismus, Nationale linguistische Universität Kiew.

Haj-Nyshnyk Pavlo, Prof., Dr., Nationale Forschungsinstitut für Ukrainekunde und Weltgeschichte.

Datskiv Ihor, Prof., Dr., Lehrstuhl für Dokumentenkunde, Informationstätigkeit und Ukrainekunde, Nationale Wirtschaftsuniversität Ternopil.

Zhaloba Ihor, Prof., Dr., Leiter des Lehrstuhls für diplomatischen und konsularischen Dienst, Diplomatische Akademie der Ukraine.

Idzjo Viktor, Prof., Dr., Rektor, Leiter des Lehrstuhls für Ukrainekunde, Ukrainische Staatsuniversität, Moskau.

Kuptschykh Oleh, Doz., Dr., Lehrstuhl für Geschichte für humanitäre Fakultäten, Nationale Taras Schewtschenko-Universität Kiew.

Kuptschykh Jana, Dr., Lehrstuhl für Geschichte der Philosophie, Nationale Taras Schewtschenko-Universität Kiew.

Matjasch Iryna, Prof., Dr., Lehrstuhl für diplomatischen und konsularischen Dienst, Diplomatische Akademie der Ukraine.

Ostaschko Tetjana, Prof., Dr., Abteilung für Geschichte der Ukrainischen Revolution (1917–1921), Institut für Geschichte der Ukraine, Nationale Akademie der Wissenschaften der Ukraine.

Papenko Evgenii, Doktorand an der historischen Fakultät, Nationale Taras Schewtschenko-Universität Kiew.

Papenko Natalja, Doz., Dr., Lehrstuhl für Neue und Moderne Geschichte der Fremdländern, Nationale Taras Schewtschenko-Universität Kiew.

Pyvovar Serhij, Prof., Dr., Lehrstuhl für Moderne Geschichte der Ukraine, Nationale Taras Schewtschenko-Universität Kiew.

Tatarenko Natalja, Prof., Dr., Vize-Rektorin für wissenschaftliche Arbeit und internationale Beziehungen, Diplomatische Akademie der Ukraine.

Tereschenko Jurij, Prof., Dr., Leiter des Lehrstuhls für Geschichte der Ukraine, Landes- und Tourismuskunde, Nationale Linguistische Universität Kiew.

Trojan Serhij, Prof., Dr., Lehrstuhl für Aussenpolitik und Diplomatie, Diplomatische Akademie der Ukraine.

Forst-Bataglia Jakub, Dr., Gesandter, der ehemalige Direktor des österreichischen Kulturforums in Kiew.

Tsivatyj Vjatscheslav, Doz., Dr., Vize-Rektor für wissenschaftlich-pädagogische Arbeit, Diplomatische Akademie der Ukraine.

Spakovski Ljubov, Assist., Dr., Lehrstuhl für diplomatischen und konsularischen Dienst, Diplomatische Akademie der Ukraine.

Для нотаток

Наукове видання

АВСТРІЯ Й УКРАЇНА НА ІСТОРИЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ

Науковий збірник

Упорядники:

І. В. Жалоба

О. Р. Купчик

Л. В. Шпаковськи

Редактор
Коректор
Художник обкладинки Т. Зябліцева
Верстка Є. Нестеренко

Підп. до друку 30.04.2013. Формат 60×84/16.
Друк офсет. Обл.-вид. арк. 35,8. Ум. друк. арк. 36,5.
Наклад 500 прим. Зам. № 01-012.

Дипломатична академія України при МЗС України
01001, м. Київ-01, вул. Велика Житомирська, 2
тел.: 238-15-45

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 4308
від 19.04.2012 р.

Друк